

**AKİL ABBAS'IN "DOLU" VE SABİR
RÜSTEMHANLI'NIN "DİFAİ FEDAİLERİ"
ROMANLARININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE
BİR İNCELEME**

Nihal YILDIRIM
Yüksek Lisans Tezi
Danışman: Doç. Dr. Erol SAKALLI
Uşak
Eylül, 2019

**AKİL ABBAS'IN "DOLU" VE SABİR RÜSTEMHANLI'NIN "DİFAİ
FEDAİLERİ" ROMANLARININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

Nihal YILDIRIM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Erol SAKALLI

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eylül, 2019

**AKİL ABBAS'IN "DOLU" VE SABİR RÜSTEMHANLI'NIN "DİFAİ
FEDAİLERİ" ROMANLARININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR
İNCELEME**

Nihal YILDIRIM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Erol SAKALLI

Uşak

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Eylül, 2019

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ
AKİL ABBAS'IN “DOLU” VE SABİR RÜSTEMHANLI'NIN “DİFAİ
FEDAİLERİ” ROMANLARININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR
İNCELEME

Nihal YILDIRIM

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019

Danışman: Doç.Dr. Erol SAKALLI

Tarih bilimi veya tarihçi, genelde insanlığın, özelde toplumların geçmişte karşı karşıya kaldığı önemli olayları ayrıntısına girmeden konu edinir. Edebiyat ise, daha çok tarihin anlatmadığı sıradan kişi ve olaylarla, bunların bıraktığı izlerin ayrıntılarıyla ilgilenir. Tarihî şahsiyetlerin tarihte üstlendikleri rolün dışında yaşantılarına ait örneklerin belli bir olay örgüsü içinde anlatımı edebiyat biliminin, edebiyatçıların, roman ve hikâye sanatının işleri arasında yer alır. Edebî eserin tarih öğretmek gibi bir işlevi olmasa da tarih ilmini anlama ve sevdirmeye yolunda etkin bir rolü vardır. Bu bağlamda tarihçinin yazdıklarıyla sunulan bir tarihî olay veya şahsiyet, edebiyat ve edebî mahsuller vasıtasıyla ilgi alanı haline getirilebilir.

Bu çalışmada; *Difai Fedaileri* ve *Dolu* romanlarının tarihsel boyutu incelenmiş; 20.yy başında Azerbaycan'da gelişen Millî Uyanış'ın edebi romanlar üzerinden incelenmesi sağlanmıştır. Ermenilerin Türklere karşı tutumu, petrolün çıkarılması ile birlikte zenginleşen Azerbaycan halkının kültürel ve eğitim açısından gelişmesi o dönemde yaşamış kişilerin hayat hikâyeleri üzerinden değerlendirilmiştir. Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmelerin Rusya'da yaşanan İhtilal sonrası yankıları ve Rus politikası da sıradan insanların hayatları üzerindeki etkileri de romanlar vasıtasıyla incelenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde; Akil Abbas'ın *Dolu* romanı tahlili yapılmıştır. Bu bölümde, Karabağ Savaşı kişileri üzerinden anlatılmış; hatta Azerbaycan'ın başka yerlerinde yaşayan insanların savaşa bakış açısı değerlendirilerek tarihe de kaynaklık etmiştir. Aynı zamanda yazar, bu savaşa birebir tanıklık ettiği için kitabın tarihsel anlamda önemi de büyüktür.

İkinci bölüm de ise Sabir Rüstemhanlı'nın *Difai Fedaileri* adlı eseri tahlil edilmiştir. Gazeteci-yazar, düşünür, politika adamı ve Türkçülük hareketinin liderlerinden biri olan Ahmed Ağaoğlu'nun bizzat yaşamından kesitlerle Karabağ Savaşı anlatılmıştır. Savaş öncesinde Rusya içerisinde yaşayan milletlere karşı farklı tutumların izlenmesi, Hristiyan halklar ile Müslüman halklara farklı politikalar izlenmesi, Türklere karşı izlenen asimile politikası, Türk-Ermeni Meselesi'nin başlangıç noktası olan 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, büyük devletlerin Ermeni Meselesi'ndeki tutumu roman çerçevesinde incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Roman, Tarih, Akil Abbas, Sabir Rüstemhanlı, Difai Fedaileri, Dolu.

ABSTRACT OF MASTER OF THESIS
AN ANALYSIS OF TWO HISTORICAL NOVELS: “DOLU” BY AKIL ABBAS
AND “DİFAİ FEDAİLERİ” BY SABİR RÜSTEMHANLI

Nihal YILDIRIM

The Department of Turkish Language and Literature

Social Sciences Institute of Uşak University, 2019

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Erol SAKALLI

The science of history or the historian deals with the important events that humanity in general and societies in particular have faced in the past. Literature, on the other hand, deals with ordinary people and events that history does not tell, and the details of their traces. In addition to the role played by historical figures in history, the narrative of the examples of their lives in a certain plot is among the works of literary science, literati, novel and story art. Although the literary work does not have the function of teaching history, it has an active role in understanding and making love of the science of history. In this context, a historical event or personality presented with the writings of the historian can be made an area of interest through literature and literary products.

In this study; Historical aspects of Difai Fedaii and Dolu novels were examined; At the beginning of the 20th century, the National Awakening in Azerbaijan was examined through literary novels. The attitude of the Armenians towards the Turks and the cultural and educational development of the Azerbaijani people, enriched with the extraction of oil, were evaluated through the life stories of the people who lived in that period. These developments in Azerbaijan; The repercussions of the Russian Revolution and the effects of Russian politics on the lives of ordinary people were examined through novels.

In the first part of the study; Akil Abbas' Dolu novel was analyzed. In this section, the Battle of Karabakh is explained through people; it has also been a source of history by evaluating the view of the people living in other parts of Azerbaijan to the war. At the same time, since the author witnessed this war, the book is of great historical importance.

In the second part, Sabai Rüstemhanlı's difai Fedaileri is analyzed. Journalist-writer, philosopher, politician and one of the leaders of the Turkism movement, Ahmed Agaoglu's personal life, the Karabakh War is explained. Different attitudes towards the nations living in Russia before the war, different policies for the Christian and Muslim peoples, assimilated policy against the Turks, 1877-1878 Ottoman Russian War, the starting point of the Turkish-Armenian Question, and the attitude of the great states in the Armenian Question It was examined within the framework.

Key words: Novel, History, Akil Abbas, Sabir Rüstemhanlı, Difai Fedaileri,

UŞAK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
 Tezli Yüksek Lisans Jüri ve Enstitü Onayı

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Yüksek Lisans Programı 134008081 No'lu öğrencisi Nihal YILDIRIM'ın "Akil Abbas'ın “Dolu” ve Sabir Rüstemhanlı'nın “Difai Fedailerı” Romanlarının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme" adlı tezi 29 /08 /2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans Tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	: Doç. Dr. Erol SAKALLI	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Alpay İĞCİ	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Soner SAĞLAM	

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Tarih bilimi veya tarihçi, genelde insanlığın, özelde toplumların geçmişte karşı karşıya kaldığı önemli olayları ayrıntısına girmeden konu edinir. Edebiyat ise, daha çok tarihin anlatmadığı sıradan kişi ve olaylarla, bunların bıraktığı izlerin ayrıntılarıyla ilgilenir. Tarihî şahsiyetlerin tarihte üstlendikleri rolün dışında yaşantılarına ait örneklerin belli bir olay örgüsü içinde anlatımı edebiyat biliminin, edebiyatçıların, roman ve hikâye sanatının işleri arasında yer alır. Edebî eserin tarih öğretmek gibi bir işlevi olmasa da tarih ilmini anlama ve sevdirmeye yolunda etkin bir rolü vardır. Bu bağlamda tarihçinin yazdıklarıyla sunulan bir tarihî olay veya şahsiyet, edebiyat ve edebî mahsuller vasıtasıyla ilgi alanı haline getirilebilir.

Edebiyat alanında bir edebî tür olarak anlam kazanmış romanın tasnifi, daha çok işlediği konuya göre gerçekleştirilir. Bu tasnifte tarihî romanlar, tarihî karakterleri ilham kaynağı olarak kullanan, konusunu tarihî olaylardan seçen ve türün gerektirdiği dil ve anlatıma dayanan eserler olarak ifadesini bulur. Bu tür eserler, tarihî olayların insan açısından sonuçları üzerinde yoğunlaşır. Bu uğraşı alanı, insanın tarih boyunca farklı serüvenler içerisindeki yerini, eşya ve kâinat karşısındaki duruşunu, eylemlerini, amaçlarını, olaylar karşısındaki tepkisini, zaman içinde uğradığı değişim ve dönüşümünü ortaya koyması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada; *Difai Fedaileri* ve *Dolu* romanlarının Tarihsel boyutu incelenmiş; 20.yy başında Azerbaycan'da gelişen Millî Uyanış'ın edebi romanlar üzerinden incelenmesi sağlanmıştır. Ermenilerin Türklere karşı tutumu, petrolün çıkarılması ile birlikte zenginleşen Azerbaycan halkının kültürel ve eğitim açısından gelişmesi o dönemde yaşamış kişilerin hayat hikâyeleri üzerinden değerlendirilmiştir. Azerbaycan'da yaşanan bu gelişmelerin Rusya'da yaşanan İhtilal sonrası yankıları ve Rus politikası da sıradan insanların hayatları üzerindeki etkileri de romanlar vasıtasıyla incelenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümde; Akil Abbas'ın *Dolu* romanının tahlili yapılmıştır. Bu bölümde, Karabağ Savaşı kişileri üzerinden anlatılmış; hatta Azerbaycan'ın başka yerlerinde yaşayan insanların savaşa bakış açısı değerlendirilerek tarihe de kaynaklık etmiştir. Aynı zamanda yazar, bu savaşa bire bir tanıklık ettiği için kitabın tarihsel anlamda önemi de büyüktür.

Bu savaşta Azerbaycan Hükümetinin de Azeri milis güçlerine karşı tutumu mercek altına alınmıştır. Yine aynı romanda, Rus hükümetinin savaşı körüklediğinden bahsedilerek farklı bir bakış açısı yaratılmıştır. Türkiye’den beklentilerin, Türkiye’ye duyulan özlemin de anlatıldığı romanda kişilerin hisleri edebi bir dille anlatılmıştır.

İkinci bölümde ise Sabir Rüstemhanlı’nın *Difai Fedaileri* adlı eseri tahlil edilmiştir. Gazeteci, yazar, düşünür, politika adamı ve Türkçülük hareketinin liderlerinden biri olan Ahmed Ağaoğlu’nun bizzat yaşamından kesitlerle Karabağ Savaşı anlatılmıştır. Savaş öncesinde Rusya içerisinde yaşayan milletlere karşı farklı tutumların izlenmesi, Hristiyan halklar ile Müslüman halklara farklı politikalar izlenmesi, Türklere karşı izlenen asimilasyon politikası, Türk-Ermeni Meselesi’nin başlangıç noktası olan 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, büyük devletlerin Ermeni Meselesi’ndeki tutumu roman çerçevesinde incelenmiştir.

Difai Fedaileri’ne katılan gençlerin hayat hikâyelerinin anlatıldığı kitapta, Karabağ Savaşı’nın sebepleri, bu savaşı hazırlayan politikaların Ruslar tarafından nasıl ilmek ilmek örüldüğü gözler önüne serilmiştir. Ruslar tarafından yaratılan Ermeni-Türk çekişmesinin sebepleri de anlatılmıştır.

Çalışmanın başından sonuna kadar bilgisini, tecrübesini ve kıymetli vaktini esirgemeyen kıymetli danışmanım Doç. Dr. Erol SAKALLI’ya şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Nihal YILDIRIM

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Nihal YILDIRIM
Doğum Yeri ve Tarihi : Balıkesir; 18.01.1978
Lisans Öğretimi : Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği
Bölümü
Yüksek Lisans Öğretimi : Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili
ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

İş Deneyimi

- Çalıştığı Kurumlar :
- 2000-2003 Ankara- Şehit Şener Gündem İlköğretim Okulu, Sosyal Bilgiler Öğretmeni
 - 2003-2006 Niğde- Gölcük Çok Programlı Lise, Tarih Öğretmeni
 - 2006-2009 Niğde -Atatürk Lisesi, Tarih Öğretmeni
 - 2009-2018 Uşak- Alper Günbayram Anadolu Lisesi, Tarih Öğretmeni
 - 2018-... Uşak- Şehit Abdülkadir Kılavuz Anadolu Lisesi, Tarih Öğretmeni

İletişim

e-posta adresi : nihal045@gmail.com

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ.....	I
ABSTRACT OF MASTER OF THESIS.....	III
ÖN SÖZ.....	V
ÖZGEÇMİŞ.....	VII
1. GİRİŞ.....	1
1. 1. Tarih–Edebiyat İlişkisi.....	1
1. 2. Tarihi Roman Nedir?	2
1. 3. Tarih Bilinci ve Tarihsel Roman	6
1.4. Türk Edebiyatında Tarihi Romanın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	13
1.5. Karabağ Sorunu	19
1.5.1. Geçmişten Günümüze Karabağ Sorunu	20
1.5.2. Karabağ Sorununa Uluslararası Kuruluşların Bakış Açılıarı.....	31
2.DİFAİ FEDAİLERİ ROMANININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME	35
2.1. Yazar Sabir Rüstemhanlı'nın Hayatı ve Edebi Kişiliği	36
2.2.Difai Fedaileri (Sabir Rüstemhanlı) Kitabın Konusu	39
2.3. Şahıs Kadrosu.....	117
2.4. Dil Unsurları.....	129
2.5. Zaman	131
2.6. Mekân	133
3. DOLU ROMANININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME.....	135
3.1. Yazar Akil Abbas'ın Hayatı.....	135
3.2. Kitabın Önsözü.....	138
3.3. “Dolu” Edebiyatın “Karabağnamesi” Nizami Caferov	138
3.4. Dolu ‘Akil Abbas’ Kitabın Konusu	139
3.5. Şahıs Kadrosu.....	149
3.6. Dil Unsurları.....	150
3. 7. Zaman	152
3.8. Mekân	153
4. SONUÇ.....	154
5. KAYNAKÇA	157

1. GİRİŞ

1. 1. Tarih–Edebiyat İlişkisi

Tarih bilimi veya tarihçi, genelde insanlığın, özelde toplumların geçmişte karşı karşıya kaldığı önemli olayları ayrıntısına girmeden konu edinir. Edebiyat ise, daha çok tarihin anlatmadığı sıradan kişi ve olaylarla, bunların bıraktığı izlerin ayrıntılarıyla ilgilenir. Tarihî şahsiyetlerin tarihte üstlendikleri rolün dışında yaşantılarına ait örneklerin belli bir olay örgüsü içinde anlatımı edebiyat biliminin, edebiyatçıların, roman ve hikâye sanatının işleri arasında yer alır. Edebî eserin tarih öğretmek gibi bir işlevi olmasa da tarih ilmini anlama ve sevdirmeye yolunda etkin bir rolü vardır. Bu bağlamda tarihçinin yazdıklarıyla sunulan bir tarihî olay veya şahsiyet, edebiyat ve edebî mahsuller vasıtasıyla ilgi alanı haline getirilebilir. Örneğin Çaldıran Savaşı'nı yazan bir tarihçi, savaşı sebep sonuç kronoloji bilgisi vererek aktarır. Fakat edebiyat aynı savaşı, İskender Pala'nın *Şah ve Sultan* isimli romanında olduğu gibi, bir Osmanlı Yeniçerisi ile bir Safevi neferinin özel hayatlarını konu edinerek, bunun toplum hayatında yarattığı acıları olay kesitleriyle kurgulayıp daha cazip hale getirir (Erol, 2012: 60). Bu bağlamda şu yargıya varmak mümkündür: Başta tarihî roman ve hikâye olmak üzere şiir, tiyatro, biyografi, otografi, monografi ve portre gibi edebiyat ürünleri, tarihe olan ilgiyi artırmada vazgeçilmez materyallerdir.

Tarih ve edebiyat bilimcilerinin eğitim ve öğretimde kullandıkları dil ve semboller farklı olsa da her iki bilim çevresinin ve öğretici kadrosunun da ilgili bulunduğu öznenin insan olduğu gerçeği unutulmamalı; bu disiplinlerin “insan-dönem-vaka” ortak paydasında birleştikleri hususu de gözden kaçırılmamalıdır. Edebiyat alanında bir edebî tür olarak anlam kazanmış romanın tasnifi, daha çok işlediği konuya göre gerçekleştirilir. Bu tasnifte tarihî romanlar, tarihî karakterleri ilham kaynağı olarak kullanan, konusunu tarihî olaylardan seçen ve türün gerektirdiği dil ve anlatıma dayanan eserler olarak ifadesini bulur. Bu tür eserler, tarihî olayların insan açısından sonuçları üzerinde yoğunlaşır. Bu uğraşı alanı, insanın tarih boyunca farklı serüvenler içerisindeki yerini, eşya ve kâinat karşısındaki duruşunu, eylemlerini, amaçlarını, olaylar karşısındaki tepkisini, zaman içinde uğradığı değişim ve dönüşümünü ortaya koyması bakımından önemlidir (Erol, 2012: 61).

Mehmet Kaplan'a göre "yazılan tarih", "yaşanılan tarih" in binde biri değildir. Konusu ne olursa olsun tarih, yaşanmış bir olayın gelişim ve oluşumunu bildiren o dönemden kalma hatıralardan, iz ve eşyadan, yazılı belge ve kitaplardan öğrenilir. Buna göre "yaşanılan tarih" i öğrenmemiz ancak "yazılan tarih" vasıtasıyla mümkün olabilmektedir. Sonuçta birey kendisi ile ait olduğu millet arasında ancak tarih duygusu vasıtasıyla bağ kurarak bir bütünlüğe ulaşabilir. Tarih ile roman sanatı arasındaki yakınlık da buradan doğar. Bu iki kavram, insanın geçmişe ait yeryüzündeki macerasını, karşılaştığı durum ve olaylara ilişkin serüvenini ele alarak işleme bakımından da birbirleriyle sıkı irtibatlıdır. Zira roman sanatında kişiyi ve mekânı kuşatan zamandır ve tarih de bu geçmiş zaman kavramının bir bölümünü karşılar. Roman sanatı, tarihî bir olayı veya durumu ele alıp yorumlamak suretiyle felsefi veya kültürel bir değere ulaşır. Bu bağlamda tarih de bazı olayların sebep ve sonuçlarını araştırıp değerlendirmekle bir bakıma romandır (Erol, 2012: 62).

1. 2. Tarihî Roman Nedir?

Edebiyat tarihi incelendiğinde, İlkçağ'dan 18.yüzyıla kadar edebiyatla tarihin birlikte ele alındığını görmekteyiz. Tarihsel metinlerde ya da edebi metinlerde hem tarih bilgisinin hem edebi bilginin, ayrıca estetik unsurların da bir arada bulunduğunu tahlil edebilmekteyiz. Edebiyat ve tarihin birbirinden ayrılması hususunda Yalçın-Çelik (2005: 58) şu bilgileri aktarmaktadır: Neo-Klasik dönemle birlikte, edebiyatın kesin kuralları ortaya konmuştur. Böylece "tarih" ve "edebiyat" arasında, bilgi kuramlarına dayalı sınırlar oluşmaya başlamıştır. Tarihin bir bütün olarak algılanma fikri ise, 18.yüzyıl sonlarında 19.yüzyıl başında Schiller'in, "evrensel tarih" kavramı ile gündeme gelmiştir. Tekeli (1998: 68) de tarihin 17.yüzyıldan itibaren edebiyattan farklılaştığını ve tarihin içindeki retorik unsurların elenmeye başladığını belirterek "bu farklılaşma tarihi değiştirdiği kadar edebiyatı da değiştirmiştir. Ama biçim olarak anlatı, çekiciliğini korumuştur" der.

Tarihî romanda hem tarihin verilerinden hem de edebi unsurlardan yararlanılmaktadır. Edebiyat eleştirmenleri tarafından popüler roman olarak ifade edilen tarihî roman belki de edebiyat ürünleri içinde en çok tartışılan edebi türdür. Tarihî roman bir taraftan edebiyatçılar tarafından tartışılırken ki burada daha çok edebi yön üzerinde durulmaktadır; tarihçiler ise eserin tarihsel bilgiye sadık kalıp kalmadığı ve tarihsel düşünceye katkısının olup olmadığı noktasında tartışmaktadırlar.

Tarihsel romanın ne'liği ve ne olması gerektiği üzerine literatürde pek çok görüş sunulmuş, ancak bunlardan hiçbirinin tarihsel romanın, ne tanımı ne de ne olması gerektiği üzerinde anlaşamadıkları görülmüştür. Öyle ki; bu tür romanlar “tarihî roman”, “tarihten söz açan roman”, “tarihe dayanmış roman”, “tarih romanı”, “tarihsel roman” gibi terimlerle anılmıştır. Terimleştirmedeki bu güçlüğün, romancının tarihe bakışından, tarihe mesafesinden kaynaklandığı kadar, tarihsel romanların değerlendirilmesi sonucu ortaya çıkan özelliklerinden de kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır (Doğan, 2000: 142).

Tarihî roman edebiyat sözlüklerinden A Dictionary of Literary Term'de “Historical Novel” başlığıyla şu şekilde tarif edilmektedir: Tarihi yeniden bina eden ve onu hayal olarak yeniden yaratan bir anlatım seklidir. Karakterler tarihî olabilir veya hayali olarak ortaya çıkarılabilirler. İyi bir tarihî roman yazarı seçtiği dönemin muhtemel durumlarını ortaya çıkarmaya çalışır (Argunşah, 1990: 10).

Argunşah (1990: 10) tarihsel romanı; temelleri maziye dayanan, yani başlangıcı ve sonucu geçmiş zaman içinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirde yaşamış kahramanların hayat hikâyelerinin edebî ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesi şeklinde tanımlamıştır.

Gürsel Aytaç tarihî romanı şöyle tarif eder: “Konusunu tarihî şahsiyetlerden ya da tarihî olaylardan alan, tarih gerçekliğini, düzmece (fiktiv) olayların yaratılmasında kullanan roman çeşidi...” (Aytaç, 1990: 494)

Sadık Tural, tarihî romana getirdiği tanımlamayla bu konuda önemli bir katkıda bulunmuştur. Tural'a (1991: 231) göre “yazarı tarafından gözlenememiş bir devri, tarihî hakikatlere sadık kalarak anlatan romanlara tarihî roman adı verilir”. Tural, tarihî romanda işlenen konunun, romancı tarafından gözlenemeyen geçmiş devirlerde yaşanmış olaylardan oluşması gerektiğini vurgulayarak tarihte yaşanmış olaylara ve olgulara sadık kalınması gerektiğini de vurgulamaktadır.

“Roman sırtını gerçeğe dayamıştır. Ancak her anlatma bir yeniden kurgulama olduğuna göre romanda dış dünyanın gerçeğinin, anlatan kişi, anlatılan zaman vb. gibi bir takım unsurlar sayesinde ve kurgulama süreci içerisinde değişime ya da yorumlamaya uğramasından, yani gerçeğin değiştirilmesinden söz ediyoruz demektir. Yazar, mevcut malzemeyi kültürü, dünya görüşü, psikolojik ve

birikimlerinin gölgesinde yeniden şekillendirir. Ona yeni bir bütünlük kazandırır.” (Argunşah, 2002: 440)

Alman yazar Alfred Doblin de, “tarihsel roman her şeyden önce bir romandır, tarih değil” diyor. Burada şu önemli husus ön plana çıkıyor, tarihî gerçekten beslenen tarihî romanda, tarihsel gerçeklerin yorumlanması söz konusudur. Alain, tarihi aydınlatan unsurun roman olduğunu söylerken, belirttiğimiz bu hususu kastetmekteydi sanırım (Göğebakan, 2004, 13). Yine tarih kuramı alanında gerçek bir otorite kabul edilen Carr’a (1996, 34) göre de, “tarih yorum demektir”. İster tarihî romanda olsun, ister diğer roman türlerinde olsun, edebi eser yeni ve kendine özgü bir gerçeklik yaratmaktadır ki, bu gerçeklik estetik bir gerçekliktir.

Bahri Ata (2000: 161) Mershon ve Hoffman’dan tarihî romanla ilgili aşağıdaki bilgileri aktarmaktadır:

“Tarihî karakterleri ve durumları ilham kaynağı olarak kullanan romanlara ve resimli kitaplara genellikle tarihî roman denir. Tarihî roman; konusu, tarihî olaylar ve kişilerle ilgili [olan] romandır. Bununla birlikte, bunlar, tarihî olduğu ispatlanamayacak unsurlar içerebilir.”

Yalçın (1992: 187) “Tarihî roman, kendi iç mantık dokusu çerçevesinde mutlaka tarihî çevre, mekân ve olaylarla kahramanın karakteri arasındaki dengeyi kuracak kadar zengin tarihî kültürümüzü romancı yeteneği ile birleştirebilmelidir” diye tanımlamaktadır.

Bilim dünyasında, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren pozitivizm, geçerli felsefi altyapıyı ve yöntemi oluşturan temel fikir olarak ortaya çıktı. Pozitivizm bütün bilimlerde olduğu gibi tarih bilimi üzerinde de etkili oldu. Daha doğrusu tarih, bu düşüncenin ortaya çıkıp bilim dünyasına egemen olmasıyla bilim haline gelmiştir. Tarihin yanı sıra edebiyatta da roman tarzı, oluşumunu bu dönemde tamamlamıştır. Ancak romana göre tarihî romanın ortaya çıkışının daha geç olduğunu söyleyebiliriz. Tarihî romanın ortaya çıkmasında etkili olsa da, tarihî romanın çoğu zaman pozitivizme dayalı bir noktadan saptığını ve on dokuzuncu yüzyılda romantizm akımının etkisiyle ortaya çıktığı da söylenebilir.

Tural’a göre; Romantikler tarihe yönelip millî benlik, kimlik ve kişilik arayışlarının fikri ve edebi örneği olan eserler vermişlerdir. Bu eserlerin hareket noktası, içinde yaşanan zamanın çirkinliklerinden, mazinin muhteşem ve huzur

verdiğine inanılan, düzenli olduğu kabul edilen aevrelerine sığınmak olmuştur. Halka yakınlaşma, vatan ve millet sevgisi, geçmiş muhabbeti, edebi mahsullerin bünyesinden tarih araştırmacılığına, oradan da siyasi hayata sıçramıştır (Öztürk, 2002: 28–29).

Tarihî roman, 19. yüzyıldan itibaren edebiyat sahasındaki yerini almıştır. Bu dönemden sonra edebiyat eleştirmenlerinin ve araştırmacılarının sürekli gündeminde olan bir roman türüdür. Yazarları tarihî roman yazmaya iten nedenler, hangi eserlerin tarihî roman sınıflandırması içinde yer alacağı sürekli tartışma konusu olmuştur. Avrupa edebiyatlarında, ünlü İngiliz romancı Sir Walter Scott’un eserleri ile ilk örneklerin verildiği kabul edilir. Lukacs, Avrupa’da 19. Yüzyıldan itibaren ilk tutarlı örneklerini verdiği kabul edilen tarihî romanın oluşum zeminini şöyle açıklamaktadır: “Ama bizim için önemli olan, tarihsel romanın hangi toplumsal ve ideolojik zeminde oluşabileceğini açıkça göstermek için Fransız Devrimi öncesi ve sonrası tarih bilincinin özel niteliğini nesnel olarak ortaya koymaktır.” (Adıgüzel, 2006:1).

Scott’un 1814-1819 yılları arasında yazdığı romanlarının tamamının konusu İskoçya’dır. İskoçya’nın bağımsızlık mücadelesi içindeki doğal güzellikleri, tarihî çevresi ve halkın aristokratik yapısı, yazarın ruh dünyası üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. ... Onu, tarihî roman türünün kurucusu yapan İskoçya ile ilgili zengin tarih kültürü, romanlarının konusunu kısa zamanda İskoçya ve İngiltere’nin dışına çıkarmıştır (Öztürk, 2002: 30).

Gögebakan’a göre Scott, “Waverly”de “gerçek bir tarihsel olayın içerisine kurmaca” olarak öyküyü yerleştirir. “İvanhoe”de ise, öykü “tarihsel gerçeklik üzerinde Kurulmasına rağmen bütünüyle kurmaca bir figür ve onun etrafında” olan olaylar anlatılmaktadır (Gögebakan, 2004: 24).

Erkan Sevinç (2004) ise, tarihî romanın ilk örnekleri ve önemine şu şekilde değinmektedir: Walter Scott, İskoçya’nın Edinburgh kentinde doğdu ve hukuk tahsilini bitirene dek bu kentte yasadı. 1814 yılında “Waverly” adlı romanını yayınladı. Hepsi de İskoç tarihindeki olaylardan esinlenerek yazılan Waverly romanlarından, 1820 tarihli “Kara Şövalye” ile İngiltere tarihine geçer. 1823’de yazdığı “Quentin Durward”ın konusu ise Fransız Devrimi’ne aittir.

Romanın Avrupa'daki gelişimi ile Sovyetler Birliği'ndeki gelişimi birbirinden oldukça farklıdır. Özellikle 1920'li yıllardan sonra, sosyalist ideolojinin egemenliği altında yaşamak zorunda kalan Azerbaycan'ın da içinde yer aldığı ülkelerde sanatın gelişiminin doğal bir süreç geçirdiğini söylemek mümkün değildir. Sovyet dönemi Azerbaycan edebiyatında tarihî roman da diğer edebî türlerde olduğu gibi siyasî bir sürecin ürünüdür. 1930'lu yıllardan sonra çok popüler olan tarihî roman, Azerî yazarlarının birçoğunun örnek verdiği bir roman türü olmuştur. Azerbaycan edebiyatında ilk tarihî romanlara yaklaşım, edebiyatın bütün sahalarında olduğu gibi ideolojiktir. Bu eserlerde egemen ideoloji olan sosyalizmin temelleri tarihin derinliklerinde aranmaktadır. Avrupa'da Fransız İhtilali ile güçlenen milliyetçilik temellerine dayanan tarihî roman, Sovyet ideologları ve edebiyat eleştirmenleri tarafından milliyetçi kimlik yapısından uzaklaştırılmış ve bu roman türüne inkılâpçı bir yapı kazandırılmaya çalışılmıştır. Azerbaycan edebiyatının tarihî romanlarını incelerken, egemen ideolojinin bu yaklaşımına özellikle dikkat etmek gerekmektedir.

1. 3. Tarih Bilinci ve Tarihsel Roman

Tarih medeniyetlerin, milletlerin ve milletleri meydana getiren insanların geçmişidir. Geçmişte vuku bulan olaylar ve ortaya çıkan olgular bugünün sekilenmesinde büyük paya sahip olduğu gibi, geleceğin kurulmasında da büyük paya sahiptir. İnsanların, milletlerin, medeniyetlerin karsısına çıkabilecek hiçbir olay ya da durum geçmişten/tarihten kopuk değildir. Bu denli etkili ve çok boyutlu bir alanı dar kalıplar içerisine sıkıştırıp, belgelerle, somut birincil ya da ikincil kaynaklarla izah etmek mümkün değildir. Bu durumda tarihsel düşüncenin oluşumuna katkı sağlayacak tüm verilerin, tarih öğretiminde kullanılması gerektiğini düşünmekteyiz. Tarih düşüncesinin oluşumuna katkı sağlayacak bir alan olarak edebiyatı, edebiyat içinde tarihî romanı, tarihin açıklanmasında önemli buluyoruz.

Bu bölümde tarih, tarih öğretimi ile tarihsel romanın iliksisıyla ilgili tartışmalar üzerinde durulacaktır. Barışta'ya (2007: 34) göre; "Edebiyatın tarihe eğilmesi, edebi olarak bir arkeolojik kazı yapması, o dönemin duygularını yakalamaya ve yeniden üretmeye yeterli olmayabilir çünkü özellikle de bu tarih, son kuşakların ortak belleklerinden çok uzakta kalmış bir döneme aitse. Zorluk, tarihin oldukça belgelenmiş fiziki akısına karşılık, duygusal akısın çok az belgelenmiş ya da hiç belgelenmemiş olmasındandır; yazar, duyguyu kurgularken, hayal gücüyle

bütünüyle yalnızdır bu yüzden. Biz de edebi ürünlerin, birinci elden tarihsel kaynak olarak değerlendirilemeyeceğini düşünmekle birlikte; edebi eserlerin, özellikle tarihî romanların, tarihsel düşüncenin oluşumunda önemli katkılar sağlayacağı kanısındayız.”

Edebi eserin kurgudan ibaret olduğu gerçeğine karşılık, tarihsel çalışmalarda da edebi eserlerde olduğu gibi, gerçeklere dayalı kurgusal yorumlar bulunmaktadır. “...kurgulama tarihsel çalışmada bilgi, belge ve tarihçinin deneyimine dayandırılrsa da geçmişin yapılandırılmasında (...) doğan boşluklar tarihçinin düş gücünü kullanarak” eksiklikleri tamamladığını görmekteyiz. Kurgulama yazar, okuyucu ve edebi eserde kullanılan malzeme arasında bir etkileşim oluşturmaktadır. Yazar, kullanılan tarihî malzeme ve kurgulama içerisinde, bunların okuyucu ve okuyucunun deneyimleriyle buluşması “çok yönlü ve zengin bir etkileşime” sebep olmaktadır. “(...) Döngüsel olarak devam eden tarihsel yapılandırma süreci her iki taraf içinde geçerlidir ve yaratıcı bir etkinliktir” (Dilek -Yapıcı, 2005: 116).

Tarihî romanın okuyucuyla buluşması noktasında, yukarıda da değindiğimiz gibi daha önceden yazar ve malzeme arasında oluşan etkileşimin okuyucuyu da kendi dünyasına kattığını görüyoruz. Okuyucu burada çok yoğun bir yapılandırma sürecini de yaşamaktadır. Yazarın yaratısına kendi deneyimleri, siyasi fikirleri, sosyal yaşantısı ve geleceğe dair olan umutları çerçevesinde yeni bir yaratı katmaktadır. Bu yaratıcı etkinliğin eğitim ve öğretim sürecinde yeterli ölçüde kullanılmaması büyük bir eksiklik olarak görülmelidir. Yapılandırmacı eğitim felsefesi doğrultusunda oluşturulan yeni eğitim programında edebiyat içerikli derslerin dışında, Sosyal Bilgiler, Tarih, Coğrafya ile Vatandaşlık ve Ansan Hakları Eğitimi derslerinin de tarih içerikli edebi ürünlerle desteklenmesi gerekmektedir. Yukarıda değindiğimiz gibi yaratıcılık ve yapılandırma okuyucunun kendisinde gerçekleştiğinden, edebi ürünlerin kullanılmasında da öğrenci merkeze alınmalı ve tarihsel içerikli edebi ürünlerin okuması öğrenci tarafından gerçekleştirilmeli ve sınıfla paylaşılarak değerlendirilmelidir.

Tarihî romanda yazar, tarihsel düş gücünü ya da tarihsel duyarlılığı kullanmaktadır. Geçmişte yaşamış olayla ilgili bilgileri toplayan yazar, belge ve bilgileri birleştirip yeni bir kurgu oluştururken boş kalan kısımları ya da belgelenemeyen bölümlerle ilgili düşüncelerini yerleştirerek bir bütüne ulaşmaktadır. Böylece tarihsel düşünce oluşmakta, eleştirel bakış açısı geliştirilmekte ve çözüm

yolları bulunmaya çalışılmaktadır. Tarihî romanlar hem olanı, hem de olması gerekeni yansıtmakta, toplumun neyin özlemini ya da neyde muzdarip olduğunu gösterirler. “İnsanlara hatırlamaları gereken temel unsurların altını çizerler”. Tarihî romanlar, “(...) Türk tarihinde bir devamlılık arz eder ve idealleştirilmiş bir dünyanın algı kalıplarını yeni nesillere aktarır” (Şirin, 2000: 175).

Bu durumda neyin gerçek olduğu hususu zihinleri kurcalamaya baslar. Argunşah (1990: 25) ise, popüler anlamda tarihî roman yazan birçok romancının yeterli tarih bilgisine sahip olmadığını belirterek şunları söylemektedir: “...Tarihin müphemiyetinden faydalanarak ve okuyucularının zaten fazla bilgiye ihtiyaç duymadıklarına güvenerek basit tarihî macera romanları yazmışlardır”. Bu çalışma açısından önem arz eden, tarihî romanın tarih eğitimindeki yeri olduğundan, bu noktada eğitimcilere önemli bir görevin düştüğü hususudur.

Tarih öğretiminden sorumlu kişi, edebi eserlerin kullanımı durumunda secici bir yönteme başvurmalıdır. Şirin (2000: 174) “yaşanılması arzu edilen bir süre sonra kültüre dönüştüğünde iste o zaman insanların hayatlarını idare eden mekanizma haline gelir” diye belirtmektedir. Tarih eğitimcisinin rolü, gerçeklerden kopuk, hayalî siyasi amaçların gerçekleştirilmeye çalışılması olmamalı; tarihsel düşüncüyü edinmiş, problem çözebilen, hayatta kendi ayaklarının üzerinde durmayı başarabilen, gerçekte yanlısı birbirinden ayırabilen özgür bireyler yetiştirmek tarih eğitimcisinin görevi olmalıdır. Güngör (1995: 85) de tarihî romanın yukarıda değindiğimiz hususuyla ilgili su açıklamaları yapmaktadır; Tarihten büyük şahsiyetlerden bahsederken çok defa “bir devre adını veren”, “bir çağa damgasını basan”, “devir değiştiren” gibi ifadeler kullanırız. Bunlar tasvir sıfatı olarak kullanışlı ifadelerdir, ama genellikle yanlış bir tarih görüşünü de ima ederler. Bu yanlışlık çok defa kendi şahsi motiflerimizi başkalarına yakınlıştırmaktan ileri gelmektedir.

Romancı eserinde, kahramanla kendi sahsını bir tuttuğu, yani kendi düşüncelerini kahramanın ağzından naklettiği için bu türlü hataya yatkın olur. Bu yüzden hadisenin sebep safhasında görülen insanları kolaylıkla neticenin faileri halinde göstermek pek mümkündür. Romancı bizim zihnimizi belli bir kıvama getirmeli fakat yarattığı potansiyeli kendi eliyle tüketmemelidir (Şirin, 2000: 176). Tarihî romanın bu özelliği, tarih eğitimi açısından olumsuz bir durum olarak karsımıza çıksa da, eğitimde kullanılması durumunda edebi eserlerin genel özellikleriyle ilgili öğrencilere on bilgilerin verilmesini önemli buluyoruz. Tarih

bilincinden yoksun olan ilköğretim ve bazen de ortaöğretim kurumlarındaki öğrencilerin, edebi eserlerin genel özelliklerini bilmeden tarihî roman okuması yapmaları bazen istenmeyen durumların ortaya çıkmasına da neden olabilir. Bu durumda romancının isteği doğrultusunda öğrencinin düşünceleri şekillendirilebilir. Çoğu zaman gerçeklerle uyuşmayan, kurgusal bilgilerin bir süzgeçten geçirilmeden, mukayese edilmeden olduğu gibi benimsenmesi zihni bulanıklığa neden olmasının yanı sıra tarih dersinin genel amaçlarına da ulaşılmada sorun yaratabilmektedir. “Romancı, bizim muhayyilemizi bir kanala sevk edip daralttığına yani kendi olması gerektiğini düşündüğü şeyi olanmış gibi gösterildiğinde tarih hakikaten uzaklaşmış duygusal, hamasi bir alanın etkisine bizi kaptırmış demektir” (Şirin, 2000: 174).

Furer’de (2000: 374): “Romanlar, geçmişin bugünkü hissedilen varlığı ile artık dilediği gibi oynayabilirler.”

Romanların şehre, şehirlerin duvarlarına, meydanlarına, sokaklarına istedikleri tarihsel anlamları yüklediklerini ve şehirleri hikâyeler ile resimlerle doldurabildiklerini ve tarih bilincinin yansıtıcısı yapabildiklerini söyler. Tarihçi için de bunları söylemek mümkündür. Carr’ın “tarih yorumdan ibarettir” sözünü tekrar hatırlarsak, günümüz tarih teorisyenlerinin çoğunun tarihçilerin çalışmalarında yorumun ve gerçeklere dayandırılmış bir kurgulamanın yer aldığı fikrini savduklarını görürüz. Keith Jenkins (1997: 24), tarihin kaçınılmaz olarak bir kişisel yapı olduğunu ve tarihçiyi bir anlatıcı belirtir. Tarihi, tarihçinin bakış açısının dışı vurumu olarak kaldığını söyler ve “kendisi de kuşkulu olan doğrudan bellekten farklı olarak tarih, başka birilerinin gözlerine ve seslerine dayanır; tarihi, geçmişteki olaylarla bizim onlar hakkında okumalarımız arasında yer alan bir yorumcu” vasıtasıyla gördüğümüzü belirtir.

Dilek ve Yapıcı (2005: 119) ise, bu durumun başka bir boyutuna da değinmektedir ki; bu da geçmişten günümüze kalan tarihsel malzemeye de, malzemeyi oluşturan kişi veya kurumların yorumlarının kattığıdır. “Yani tarihin malzemesi de bir bakıma geçmişin çıplak gerçekliğini değil kendi gerçekliğini sunma cüretindedir”. Yorumsuz tarihin anlamsız olduğunu belirten Cara, olguların ancak tarihçilerin onlara başvurusuyla ifade gücüne kavuşacağını söyler. Tarihin olgularının hiçbir zaman tarihçinin önüne, oldukları gibi gelmediğini; olguları kayıt altına alanların olduğunu ve bize ulsan olguların kayıt tutanın zihninden yansıdığını belirtmektedir. Olguların yanında belgelerde, kaydedildikleri dönemde, kayıt

yapanların bakış açılarını yansıtmaktadır. Bizim edindiğimiz bilgiler, belgeyi oluşturan kişinin istediği bilgilerdir. Tarihçiler belgeler üzerinde çalışmalı ve onları işlemelidirler. Buradan hareketle, tarih ve tarih roman arasında –ki tarihî romanda bir tarihsel araştırma süreci yaşanmışsa- yakın bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz. Bu düşünceyi destekleyen önemli bir tarihçi de Collingwood’ur. Collingwood, tarihî süreci olayların birbirini takip etmesinden daha ziyade, olayların arkasında bulunan ve olaylarla dile gelen düşünce süreçlerinden ibaret olduğunu söyler. Tarihçilerin bu düşünce sürecini aradığını ve tarihin aslında bir düşünce tarihi olduğunu savunmaktadır (Collingwood, 1990:15).

Mehmet Ali Kılıçbay (1998: 175) da, edebiyatın tarihi hem oluşturduğunu, hem yorumladığını, hem de yazdığını söyleyerek kurgu üzerinde durmaktadır. Kılıçbay, “edebiyatın estetik bir kurgulama olduğu on kabulüne dayalı olarak, estetik kaygılar taşıyan bir tarihçiliğin de, bilimsel niteliğinin yanı sıra, edebi bir tür olduğu ortaya çıkmaktadır” diye belirtir. Bu anlamda tarihî romanları, tarihten çok farklı bir alan olarak görmemek gerekir. Özellikle konusunu tarihten alan edebi eserler oluşturulurken yazar bir tarih araştırmasına girişmiş ise, bunu bir tarihsel vesika olarak değil ama tarihsel düşüncenin oluşmasına katkı sağlayan bir ürün olarak değerlendirmek ve kullanmak gerekmektedir. Sadık Tural (1991: 195), tarihî romanın şu özelliklerine değinmektedir: “Tarih romancısı, vesikanın ortaya koyduğu malzemeyi önce öğrenir; sonra kendisine tesir eden unsurlar arasında semceler yapar; daha sonra da, edebi yaratmanın sihri ile onlara can verir.”

Doğan’da (2000: 140), tarih karşısında romancının yaşanmış ile yüz yüze olduğunu, yaşanması mümkün olanı ise tarihteki boşlukları doldurarak gerçekleştirdiğini söyler. “Tarihî romanın hız aldığı en önemli nokta da tarihte bulunduğu düşünülen bu boşluklardır” der.

Kaplan (1978: 304) ise, bu hususta daha temkinli davranmaktadır. Kaplan, “tarihî romanın teferruatı bakımından tıpatıp tarihî vakıalara uygun olmasını istemek sanatın mahiyetine aykırıdır” der.

Sanat eserinin kendi içinde bir dünyası olduğunu ve sanat eserinin bu doğrultuda değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Karakışla (2000: 358) da romanda, tarihî roman yazarının olayların akısını arka plana aldığını, ancak olayların akısında gerçekte var olmayan bazı unsurlarında yaratılabildiğini ve tarihî roman yazarının

böyle bir hakkı olduğunu ancak tarihçinin olmadığını belirtmektedir. Karakışla'ya göre, “tarih, tarihî roman yazmakta olan bir romancı için üzerine kendi öyküsünü oturtabileceği bir platformdur”. Tarihçi için ise, öykünün tarihin ta kendisi olduğunu belirtmektedir. Mete Tuncay'da (2000: 359) tarihin nesnellik boyutuna değinerek, nesnellğin “(...) var olan olguları doğru yansıtmak, olmayan şeyi söylememek, olanı görmezlikten gelmemek şart” olduğunu belirttikten sonra, romancının öngörülüğünün bu sınırlar içinde var olduğunu ve bu sınırlara uyulması gerektiğini belirtir. Dilek-Yapıcı (2005: 119-120), tarihçi geçmişe ait eserleri araştırırken, insan davranışlarının bu eserlere olan etkisinin de araştırılması gerektiğini belirterek; tarihçilerin entelektüel faaliyetlerinin su uç asamadan oluşması gerektiğini belirtmektedir: Birincisi geçmişin izlerindeki insan davranışlarının yaratıcı etkilerini çözmektir. Buradan hareketle geçmişi yapılandırmada karşılaşılan boşlukları doldurmak için tarihçinin yaptığı yaratıcı düş gücü etkinliği ise ikinci aşamayı temsil eder.

Tarihî eser her zaman yazarının edebi üslubu onu diğer tarihçilerden ayıran en önemli unsurlardan biridir. Bu da yaratıcı etkinliğin bulunduğu entelektüel faaliyetin üçüncü aşamasıdır. Bu anlamda tarih öğretimi için tarihsel romanlardan faydalanarak, tarihsel düş gücünü geliştirmek, öğrencide eleştirel, problemlere çözüm yolları arayan, yaratıcı bir tarihsel bakış acısı kazandırılabilir. Goldmann temelde romanın, tarihi boyunca, bir biyografi ve toplumun yaşadığı olayların kaydedildiği bir günlük olduğunu söyler. “Böyle bir günlüğün, az ya da çok dönemin toplumunu yansıttığını görebilmek için bir sosyolog olmaya gerek” olmadığını da belirtir. Dilek (2001: 95) şu hususlara değinmektedir; “Tarih, geçmişi kanıtlar vasıtasıyla keşfeder. Bu deliller tarihsel verilerin (belge ve kalıntıların) tarihçiler tarafından islenmesiyle oluşur. Oysa geçmişi keşfetmekte veya tarihsel gerçekleri ortaya çıkarmakta kullandığımız bu kanıtlar daima eksiktir. Geçmişi zihnimize yapılandırmak için tarihsel düş gücümüzü (historical imagination) veya imgelem yeteneğimizi kullanırız. Bir bakıma tarihsel gerçekliği ararken delillerin eksikliğinden kaynaklanan belirsizlikleri bu şekilde açıklamaya çalışırız.”

Tarih ve tarihî roman arasındaki ilişkiyi böylelikle açıklarken, hem edebiyat çevrelerinde, hem de tarih ilmiyle uğrasan bilim adamlarının kabul ettiği ortak bir nokta ortaya çıkmaktadır. Edebi ürünlerin, sanat eseri olmaları dolayısıyla gerçeği yansıtır yansıtmamada özgür bir alanda hareket ettiğini; edebi ürünler içerisinde yer alan romanın genel anlamda kurgulama ürünü olduğunu herkes kabul etmektedir.

Tarih teorisyenlerinin de, özellikle 20. yüzyıl ve günümüzde yaptıkları çalışmalarla, tarihî ürünlerde de kurguya yer verildiğini belirttiklerini görüyoruz. Ancak tarihinin kurgusu gerçeklere dayanmaktadır. Tarihsel kanıtlarla tamamlanamayan durumların, tarihsel kurguyla açıklandığı belirtilmektedir. Tarihî roman hususunda ise, özellikle tarihçilerin daha temkinli davrandıkları görülüyor. Tarihî roman okuyucusunun, eserde geçen her türlü olay ve olguyu gerçek olarak düşünmesi, tarih düşüncesinin olumsa sürecinde, tarih ilmi ve tarih öğretiminin amaçlarının dışına çıkmaya sebep olabilir. Bunun yanı sıra tarihî romanın, yazarın ideolojisi, yaşam algısı, beklentileri doğrultusunda şekillendiği ve çok geniş kitleler tarafından okunan bu eserlerin, bilinçli ve tek taraflı bir yönlendirmeye sebep olabileceği kaygısıdır. Bu nedenlerle tarih öğretiminde kullanılacak edebi eserlerle ilgili eğitimcilere de önemli görevler düşüyor. Eğitimcilerin, edebiyat ürünleri hakkında bilgi sahibi olmaları ve hangi edebi eserin, eğitimin hangi aşamasında okunması gerektiğini bilmeleri gerekmektedir. Bütün bu yorumlar ve tartışmalar neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bir tarihsel roman; tarih ders kitaplarının geniş incelemelerinin dışında, bir yazarın tarihin bir parçasını ele alarak onu derinleştirilmesi sonucunda insan yaşamına dair ayrıntıları sunar. Bu ayrıntılar, kültürel bütünlük mesajının bir parçasıdır. Kültürel mesajları iletme noktasında araçsallığı kabul edilen tarihsel roman, demokratik vatandaşın yaratımında ona moral değerler aşılmasında önemli bir araç olarak inşa edilmiştir (Şirin, 2000: 171).

Furrer, tarih bilincinin tam olarak oluşabilmesi için bugün ve geçmiş zaman arasında (farkında olarak) bir bağlantı kurulması, yani tarihsel anlatı olarak tespit edebildiğimiz zihinsel bir faaliyet gerektiğini söylemiştir (Türkeş, 2002: 198). Bu bağlamda, gençlere bir tarih bilinci verebilmek, objektif tarih olaylarıyla subjektif tarih anlayışı(nı) mümkün olduğu kadar birbirine yaklaştırmaya çalışmakla başarılabilir bir iştir (Güngör, 1995: 86). Burada kastedilen subjektif tarih anlayışına, tarihin belirli bir dünya görüşüne, göre yorumlanması, örneğin tarihsel roman aracılığıyla bir değer sisteminin benimsenmesi sonucunda elde edilen kişisel kanaat da dâhil edilebilir. Zira tarihin yorumlanarak, insanlık için anlam kazanmasının kaçınılmaz olduğunu hepimiz kabul etmek zorundayız. Bu yüzden, sadece bilim adamları, filozoflar, mütefekkirler değil, halk yığınları da tarihi yorumlarlar (Güngör, 1995: 72).

Tarihsel romanlar aracılığıyla toplumda bazı kavramların yerleştirilmesi, bazı değerlerin telkin edilmesi, bazılarının ise hicvedilmesi mümkündür. Bu sebepten tarihsel roman, bir misyonu yüklenmiş olmaklığı ile didaktiktir (Argunşah, 1990: 384). Dolayısıyla her ulusal kimlik tasarımı, tarih yazımı kadar o tarihi popülerleştirecek romana da ihtiyaç duymuştur (Türkeş, 2002: 207).

Sonuç olarak pek çok örneklerini tarihsel süreç içerisinde gördüğümüz sosyal olguların edebiyat ürünü olan tarihî romanlarla başlayıp önemli ilham kaynakları olduğunu söyleyebiliriz.

1.4. Türk Edebiyatında Tarihî Romanın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Türk edebiyatında tarihî romanın ortaya çıkışı 19. yüzyılda Avrupa'dan yapılan çevirilerin etkisiyle olmuştur. Tarihî romandan önce, toplumumuzda tarihî konuları isleyen birçok edebi tür bulunmaktaydı. Hem yazılı, hem de sözlü edebiyatımızın çok zengin olduğunu sosyal yaşamımızda gördüğümüz gibi edebiyat ve tarih araştırmacıları da bu zenginliği ortaya koymuşlardır. Edebiyatımızda dini bir mahiyetle ele alınmış olan “menkıbeler”, Türk milletinin değerlerini tarihin her döneminde en güzel şekliyle yansıtan “destanlar”, içerisinde kurmamanın da olduğu ve halk arasında anlatılan “halk öyküleri” ile “efsaneler” tarihî roman işlevi gören edebi türler olmuştur. Şirin'e (2000: 172) göre de, “tarihin Yazımına kaynaklık etmiş olan Gazavatnameler, Menakıpnameler, Fütüvetnameler” tarihî romana kaynaklık etmişleridir.

Sadık Tural (1993: 70) da, Tanzimat dönemine kadar, tarihsel romanın yerine Dede Korkut Hikâyeleri, cenk hikâyeleri, zafer name ve gazavatname gibi epik karakterli eserlerin yer aldığını belirtmektedir. Bu hususla ilgili Argunşah (1990: 2) şu bilgileri aktarmaktadır: “İnsanlık en eski çağlardan beri ortak kavmi ve millî tecrübelerini anlata gelmiştir. Destanlar insanların bu tecrübelerini ihtiva eden en eski edebiyat ürünleridir. ... Modern çağda destanların yerini romanlar almıştır. ... Cemiyetimizde hata dünya edebiyatında, romanlardan önce insanlara bugünkü tarihî romandan aldıkları hazzı veren eserler bulunurdu. Bunların basında destanlar gelir. Bizim cemiyetimiz için destanlardan sonra Dede Korkut Hikayeleri, cenk hikâyeleri, gazavatnameler, Battalnameler, Danişmentnameler, ve Saltuknameler de aynı hamasi duyguların tatmini, geliştirilmesi ve tecrübelerin nakledilmesi doğrultusunda ortaya çıkmış eserlerdir.”

19. yüzyıldan itibaren sözlü edebiyat ürünlerinin yanı sıra yazılı edebiyat ürünleri de hızla artmaya başladı. İlk olarak Batı edebiyatından yapılan tarihî roman çevirileri örneklerini görüyoruz. Bu ilk çevirilerin etkisi ve dönemin siyasal yapısının etkisiyle edebiyatımızın tarihî roman türündeki ilk örneklerini de görmeye başlıyoruz. Batı edebiyatından yapılan ilk örnekler, Alexandre Duman Pere'den Monte Cristo, Kraliçe'nin Gerdanlığı, Üç Silahşor; Xavier de Montepin'den Fakirler Tabibi adlı eserlerdir (Yalçın-Çelik, 2005: 63).

Türk edebiyatında tarihî romanın ilk örnekleriyle ilgili Çeri (2000: 363) aşağıdaki değerlendirmeyi yapmaktadır. “Tarihî roman diyemesek de konusu tarihten geçen romanlarıyla Ahmet Mithat Efendi'ye kadar götürebiliriz. Örneğin “Yeniçeriler” (1871), “Hasan Mellah” (1875), “Süleyman Musi” (1877), “Arnavutlar-Solyotlar” (1888) konuları tarihte geçen romanlardır. Ancak Türk edebiyatında tarih-roman ilişkisini ele alan hemen hemen bütün çalışmalar ilk tarihî roman olarak Namık Kemal'in “Cezmi” (1880) romanını kabul ederler.”

Ahmet Mithat Efendi eserlerinde tarihi bir temel kullanmaktadır. Bugün yapılan tarihî roman tanımlamaları göz önünde bulundurduğumuzda Ahmet Mithat'ın eserlerinin tarihî romanın Türkiye'deki ilk örnek olduğunu söyleyebiliriz. Namık Kemal ise, eserinde tarihi bilinçli olarak işlemiştir. Tarihî romanın bu ilk örneklerinde eserlerin ele alınışı ve eserlerden beklenen amacın farklı olduğunu görüyoruz. Ahmet Mithat Efendi daha çok sanatsal/estetik yön üzerinde dururken aynı zamanda romanı bir araç olarak da kullanılarak ansiklopedik bilgi vererek halkın kültür düzeyi artırılmaya çalışılmıştır; Namık Kemal'in amacı Türk tarihini işlemek, tarihi bilgiyi aktarmak ve millî şuuru uyandırmaktır.

Tarihî romanın ortaya çıkışı ve gelişimi kuskusuz dönemin siyasal ve ekonomik yapısıyla yakından ilgilidir. Tanzimat döneminde Avrupa ile olan ilişkilerimizin yeni bir boyut kazanarak, Avrupa'nın her yönüyle tanınması romanın şekil ve içeriği üzerinde etkili olurken; devletin içinde bulunduğu bunalımdan kurtarılmasıyla ilgili fikirlerin tarihî romanın temel konularının basında geldiğini görmekteyiz. Roman sosyal ve siyasal ihtiyaçların bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve sosyal ve siyasal ihtiyaçları giderecek bir araç olarak da kullanılması şaşırtıcı değildir.

“Tanzimat'tan bugüne yaşanan yoğun sosyal ve siyasal şartlar içerisinde romancının kendi bireyselliğini anlatacak bir lüksü olmamıştır” (Şahin, 2000: 50).

Ancak Serveti Fünûn döneminde tarihî romana yüklenen amacın farklılaştığını hatta tarihî romana ilginin de azaldığını görmekteyiz. Serveti Fünûn dönemi II. Abdülhamit'in iktidarda olduğu zamanda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla istibdat döneminin sosyal ve siyasi ortamı bu dönem edebiyatçıları bireysel konulara, yeni edebi türlere ve yeni üslup arayışlarına sevk etmiştir.

Şahin (2000: 51) Serveti Fünûn edebiyatıyla ilgili su bilgileri aktarmaktadır. “Toplumsal davalar, büyük içtimai meseleler, cemiyete ait konjokturel yaklaşımlar yerini, birtakım bireysel tahlillere ve değerlendirmelere bırakır. ... Serveti Fünûn dönemi Türk romanı, modern manada ilk romanlarımızın ortaya konduğu edebiyat devresidir. ... Serveti Fünûn romancısının hayat karşısında kesin, ispatlanabilir, şaşmaz doğruları yoktur. Onları idare eden insanın bireysel trajedisidir.”

1908'de Osmanlı Devleti meşrutiyet yönetimine geçti. Sosyal ve siyasal yönden II. Meşrutiyet ve sonrası Türk tarihinde büyük trajik olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönem de yaşanan Trablusgarb Savaşı, Balkan Savaşları, I.Dünya Savaşı gibi önemli olaylar edebi gelişimi de etkilemiş eserlerin konularının daha çok bu savaşlardan kaynaklandığı görülür. Çanakkale Savaşları ile ilgili yazılan şiirler bunun kanıtıdır. Yine bu konularla yazılan romanlar da azımsanamayacak kadar çoktur.

1908-1922 yılları arası Millî Edebiyat dönemi olarak isimlendirilir. Bu dönem olayları yukarda da değindiğimiz gibi tarihî romanların ana konusunu oluşturmuştur. Bunun yanı sıra Millî Edebiyat döneminde “Türk tarihinin altın dönemlerini anlatmak, Türk milletinin niteliklerini ön plana çıkarmak ve Türklük düşüncesini canlandırmak amaçlanmıştır” (Yalçın-Çelik, 2005: 65).

Tarihî romanın yanında bu dönemde, tarih içerikli hikâyelerin de yazıldığını görüyoruz. Burada Ömer Seyfettin “Pembe İncili Kaftan”, “Kütük”, “Topuz”, “Basını Vermeyen Şehit”, “Kızılelma Neresi” gibi eserleriyle belirtilmesi gereken önemli bir edebiyatçıdır. Yine benzer özelliklerde hikâyeler yazan diğer bir edebiyatçı ise Ahmet Hikmet Müftüoğlu'dur. Müftüoğlu'nun “Altınordu” adlı eseri örnek verilebilir. Bizim yukarıdaki ana başlıklarını belirttiğimiz Cumhuriyet dönemi romanına dair Taner Timur (1991), “Mustafa Kemal'i ve kurtuluşçu cepheyi devrimci bir yaklaşımla, gerçekçi bir yaklaşımla” ele alan bir romanın olmadığını dile getirmektedir. Türkeş (2000: 387) ise Cumhuriyet dönemi romanlarında

gündelik hayat anlatılarıyla ilgili su önemli hususlara değinmektedir: “[19]60’lı yıllara kadar, geleneksel ilişkilerin, yaşam tarzı ve alışkanlıklarının, töre ve adetlerin aynı kaldığı, inkılâplara ilgisiz duran halkın inkılâplardan anladığının da devletin birtakım buyruklarını yerine getirmek olduğu hemen görülmektedir. Buradan hareketle, Cumhuriyet’in ilanının, Cumhuriyet ideolojisinin merkezine oturan “Osmanlı’dan kopuş” iddiasına denk düşmediği ve resmi tarihte sözü edilen “büyük inkılâpların”, inkılâpları yasayanların hayatında hiç de büyük değişikliklere neden olmadığı iddia edilebilir. İstanbul aydını ise İttihat döneminden bu yana batılılaşma seferberliğinin içindedir zaten.”

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatına baktığımızda tarihî romana olan ilginin arttığını görüyoruz. Bu ilginin artmasında Millî Mücadelenin başarıyla sonuçlanmasının etkisi önemlidir. Yine cumhuriyet döneminde edebi eserler Osmanlı Devleti’nin kuruluş, yükseliş, yıkılışı; Birinci Dünya Savası, İttihat ve Terakki, Kurtuluş Savası, Çanakkale Savası ve savaşlardaki kahramanlıklar, yeni Cumhuriyet ile Atatürk ve arkadaşlarını konu edinmişlerdir.

Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde birçok edebiyatçımızın hem Millî edebiyat, hem de Cumhuriyet edebiyatı dönemlerinde eser verdiklerini görüyoruz. Türkes (2000: 386) savaş zamanlarında yazılan romanların tarihî belge niteliğinde olduğunu belirterek şu hususlara değinmektedir: Gündelik hayatı ele alan edebiyat ürünlerinin, o dönemin ruhunu kavramakta önemli belgeler olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de, romanlar ve öyküler – konu edindikleri geçmişin değil- yazıldıkları dönemin bireysel, toplumsal, hukuksal, siyasal ilişkilerinin kokusunu, rengini, seslerini taşırlar.

Yukarda belirttiğimiz konuların dışında bu dönemde Cumhuriyetin İlanı’ndan sonra ortaya atılan “Türk tarih tezi düşüncesi doğrultusunda” Türklüğü yüceltmek, İslam öncesi Türk kültür ve tarihini tanıtmak amacıyla tarih içerikli romanlar yazılmıştır. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin açılmasıyla da Osmanlı tarihi dışındaki Türk tarihine ilginin arttığını görmekteyiz. Ancak Çeri (2000: 365), 1923–1990 yılları arasında bu konuyla ilgili sadece on iki kitabın olduğunu ve bunlardan sekizinin Cumhuriyetin ilk on yılında yazıldığını belirtmektedir.

Cumhuriyet döneminde halkçı bir bakış acısıyla Osmanlı tarihini ele alan romanlar yazılmıştır. Bu romanlardaki genel gaye tarih bilinci ve tarih sevgisi

vermektedir. Çeri (2000:364) 1990 öncesinde Osmanlının yükseliş devriyle ilgili çok sayıda tarihî romanın yazıldığını belirtmektedir. “Osmanlının kuruluşunu anlatan roman sayısı on beş, fetret devrini anlatan on uç, yükselme devrini anlatan on altı, 17. yüzyılı isleyen on iki, 18. yüzyılı isleyen on iki, 19. yüzyılı isleyen on dört iken, Osmanlının yükselme dönemini anlatan roman sayısı otuz birdir. Bu sayıya eşit sayıda romana konu olmuş bir başka dönemde Balkan Savaşları ve Cumhuriyet’in ilk on yıllarını işleyen romanlardadır. Bu romanların sayısı da otuz ikidir. Ancak bu romanlarda Osmanlıdan çok, son dönemde vatanın kurtuluşu için halkın gösterdiği kahramanlıklar işlenmiştir.”

Osmanlı Devleti’nin kuruluş dönemini anlatan romanlarda da Osmanlının Türklük yönü üzerinde durularak, Türklerin devlet kurmadaki yeteneklerinin vurgulandığını görmekteyiz. “Osmanlının kuruluşunu konu alan romanlarda Osmanlının kuruluşu daima kahramanlıklarla, övgüyle yüceltilerek islenmiştir”(Çeri, 2000: 366). Osmanlı tarihinde yükselme döneminde, özellikle de Fatih Sultan Mehmet ve İstanbul’un Fethi övgüler ve kahramanlıklarla romanlarda yerini almıştır.

Osmanlı Devleti’nin kuruluşu ve yükselişinde etkileri olduğu düşünülen halk kahramanları ve denizcilerle ilgili de çok sayıda roman yazılmıştır. Bu eserlerde bireysel kahramanlıkların ön planda yer aldığını ve islendiğini görmekteyiz. Bu tarz romanlarda kahramanlar genel olarak Türk ve İslam kimlikleriyle ön plandadır. Zalim olana karşı apansız bir mücadele söz konusudur. Bu tarz romanların ortaya çıkmasında kuskusuz Osmanlıya ve özellikle Türklerle karşı olan Batı’nın bakış açısıdır. Türkler barbar olarak nitelendirilmiş ve ön yargıyla eleştirilmiştir. Osmanlı aydını kendi halkını dahi küçümsemiş ve önceleri Araplar ile Farslar daha sonrada Avrupa milletlerine hayranlık duymuştur. “... Sonunda Türk’ün yasadığı topraklar paylaşılmak istenmiştir. Este, tarihî romanlarda yazarların bu fikirlere tepki gösterdiği, bu durum karşısında bir savunu söylemi oluşturduğu görülür” (Çeri, 2000: 370).

Osmanlı Devleti’nin zayıflaması ve yıkılışını da konu edinen çok sayıda tarihî roman yazılmıştır. Osmanlının yıkılış dönemini isleyen tarihî romanlarda olumsuzlukların temel sebebi Osmanlılık hususuna dayandırılmıştır. Osmanlı Devleti 16. Yüzyıldan itibaren duraklama dönemine, 17. yüzyıldan itibaren gerileme dönemine ve 19. yüzyıldan itibaren de parçalanma dönemine girmiştir. Parçalanma dönemiyle ilgili romanlarda da yıkılışın nedenleri 17. yüzyıla kadar götürülmektedir.

Ancak yıkılışın sebepleri bu tarz romanlarda detaylı bir şekilde işlenmemiştir. Parçalanmanın sebebi olarak padişahların ya da devletin yönetiminde bulunanların kişisel başarısızlıkları, zaafı gösterilmiştir. “Osmanlı'nın yıkılışı, devlet yapısı, ekonomik, kültürel nedenlerle açıklamak yerine kişisel başarısızlıkları, zaafı olarak islenmiştir. Bu kişisel başarısızlıkları, zaafı gösterenler çoğunlukla hükümdarlar bazen de diğer yöneticiler ve aydınlardır” (Çeri, 2000: 366).

Bu romanlarda da Türklük hususu üzerinde durulmuş ve hem Osmanlı'yı kurtarmaya çalışan, hem de Türk milletinin varlığını devam ettirmesi Türk unsuruna başlanmıştır.

Tarihî romanları genel olarak incelediğimizde 1980'lere kadar tarihsel romanlarımızın tarihî gerçekler doğrultusunda yazıldıklarını ya da “romanlarda anlatılan tarihî gerçekler, genel doğruların ve resmi tarih anlayışının belli ideolojiler açısından bir yorumu ya da geleneksel anlayışın bir devamı olmuştur”. Oysa 1980 sonrasında tarihî romanlarla ilgili, yukarıda belirttiğimiz anlayışın büyük ölçüde değiştiğini görmekteyiz. Bu dönemde tarih içerikli eserler popüler bir dal haline gelir. Hem ticari anlamda kazanç sağlayan önemli bir is olarak, hem de kitlelerin tüketebileceği yeni yapay ihtiyaçlardan biri olarak görülmeye başlanmıştır. Popüler kültürün desteklemesiyle - burada medyanın önemli özendirici etkisini vurgulamak gerekir kendine piyasa bulan tarihî roman 90'lı yıllarda inanılmaz derecede artmıştır. Bu artış okuyucu üzerinde de son derece etkili olmuştur. Okuma alışkanlığı, eğitim düzeyi yüksek ya da elit tabakadan geniş halk kitlelerine doğru yayılma göstermiştir diyebiliriz.

Bu dönem eserlerin konusunu, Osmanlı dönemi Türklük kahramanları ya da Türklük unsurunun ihmaliyle Osmanlı'nın yıkılışa sürüklendiğini isleyen romanlar oluşturmaz. Osmanlı tarihi içerisinde, eğitim, bilim, kültür, sosyal yaşam, ekonomik yapı, mimari gibi unsurlar tarihî romanlarda islenmeye başlanmıştır. Yine Osmanlı'nın sanat ve kültürel yapısının tek bir bakış açısıyla değil, farklı ve eleştirel bir tutumun benimsenmiş olduğunu görmekteyiz. Bizce bu önemli bir husustur. Özellikle tarih eğitimi açısından Osmanlı'nın sosyal ve kültürel yapısının edebi eserlerde konu edinilmesi yarar sağlayacaktır. Farklı bakış açılarıyla ve eleştirel bir tutumla ele alınan tarihî romanların tarihsel düşüncenin oluşumuna da katkısı olacağı muhakkaktır. Tek bir bakış açısıyla ele alınan ve ideolojik kaygılarla islenen eserler,

tarihi eğitiminde tarihsel düşüncenin oluşumuna etkisi azdır ve bazen yanıltıcı yönlendirmeler ihtiva edebilirler (Yalçın-Çelik, 2005: 74).

Çeri (2000: 370), Osmanlı tarihini konu alanı olarak olan tarihî romanlarla ilgili su saptamalarda bulunmaktadır: “Osmanlı Türklük unsurları dışında “öteki” olarak çizilmiştir romanlarda. 90’lı yıllardan sonra yazılan romanlarda “öteki” değildir artık Osmanlı ve böyle bir ortamda Osmanlının kültür, medeniyet ve askeri güçleri anlatılır. Osmanlının eleştirisi de kıyasıya vardır bu romanlarda ama bu eleştiri romancının “öteki”ni eleştirmesi değil “biz”i eleştirmesidir. Belki de bu nedenle bu eleştiri “90’lı yıllardan önceki eleştirilerden çok tepki almıştır.”

Cumhuriyet döneminde Osmanlıyı konu edinen romanların dışında, Cumhuriyet tarihini de konu alanı olarak belirleyen çok sayıda tarihî roman olduğunu yukarda da belirttik.

Cumhuriyet’in ilk yılları son derece sancılı ve değişimin çok hızlı olduğu bir dönem olmuştur. Kurtuluş Savaşı’nın zaferle sonuçlanmasının ardından Mustafa Kemal Atatürk’ün öncülüğünde gerçekleştirilen inkılâplarla Cumhuriyet’in ana esasları belirlenmektedir. Bir taraftan siyasal, hukuk, eğitim ve kültür, toplumsal, ekonomi alanlarında inkılâplar gerçekleştirilirken; bir taraftan da cumhuriyete karşı ortaya çıkan Şeyh Sait İsyanı, İzmir suikastı, ittihatçıların tavırları gibi sorunlarla uğraşılmaktadır. Dolayısıyla belirttiğimiz bu sorunlar tarihî romanlarda kendine yer bulmuşlardır. Bununla ilgili şu örnekleri verebiliriz.

Halide Edip Adıvar “Zeyno’nun Oğlu” (1926 – 1928); Kemal Bilbasar “Cemo- Memo” (1966–1968); Demirtaş Ceyhun “Asya” (1970); Kemal Tahir “Kurt Kanunu” (1969) (Türkeş, 2000; Yalçın, 1998).

Yeni Tarihselecilik kuramının tarihî romana zemin hazırlayan özelliği, bu kuramın “tarihî metinleri, bilimsel gerçekleri yansıtmaktan çok, geçmişini yorumlayan kurgular olarak” (Yalçın-Çelik, 2005: 83) belirtmesidir. Yeni Tarihselecilik kuramına daha sonraki bölümde değinilecektir. Burada amacımız 1980 sonrası dönemde post modern tarzda yazılan tarihî romanların belli başlı örneklerini vermektir.

1.5. Karabağ Sorunu

Burada incelediğimiz romanların daha iyi anlaşılabilmesi için Karabağ Sorununun tarihçesinin bilinmesi gerekir. Öncelikle Karabağ neresidir? Karabağ neden önemlidir? Bu olayların başlamasına sebep olan olaylar nelerdir? Ermenilerin

beklentileri nelerdir? Azerbaycan'ın bu konudaki tarihsel süreç içerisindeki tutumu nedir? Uluslararası kurum ve kuruluşların olaya bakış açıları nelerdir? Büyük Devletlerin konu ile ilgili siyasi tutumları nelerdir? Gibi soruların cevaplanması gerekir.

1.5.1. Geçmişten Günümüze Karabağ Sorunu

Karadeniz'in doğusundaki Taman yarımadasından Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanan dağlık bölge, Kafkasya olarak adlandırılmaktadır. Kafkasya'nın doğusu Asya kıtasında, batısı ise Avrupa kıtasında yer almaktadır. Karabağ ise Kafkas dağlarının güney doğusunda yer alan bölgede bulunmaktadır. Gerek Sovyetler Birliği döneminde, gerekse daha önceki dönemlerde her yönüyle Azerbaycan'ın bir parçası olarak kabul edilen Dağlık Karabağ, eski Karabağ vilayetinin yaklaşık dörtte birini oluşturmaktadır. Ancak günümüzde konuyu ele alanlar, bölgeyi kısaca "Karabağ" olarak adlandırmaktadırlar. Bu sebeple biz de kavram kargaşası olmaması açısından asıl adı "Dağlık Karabağ" olan bölgeye kısaca "Karabağ" demeyi uygun görmekteyiz.

Karabağ bölgesi, ekonomik açıdan sınırlı olmakla birlikte, coğrafi konumu itibariyle Ermenistan ve İran'ı kontrol edebilecek jeopolitik bir öneme sahip bir noktada bulunmaktadır. Bu sebeple söz konusu bölge hakkındaki anlaşmazlık, ekonomik olmaktan ziyade tarihî ve politik temelli olarak değerlendirilebilir (Özyılmaz, 2013:192-193).

Kafkasya'daki en önemli yerleşim merkezlerinden olan Azerbaycan'ın, göçebeler için en verimli bölgesi Karabağ olmuştur. Tarihî olarak miladın başlarından itibaren Türk göçlerinin bölgeye yönelmesiyle, bölgede ağırlıklı olan etnik unsurun Türkler olduğu belirtilmektedir. Karabağ'a yerleşen ilk kavimlerin, Türk oldukları bilinen İskit/Sakalar olduğu bilinmektedir.

Bizzat Ermeni kaynaklarında, tarihî olarak Alban ülkesinin bir eyaleti olarak gösterilen Karabağ, Arsak adıyla anılmaktadır. Ermeni kaynakları Arsak'ta eskiden beri sırasıyla, Saklar, Gargarlar/Gargalar, Utiler, Hunlar, Hazarlar ve Basmiller'in oturduğunu belirtmektedir. Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi burada adları geçen kavimlerden Sakaların Türk olduğuna dair ciddi tezler ileri sürülmektedir. Bununla birlikte son üç topluluğun Türk olduğu kesindir.

XI. yüzyılın ortalarında bölgeye Oğuzlar gelmişlerdir. Otlak sahalarının zenginliği sebebiyle, Oğuz boylarının bu bölgede yoğun bir olarak yerleştiği belirtilmektedir. Sayıları artan ve güçlenen Oğuz boyları, doğu sınırını Kür nehrine doğru uzatmaya çalışan Bizans İmparatorluğu'nu durdurmayı başarmışlardır. İyice yoğunlaşan Türk akınları ile Karabağ, Azerbaycan'la birlikte Selçukluların hâkimiyetine geçmiştir. Bu dönemde Alparslan'ın Karabağ'ı kışlık başkent olarak seçtiği belirtilmektedir (İşyar, 2004:120-121). Selçukluların ardından Azerbaycan Atabeylerinin hâkimiyetine geçen Karabağ, Moğol istilasının ardından İlhanlı Devleti'nin en önemli karargâh merkezi olmuştur. İlhanlı Devleti dönemine, devletin merkezi Tebriz olurken, yaz mevsiminde Karabağ kullanılmıştır. Bu dönemde, Azerbaycan'ın tümüne yakın kısmının Türk unsurların hâkimiyeti altında olduğu belirtilmektedir Bölge, Türkmen devletleri döneminde önce Karakoyunlu, ardından da Akkoyunlu devletlerinin idaresine geçmiştir. Safeviler döneminde ise Gence Beylerbeyliği'nin bir vilayeti olarak yine Türklerin kontrolünde bulunmuştur (Özyılmaz, 2013:192-195).

XI. ve XIII. Yüzyıllarda Ermeni ailelerin dağınık bir şekilde değişik bölgelerde oturdukları ve ortada bir Ermeni devletinin bulunmadığı özellikle altı çizilen bir husustur (Taşkiran, 1995:120). Tarihçi J. Laurent'in belirttiğine göre tarihte Ermeniler arasında birkaç bir kalesi olup, birkaç askeri bulunan kişilerin kendilerini derebeyi veya prens ilan ettiği vaki olmuştur. Ancak yüzyıllar boyunca birçok devletin işgaline uğramış bir "geçit ve çarpışma sahası" olan bu bölgede hiçbir zaman bir Ermeni devletinin söz konusu olmadığı özellikle belirtilmektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya bölgesi siyasi açıdan karışık bir durumda idi. 1747 yılında Nadir Şah Afşar'ın ölümünden sonra Kafkasya ve Azerbaycan bölgesinde merkezi otorite zayıflamış ve bölge hanlıklara ayrılmıştı. Bu dönemde sadece Azerbaycan'da, yirmiye yakın hanlık ortaya çıkmıştı. Söz konusu hanlıklar arasında en etkilisi Türk aşiretlerinden Saraçlı boylarının idaresi altında olan Karabağ Hanlığı idi. Bu hanlıklar, 1848 Rus işgaline kadar Safevi Devleti ve Osmanlı Devleti arasında denge politikası ile varlıklarını sürdürmüşler; iç ve dış işlerinde bağımsız hareket etmişlerdir (Özyılmaz, 2013:192-196).

Gerek Selçuklu döneminde, gerekse bölgede bağımsızlık hareketinin başladığı hanlıklar döneminde, bölgede Ermenilere ait bir hanlık ya da buna yönelik

herhangi bir siyasal hareketin varlığı söz konusu değildir. Bu durum, bölgede Ermeni nüfusunun az ve dağılık olduğu ve Ermeni şuurunun etnik kimlik hüviyetinde bulunmadığına dair bir işaret olarak değerlendirilmektedir (Yıldırım-Özönder, 1991:3).

Rusya açısından Kafkasya, İran ve Osmanlı sınırına tampon bir bölge olmasının yanı sıra sıcak denizlere inme politikası açısından da önemli coğrafya olarak görülmekteydi. Çar I. Petro döneminde (1722) Hazar sahillerine inen Ruslar, Şirvan Hanlığı üzerinden Kafkaslara kadar uzandılar. Rus ilerleyişi karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunan Azerbaycan hanlıklarına, Köprülü Abdullah Paşa komutasında bir kuvvet gönderilerek Güney Kafkasya bölgesi büyük ölçüde Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ancak Osmanlı-Rus savaşının (1768-1774) sonucunda Kırım'ın Rusya'ya bağlanması ile Kafkasya bölgesindeki demografik yapı Ruslar lehine değişmeye başladı. 1801 yılında, Rusya'nın Gürcistan'ı ilhak etmesi ile başlayan gelişmeler, Rusların Kafkasya'ya yayılmasında bir dönüm noktası oldu. Buna göre Rusya, Gürcistan'ı kendi topraklarına katarak, Kafkasya'da bir sömürge yönetiminin temellerini atmış oldu. Gence kalesini kuşatan Rus kuvvetleri, Ocak 1804 tarihinde kaleye girdiler. Gence Hanlığı, arazisi ile birlikte Rusların eline geçti. Bu sırada Fransa ile Mısır meselesinden dolayı arası açık olan ve Rusya'nın kışkırtması ile ortaya çıkan Sırp İsyanı ile uğraşan Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da kontrol alanını genişletmek isteyen Rusya ile mücadele edecek gücü bulunmamaktaydı (Özyılmaz, 2013:192-196).

Rusların güneye ilerleyişinden rahatsız olan İran Şahlığı, 1804 yılı ortalarına doğru Rusya'ya savaş ilan etti. Rusya-İran savaşı sırasında, İran kuvvetlerinin işgalinden endişeye kapılan Karabağ Hanlığı, Rusya'dan yardım istedi. Mayıs 1805 tarihinde Gence'de yapılan Kürekçay anlaşması ile Karabağ, Rus idaresine bağlanmayı kabul etti. Karabağ Hanlığı ilk Rus tahakküm ve himayesini kabul eden hanlıklardan biriydi.

Rusya'nın Kafkasya bölgesine yayılmasından en fazla rahatsız olan ülke, bölge ile iki bin yıllık bağı olan İran'dı. Bu rahatsızlığın da etkisiyle, 1812 yılında Rusya, Avrupa'da Fransa ile mücadele ederken, İran, Rusya'ya saldırdı. Ancak bu saldırıda yenik düşen İran kuvvetleri, 13 Ekim 1813 tarihinde Karabağ'ın Gülistan kentinde barış anlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmaya göre Aras çayının kuzeyinde bulunan Azerbaycan arazisindeki Gence, Karabağ, Şeki, Lenkeran,

Şamahı, Bakü, Kuba, Derbent hanlıklarını Rusya'ya ait olduğu kabul edildi. 1804-1813 ve 1826-1828 Rus-İran savaş yıllarını ve bu yılları takip eden dönemleri Rusya, Kafkasya'nın demografik yapısını değiştirmek için bir fırsat olarak değerlendirdi (Özyılmaz, 2013:192-197).

İran, 1826 yılı başlarında Rus çarlığının başkenti olan Petersburg'da bir isyan çıktığı ve bu isyanın tüm Rusya'ya yayılacağı bilgisini aldı. İran kuvvetlerini harekete geçiren sebeplerden bir diğeri de Çar I. Aleksandr'ın Aralık 1825'te ölmüş olmasıydı. İran askerleri, Temmuz 1826'da Kuzey Azerbaycan'a girdi. Ancak zaman içerisinde taze Rus kuvvetlerinin de bölgeye gelmesiyle geri çekilerek barış anlaşması yapmak zorunda kaldı. 1828 tarihinde, İran ile Rusya arasında imzalanan Türkmençay anlaşması ile Ruslar, Güney Kafkasya'daki hâkimiyetlerini takviye etmiş oldu. Bu anlaşma ile İran'ın iki bin yıllık Kafkasya ilişkisi kesilmiş oldu.

Rusya ve İran arasında imzalanan Türkmençay Anlaşması'nın ilgili hükümleri, Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan 14 Eylül 1829 tarihli Edirne anlaşması ile Osmanlı Devleti tarafından da kabul edildi. Böylelikle, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları ile birlikte Karabağ bölgesinin Rus egemenliği altında bulunduğu Osmanlı Devleti tarafından da resmen kabul edildi.

Türkmençay anlaşması, gerek İran, gerekse Rusya, topraklarında yaşayan halkların bir yıl içinde istedikleri yere göç etmesine imkân tanıyan bir hüküm içermektedir. Azerbaycan'da nüfus üstünlüğünü sağlamağa çalışan Rusya, gerek İran, gerekse Osmanlı Devleti ile yapılan anlaşmaların ilgili hükümünü, bu bağlamda bir fırsat olarak değerlendirdi. Bu bağlamda Rusya, yapılan anlaşma hükümlerine dayanarak İran ve Osmanlı devletlerinin tebaası olan Ermenileri, Kafkasya'ya göçe teşvik etti. Teşvik amacıyla, bölgeye göç eden Ermeniler, 1828 yılında yürürlüğe konulan bir kanunla 20 yıl vergiden muaf tutulurken, devlet tarafından kamu arazilerini göç eden Ermenilere tahsis edildi; Müslüman nüfusun elindeki özel araziler de satın alındı. Karabağ'ın dağlık kesimindeki yerli "Müslüman" nüfus ise Ermenilerle işbirliği yapılarak zorla diğer bölgelere göç ettirildi. Rusya, söz konusu iskân politikalarını uygulama ve organize etmede, göç olayına kutsal bir hava katan Ermeni Ruhban sınıfından büyük destek aldı (Özyılmaz, 2013:192-198).

Yapılan tüm bu teşvikler sonucunda, 1928-1930 yılları arasında İran'dan 40.000, Türkiye'den 84.000 Ermeni'nin, Kafkasya'ya göç ettirildiği, toplam süreç

içerisinde ise bölgeye, yaklaşık 1.300.000 Ermeni'nin göç ettiği belirtilmektedir. Bu tarihlerde göç edenler, ağırlıklı olarak Ermeni nüfusunun az olduğu Yelizavetpol ve Erivan'ın verimli topraklarına iskân ettirildi. Söz konusu iskân politikalarının sonucunda, kısa sürede gerek Karabağ'ın, gerekse Nahçıvan ve Erivan hanlıklarının nüfus yapısı alt üst edildi (Özyılmaz, 2013:192-198-199).

Ekim 1917 İhtilalı'ndan sonra Karabağ, hukuki açıdan Azerbaycan'a bağlı bir bölge olmakla birlikte fiilen bağımsız bir konuma geldi. Bu durum, Sovyet yönetiminin kurulduğu 1920 yılına kadar devam etti. İhtilal sonrasında bölgedeki karışıklıkları fırsat bilen ve ayrılıkçı Ermenilerden bunalan bölge halkı, Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulundu. Yardıma gelen Osmanlı Devleti, 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'ye girdi. Böylece Karabağ'ın da dâhil olduğu dört idari bölüme ayrılan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, resmi olarak kuruldu. Ancak Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması gereği bu topraklardan çekilmek zorunda kalınca, bölge İngilizlerin eline geçti.

İngiliz Kuvvetleri Komutanlığı 28.01.1919 tarihinde yayınladığı bir tebliğ ile Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu teyit etti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İngilizler Kafkasya'yı boşalttı. Oluşan siyasi boşluk Ruslar için bir fırsattı. Azerbaycan ordusunun önemli bir kısmı, Karabağ'daki Ermenilerin çıkardıkları isyanı önlemeye çalıştığı bir sırada Ruslar, 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal etti. Ancak TBMM ve Rusya arasında 1921 yılında yapılan Moskova Anlaşması ile bölge, yeniden Azerbaycan'a iade edildi. 1922 yılında ise Azerbaycan arazisi olan Zengezur, Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin arazisi olarak ilan edildi. 1923 yılında Ermenilerin yoğunlukta olduğu yerleşim birimlerini içine alan özerk bir bölge oluşturuldu. Dağlık-Karabağ Özerk Bölgesi'nin Azerbaycan SSC' ne bağlı olduğu, 1936 Sovyet Anayasası'nın 24. Maddesinde de teyit edildi.

Ancak yıllar geçtikçe Azeri ve Ermeni taraflar arasındaki gerginlik giderek çatışmaya dönüştü. Azeri-Ermeni çatışmalarının asıl başlaması ise 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Yerel Konseyi'nin (Azeri üyelerin katılımı olmaksızın) bölgenin Azerbaycan Sovyet Sosyalist Birliği Cumhuriyeti'nden ayrılarak Ermeni Sovyet Sosyalist Birlik Cumhuriyeti'ne katılmasını onaylamasıyla başladı. Şubat 1988'de yüz binlerce Ermeni, Erivan'da dört günlük bir gösteri düzenleyerek Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a bağlanmasını talep etti. Bu gelişmeler Azerbaycan'da infiale sebep oldu. Söz konusu gerginlikler sonucu Azerbaycan'da 32 kişinin öldüğü

197 kişinin yaralandığı ciddi çatışmalar yaşandı. Yaşanan gerginlikler üzerine, SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi, Karabağ'ın Azerbaycan SSC'den ayrılıp Ermenistan SSC'ne bağlanma kararını reddetti. Ancak Karabağ üzerindeki çatışmaların devam etmesini gerekçe gösteren Sovyet yönetimi, bölgeyi, 12 Ocak 1989'da direkt Moskova yönetimine bağladı.

Ermenistan'ın Azerbaycan aleyhine silaha sarılması üzerine, Azerbaycan'da meydana gelen halk hareketine önderlik yapmaya başlayan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC), kendi halkının haklarını korumak için harekete geçerek bir takım önlemler aldı. Bu amaçla AHC, mitingler düzenledi, grevler yaptı, demiryolu ağını tahrip ederek ülkenin Ermenistan ve Gürcistan ile bağlantısını kesti. Bu olaylar üzerine, 1990'da Sovyet ordusu Bakü'yü işgal etti. Rusların Bakü'yü işgali AHC'yi devre dışı bırakmaktan başka bir hedef taşımamaktaydı. Bu durumda zaten teşkilatlanma ve silahlı güç olarak Ermenilerin oldukça gerisinde olan Azeriler daha da zayıflatılmış olacaktı. Temmuz 1990'da, Gorbaçov, Sovyetlerdeki tüm paramiliter grupların silahlarını Sovyet otoritelerine devretmeleri konusunda bir beyanname yayınladı. Bu hükme herkes uymaya mecbur kalırken, Karabağ Ermenilerinin lideri Ter-Petrosyan, Moskova'nın da anlayış göstermesini sağlayarak, ellerindeki silahları teslim etmedi. Bunun da ötesinde, Ter-Petrosyan, Ermeni birliklerini düzenleyerek Ermeni Millî Ordusunu kurdu. Moskova'nın toleransı ve yardımları sayesinde Ermenistan'da düzenli bir ordu kurulurken, Azerbaycan, güçlü bir düşmanla karşı karşıya olmasına rağmen, henüz millî ordusunu kuramamıştı (Özyılmaz, 2013:200).

Sovyetler Birliği'nin resmen dağılması Azerbaycan'ı büsbütün savunmasız bıraktı. 1992 yılı boyunca Ermeni ve Rus askeri birlikleri, sınır boyunca Azeri köy ve yerleşim alanlarını yağmalayarak, buradaki insanları katlettiler. Ermeni vahşetinin en büyük örneği ise 26 Şubat 1992 yılında Karabağ'ın Hocalı kentinde sergilendi. Katliamda 33 çocuk, 106'sı kadın toplam 335 kişi katledildi. Bu katliamda 150 kişi de kayboldu. Bu katliam üzerine Azerbaycan'da yönetim değişikliği oldu. Muttalibov, Moskova'ya kaçarken, Azerbaycan'da Halk Cephesi iktidara geldi. Temmuz 1992 seçimleriyle başa geçen Elçibey, ilk olarak Azerbaycan'ı Birleşik Devletler Topluluğu'ndan çıkardı. Elçibey iktidara gelir gelmez Karabağ problemini tekrar AGİK'in gündemine taşıdı.

Azerbaycan'a karşı oluşan ılımlı yaklaşım, etkisini Helsinki toplantısında gösterdi ve söz konusu toplantıda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne ilişkin karar

alındı. Ancak Elçibey yönetiminin büyük ümitler bağladığı AGİK, her iki ülkede barış girişiminde bulunmakla birlikte, istenilen sonuç elde edilemedi. Uluslararası alanda elde edilen olumlu sonuçlara rağmen, Ermeniler sağlanan ateşkese ihlal ederek, her geçen gün Karabağ'ın etrafındaki Azerbaycan topraklarını işgal etmeye devam etti.

Ermeni saldırılarına Rus birliklerinin aktif katılımı karşısında Elçibey yönetimi, uluslararası kamuoyunu bir kez daha harekete geçirmek amacıyla BM, AGİK gibi kurumlar nezdinde girişimlerde bulundu. BM Güvenlik Konseyi, Karabağ sorunu hakkında 31 Temmuz 1993 tarih ve 853 sayılı bir karar aldı. Bu kararda Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu ve Ermeni kuvvetlerinin işgal ettikleri toprakları derhal terk etmeleri gerektiği belirtilmekteydi. Bu çerçevede sorunu çözmek için oluşturulan Misk grubuna her iki taraftan da temsilciler katıldı. Ancak geçen süre zarfında herhangi bir ilerleme kaydedilemedi. Azerbaycan'da Karabağ savaşının getirmiş olduğu kaygan siyasi zemin, Elçibey yönetiminin çok fazla iktidarda kalmasına imkân tanımadı. Haziran 1993'de, Gence'de gerçekleşen darbe sonucu Azerbaycan'da bir yıllık Elçibey dönemi sona erdi. Darbe sonrası Nahçıvan'dan Bakü'ye davet edilen Haydar Aliyev, Azerbaycan devlet başkanlığına getirildi.

1993 yılında iktidara gelen Aliyev, işbaşına gelir gelmez Azerbaycan'ı tekrar BDT'ye sokmanın yanı sıra acilen savaşı durdurmak yolunu seçti. Ancak Azerbaycan'ın bir ordusunun bulunmaması, çeşitli milis kuvvetleriyle kendisini savunması sorununa, siyasi istikrarsızlık probleminin de eklenmesiyle, 1993 yılında Azerbaycan topraklarının %20'si Ermenistan tarafından işgal edilmiş oldu. Bunun yanı sıra Ermenistan'la Azerbaycan arasında meydana gelen 1988-1994 savaşlarında, toplam 32 binden fazla sivil Azerbaycan vatandaşı, 16 bin civarında da Azerbaycan askeri öldürüldü.

12 Mayıs 1994'te ateşkes imzalanmasını sağlayan Aliyev, kısa sürede iç siyasette de istikrarı sağlayarak, Karabağ sorununun çözümüne yöneldi. AGİT ve diğer uluslararası güçler nezdinde girişimlerde bulundu. Bu çerçevede AGİT aracılığıyla sorunun çözümüne ilişkin yeni bir plan hazırlandı. Ancak Birleşmiş Milletlere bağlı Minsk grubunda sürdürülen barış görüşmeleri, Ermenistan'ın sürekli karar değiştirmesi ve BM'ye üye ülkelerin durumu ciddiye almaması yüzünden herhangi bir neticeye bağlanamadı. Haydar Aliyev'in iktidarı zamanında, 1996 yılında Lizbon'da gerçekleştirilen AGİT zirve toplantısında Azerbaycan ve

Ermenistan sorununa yönelik hazırlanan belgede; Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün tanınması, Dağlık Karabağ nüfusunun güvenliğinin sağlanması ve bölgeye “*kendi kendini yönetme*” hakkının verilmesi ile ilgili maddeler yer almıştır. Ancak tüm üye ülkelerin kabul ettiği bu belge Ermenistan tarafından kabul edilmemiştir. Aynı zamanda bu tarih içerisinde, sorunların çözümünde etkisiz kalan Batılı ülkelerin grup üyeliğinde bir dönüşüm süreci yaşanmıştır. Artık dönemsel eşbaşkanlık durumu kaldırılmış, onun yerine üç ülkenin temsil ettiği daimi eşbaşkanlık konumu oluşturulmuştur. Rusya, ABD ve Fransa'nın yürüttüğü eşbaşkanlık sayesinde bütün insiyatiflerin Rusya'nın elinde olmasının önüne geçilerek bir nevi denge oluşturulmuştur. Minsk Grubu'nun önemli açılımlarda bulunduğu 1997 yılında eşbaşkanların bölgeyi ziyaretleri, tüm taraflarla yaptıkları görüşmeler ve hazırladıkları bildirimler sonucunda üç çözüm önerisi sunulmuştur. Bunlar:

- Toptan Çözüm
- Aşamalı Çözüm
- Ortak Devlet önerisidir.

17 Temmuz 1997'de sunulan “*Toptan Çözüm*” taslağı, taraflar arasında yapılması gereken barış anlaşmasını ve Dağlık Karabağ'ın yeni statüsünü içermekteydi. Buna ek olarak; Lâçin, Şuşa ve diğer işgal edilmiş toprakların yeni durumu da bu taslak ile belirlenmekteydi. 2 Aralık 1997'de ise “*Aşamalı Çözüm*” taslağı sunulmuştur. Buna göre, Dağlık Karabağ ve işgal edilen diğer bölgelerin durumunun ayrı ayrı çözüme kavuşturulması gerektiği ve göçmenlerin nihai durumunun ne olacağı kararlaştırılmıştır. 7 Kasım 1998'de ise son çözüm taslağı olan “*Ortak Devlet*” sunulmuştur. Ortak Devlet taslağında ise, bölgede bir Dağlık Karabağ Cumhuriyeti kurulması, resmi dilinin Ermenice olması ve Lâçin koridorunun durumu ile ilgili maddeler yer almıştır. Bu maddelerden ilk ikisini Ermenistan, sonuncusunu ise Azerbaycan kabul etmemiş ve bu girişim sonuçsuz kalmıştır. Azerbaycan'ın yaklaşımları öncelikli olarak; Ermenistan'ın işgal ettiği rayonlardan (bölgelerden) çekilmesi, Dağlık Karabağ'ın yeni bir statüye kavuşturulması, Azerbaycanlı göçmenlerin yurtlarına geri dönmesi ve bu bölgede Ermenistan etkisinin azaltılması yönündedir. Ancak yapılan tüm görüşmelerde görüleceği üzere, işin sonucu daima Ermenistan'ın baskın durumda olacağı şekilde

gerçekleşmiştir. Yüzyılın son zirvesi olarak adlandırılan AGİT İstanbul Zirvesi'nde tartışılan en önemli konulardan biri de Dağlık Karabağ sorunuydu. Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin sorunun çözümüyle ilgili girişimlerinin övüldüğü zirvede, Minsk Grubu'nun barışa giden yolda daha etkili adımlar atacağıyla ilgili temennilerde bulunulmuştur. Haydar Aliyev'in ölümü sonrasında iktidara gelen oğlu İlham Aliyev öncelikle duraklama dönemine giren Karabağ görüşmelerini yeniden başlatmıştır. Bu hareket onun Karabağ konusunda babasının dış politika unsurlarını geliştirerek uygulamaya devam edeceğinin bir göstergesi olmuştur. İlham Aliyev sıfırdan başlama yerine Haydar Aliyev'in ulaştığı noktayı esas almış, basitten zora doğru ilerleme, tüm tarafların çıkarları dikkate alınarak, çözüme aşama aşama ulaşma yöntemini seçmiştir. Bu şekilde bir çözüm için öncelikle, bölgede tarafların toprak bütünlüğü ve sınırların dokunulmazlığının sağlanması gerekmektedir. Bunu sağlayabilmenin en etkin yolu da ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesidir. Bunu sağlayacak en önemli yöntem ise, Güney Kafkasya'da uyumunu sağlayabilmektir. Böylelikle Güney Kafkasya ortak bir ekonomik alana dönüşecek, mevcut çatışma ve görüş farklılıklarının giderilmesine yönelik siyasi bir birliktelik sağlanabilecektir. Bunun için ise, öncelikle siyasi iradenin bulunması gerekmektedir.

İlham Aliyev yönetimi bu konuda sağlam bir iradeye sahip olduğunu her fırsatta göstermiş ve gerek bölgesel gerekse uluslararası uyum oluşumlarının içinde yer almaya özel önem vermiştir. Bu dönemde Karabağ probleminin çözülebilmesi için Azerbaycan dış politikası iki yönde gelişme göstermiştir. Birincisi, komşu ülkelerle (Gürcistan, Türkiye, Rusya ve İran)karşılıklı anlaşma ve işbirliği; ikincisi, Batı ve NATO ülkeleriyle karşılıklı ve yakın ilişkidir. Ayrıca, bu dönemde İslam ülkeleriyle de yakın bir işbirliğine gidilmiş ve bu ülkelerin gerek ekonomik gerekse de uluslararası tecrübelerinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Özellikle, Karabağ probleminin çözümü konusunda bu devletlerin desteği alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca, yine son dönemde Uzak Doğu ülkelerinin aktif olarak Azerbaycan dış politikasında yer aldıklarını da gözlemlemek mümkündür 11 Eylül sonrasında büyük güçlerin Azerbaycan'a bakışlarında değişimler gözlemlenmektedir. Özellikle Azerbaycan'ın uluslararası terörizmle mücadeleye tam destek vermesinin bu değişimde etkisi büyük olmuştur. Bu gelişmelere karşın Ermeni lobisinin gerek ABD'de gerekse Avrupa ülkelerinde Azerbaycan aleyhine faaliyetleri sona ermemiş, ancak 1990'larla kıyaslandığında azalma görülmüştür. ABD'nin Azerbaycan'a verdiği önemin bir

göstergesi olarak 907 sayılı karar geçici süreli askıya alınmış, ABD yönetimi tarafından Azerbaycan toprak bütünlüğünü destekleyici beyanatlar verilmeye başlanmıştır. Bu durum İlham Aliyev'in Karabağ politikasında önemli değişim meydana getirmiştir. Aliyev, Karabağ probleminin uzaması, çözümsüzlüğün çözüm olarak algılanmaya başlanması ve bunun Azerbaycan iç politikasına olumsuz yansımaları öne sürerek, sorunun barışçı yollarla çözülememesi durumunda, savaşın kaçınılmazlığını öne sürmeye başlamıştır. Bu politika sadece söylem olarak kalmamış, ülke çapında seferberlik ilan edilmiş, askerlikle ilgili kanunda değişiklikler yapılarak, askerlikten muafiyet şartları ağırlaştırılmış, kısacası olağanüstü hal uygulamasına geçilmiştir. Aynı şekilde, askeri bütçenin genel bütçedeki payı arttırılarak neredeyse Ermenistan bütçesine yakın bir orana çıkartılmıştır. Bu gelişmeler Azerbaycan'ın Karabağ problemini çözme konusunda barışçı yollardan ümidini kesmeye ve savaş ile çözüme yönelmeye başladığının bir göstergesidir. Aliyev döneminde Azerbaycan dış politikasında Karabağ'la ilgili başarı olarak kabul edilebilecek gelişmeler olmuştur. Öncelikle on yıl öncesi düşünüldüğünde Azerbaycan'ı destekleyen, onun tezlerini kabul eden devlet sayısı artmıştır. İkincisi, uluslararası kurumlar tarafından Azerbaycan lehine kararlar kabul etmiştir Üçüncüsü, 14 Mart 2008 tarihli "Azerbaycan'ın İşgal Edilmiş Topraklarının Durumuna İlişkin BM Kararı" uluslararası kamuoyundaki başarıyı açık olarak göstermektedir. Yoğun bir trafiğin yaşandığı son döneme damgasını vuran İlham Aliyev, Karabağ problemini barışçı yolla çözmeye çalışmaktadır. Ancak, barışçı yollarla elde edilmeye çalışılan çözümün gecikmesiyle savaş yolu da son dönemde artan oranda gündeme getirilmektedir. Diğer taraftan, Minsk grubunun yönlendirmesiyle görüşmelere devam eden Azerbaycan ulusal çıkarlarına uymayan unsurları etkisizleştirmeye çalışmaktadır. Ayrıca, toprak bütünlüğünün sağlanması ve korunması amacıyla uluslararası kamuoyunda etkin bir propaganda yürütülmektedir. Diğer yandan, petrol gelirlerini kullanarak bölgenin en etkin gücü haline getirilmesi amacıyla Azerbaycan Ordusu modernleştirilirken, birçok devlette büyükelçilikler açılmakta, ülkeyi tanıtmak amacıyla uluslararası organizasyonlar gerçekleştirilmektedir.

Rusya Güney Kafkasya'yı işgal ettikten sonra planlı bir göç politikası uygulamaya başlamıştır. Moskova bu göç siyaseti ile Kafkasya'daki etnik yapıyı değiştirerek, buralarda uzun süreli hâkimiyet kurma yoluna gitmiş ve Kafkasya'daki

Müslüman halkın kolayca yönetilmesini sağlamıştır. Ayrıca, komşu ülkelerle (Osmanlı ve İran) mücadele de orada yaşayan Ermenilerin gücünden istifade etmeyi de ihmal etmemiştir. Bu da, bölgede Ermenilerin ciddi bir şekilde örgütlenmesi ve kanlı olaylar çıkaran silahlı çetelerin kurulmasına neden olmuştur. Böylece, hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni isyanları ve kanlı olaylar bu tarihten sonra ortaya çıkmış, 19. yüzyılın sonları ve bütün 20. yüzyıl boyu sürmüştür. Bu hem Azerbaycan'da, hem de Osmanlı Devleti'nde çok sayıda kanlı olayın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Karabağ Rusya'nın Kafkasya politikasının merkezini oluşturmuş ve bu bölgedeki Karabağ Hanlığı planlı bir şekilde etnik temizliğe tabi tutularak Türkler ve diğer Müslüman halklar bölgeden sürgün edilirken, Osmanlı ve İran Ermenileri buraya getirilerek iskân edilmiştir. Bu dönemde başlayan Müslüman-Ermeni çatışması bölge halklarını tehdit etmiştir. Karabağ sorununun ilk ortaya çıktığı tarihten bugüne üç asır geçse de Azeri-Ermeni çatışması sıcak şekilde devam etmiş, Karabağ problemi sadece Azerbaycan ve Ermenistan'ı değil, tüm bölgeyi etkilen bir çatışmaya dönüşmüştür. Son üç asırda Rusya'nın etkin siyasetiyle, Türk ve İslam unsurlardan arındırılmış, tampon bir bölge oluşturma çabaları sonucunda Ermeniler bölgeye yerleştirilmiştir. Ermeniler de bölgedeki Türk-Müslüman unsurları etnik temizliğe tabi tutmuş ve sonuçta bölgede mono Ermeni bir devlet kurmayı başarmıştır. Azerbaycan bu süreçten olumsuz etkilenmiş, Karabağ problemi birçok alanda Azerbaycan'a maddi ve manevi büyük kayıplara uğratmıştır. Karabağ sorunu geçmişte olduğu gibi bugün Güney Kafkasya'nın merkezinde bölge güvenliğini tehdit eder bir durumdadır. Sorun her ne kadar bir Azeri-Ermeni çatışması olarak gözükse de sorunun temelinde bir Hıristiyan- Müslüman çatışması olduğu algısı güçlüdür. Bugün, taraflar kendi tezlerini, küresel güçlerin bölgesel menfaatleriyle özdeşleştirerek kazançlı çıkmaya çalışmaktadır. Buna karşın uluslararası kamuoyu problemin çözümü için gereken siyasi inisiyatifi üstlenmemektedir. Bundan yararlanan Ermenistan, Dağlık Karabağ'ı yavaş yavaş bir devlet gibi şekillendirerek ayrılık noktasına getirmiştir. Bu noktada sorun, Azerbaycan tarafı için hiç de iyi olmayacak bir noktaya doğru gitmektedir. Azerbaycan liderliğinin beyanatlarına bakıldığında, Azerilerin intihar olarak değerlendirilebilecek adımlar atmaktan geri kalmayacağı açık olarak görünmektedir. Dolayısıyla tüm Kafkasya'yı sarmalayacak bir savaş, kaçınılmaz görünmektedir (Özyılmaz, 2013:202-204).

(<https://www.internethaber.com/daglik-karabag-sorunu-haritada-son-durum-savas-mi-cikiyor-1581627h.htm>)

1.5.2. Karabağ Sorununa Uluslararası Kuruluşların Bakış Açıları

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığı ilk günden itibaren uluslararası kurumlara üye olmayı bir amaç olarak görmüştür. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının prensiplerine de yansyordu. Küresel sorunların çözümü için dünya devletleri ile işbirliği yapmak Azerbaycan için önemlidir. Dünya devletleri ile çeşitli alanlarda geniş işbirliği ilişkilerinin kurulması Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dış politikasının temel önceliklerinden birisi olmuştur. Uluslararası kuruluşlara üyeliğin Azerbaycan için önemi, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırısının arttığı bir dönemde Azerbaycan Cumhuriyeti uluslararası örgütlerin aracılığıyla uluslararası topluluğun dikkatini çatışma bölgesine çekerek, dünya kamuoyunda objektif bir görüş yaratmaya çalışıyordu. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti, uluslararası kuruluşların aracılığı ile sorunun barışçıl yolla çözülmesine öncelik veriyordu. Haydar Aliyev'in 1993 yılının ortalarında ülkede ikinci kez iktidara gelişinden sonra Azerbaycan'ın dış politika stratejisi kökünden değişti. Sadece Şubat 1999'a kadar Haydar Aliyev 68 devletin cumhurbaşkanı ve devlet başkanları ile 485 görüşme gerçekleştirdi ve bu görüşmelerde Dağlık Karabağ sorunu müzakere edilmiştir. ABD

Başkanı, Dışişleri Bakanı ile 18 kez, Rusya Devlet Başkanı, Dışişleri Bakanı ile 23 kez, Türkiye'nin yöneticilerinin tamamı ile 78 kez görüşme gerçekleştirmiştir. Haydar Aliyev çatışma konusunda BM Genel Sekreteri ile çok sayılı toplantılarında, AGİT, NATO, BDT, İKÖ ve diğer uluslararası kuruluşların zirve toplantılarında defalarca Karabağ konusunu gündeme getirmişti. Sorunun çözümü sırasında uluslararası kamuoyun olumlu ve makul şekilde Azerbaycan'ın lehine oluşması için bu kurumlarda yer alması önem taşıyordu. Çünkü uluslararası kuruluşlarda yer alması sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti onların potansiyelini geniş kullanabilirdi (Seyidova, 2014:1037).

SSCB dağıldıktan sonra ise meseleye “uti possidetis juris” uluslararası hukuk doktrini temelinde bakılıyor ki, bu da “herhangi bir durumdan bağılı olmayarak kendi kaderini tayin etme hakkı bağımsızlık sırasında (uti possidetis juris) o güne kadar mevcut olan sınırların değiştirilemez.” Bundan böyle bir sonuca varabiliriz, Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlık elde ettiği zamandan itibaren (Dağlık Karabağ da dâhil olmak üzere) Azerbaycan SSCB'nin eski idari sınırları uluslararası sınırlar sayılarak uluslararası hukukla saklıdır. “Uti possidetis” ilkesinin öncelikle temel amacı -devletler bağımsızlıklarını elde ettiği andan itibaren mevcut sınırlara saygı gösterilmesi ve onların bozulmaması idi. Yukarıda bahsedilen ve 1 Aralık 1989'da Ermenistan Parlamentosu tarafından kabul edilen kararın yasadışı olduğu 10 Ocak 1990'da SSCB Yönetim Kurulu tarafından kabul edilen “Ermenistan SSCB Yüksek Sovyeti 1 Aralık 1989 ve 9 Ocak 1990 Dağlık Karabağ ile ilgili kabul edilen eylemlerinin SSCB anayasasına uymaması» adlı kararıyla onaylanmıştır. Kararda Azerbaycan SSCB'nin onayı olmadan kabul edilmesi de gösterilmişti.

30 Ağustos 1991'de Azerbaycan SSCB ayrıldığını ve bağımsızlığını ilan ettiği hakkında kararı kabul etti. Bu karar resmi olarak 18 Ekim 1991'de onaylandı. “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı hakkında Anayasa hakkında yasa” bu yasa 29 Aralık 1991 yılında yapılan referandum ile sonuçlandırıldı. Böylece, Azerbaycan bağımsızlığını elde ettiği andan itibaren Dağlık Karabağ'ın ayrılmasını onaylamamış oldu. Uluslararası hukukun “uti possidetis” ilkesine uygun olarak kendi yasal sınırlarında bağımsız devletini kurmuştur. 8 Mart 1991'de Minsk BDT oluşturulması ile ilgili imzalanan anlaşmanın 5. maddesinde deniliyor ki: “Ali anlaşma bağlayan taraflar birbirlerinin toprak bütünlüğünü ve dokunulmazlığını Birlik çerçevesinde tanıyıp saygı gösterecektir. Onlar Birlik çerçevesinde sınırların

açıklığı, vatandaşların serbest hareketi, bilginin iletimini garanti ediyorlar”. Bu kanun 21 Aralık 1991 yılında imzalanan Alma-Ata Deklarasyonu’nda da kendi onayını buldu. Bu yasa da “uti possidetis” doktrinini tasdik etti. Maalesef, Ermenistan'ın eski Cumhurbaşkanı R.Koçaryan Avrupa Konseyi Parlamentosun da ki konuşmasında (23 Temmuz 2004) Karabağ'ın hiçbir zaman bağımsız Azerbaycan'ın bir parçası olmadığını bildirmiş, SSCB dağıldıktan sonra Azerbaycan SSCB'nin topraklarında Azerbaycan Cumhuriyeti ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin topraklarında ise Dağlık Karabağ Cumhuriyeti oluştuğunu ve o tarihten itibaren Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'a bildirilen hiçbir şeyi olmadığını söylemiştir. Bu tutumu Ermenistan'ın şimdiki Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan da savunmuştur. 2 Eylül 1991'de Dağlık Karabağ'ın Ermenileri yasadışı olarak Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında “Dağlık Karabağ Cumhuriyeti” nin kurulduğunu ilan ettiler.

Ermenistan Cumhuriyeti üzerine ilk silahlı saldırısı (her iki cumhuriyet bağımsızlık elde ettikten sonra), 1992 yılının Şubat ayında Dağlık Karabağ'ın Hocalı kentine ağır silahlı topçu, tank ve BTR'lerin yardımı ile gerçekleşmiştir. 1992 yılının Mayıs ayında Şuşa şehrini, Laçın bölgenin işgalinde de Ermenistan Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetleri yer alıyordu. 1992 yılının Nisan ayında Kelbecer ilinin arazisi, sonraki aylarda Azerbaycan'ın Ağdam, Fuzuli, Cebrail, Kayseri, Zengilan arazileri Ermenistan tarafından işgal edildi. Bu nedenle BM Güvenlik Konseyi tarafından 4 karar kabul edilmiştir. 822 nolu (30 Nisan, 1993) kararda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kelbecer bölgesine yerli Ermeni güçlerinin tecavüz ettikleri gösteriliyor olsa da, 853 nolu (29 Temmuz, 1993) kararda “Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ağdam ilinin işgal edilmesi” olgusu kayıt altına alınmıyordu. Gerçi bu belgede yine de sorumluluk esasen “yerli Ermenilerin” üzerine düşüyor ve kararlarda Ermenistan Cumhuriyeti doğrudan saldırgan olarak sorumlu tutuluyordu. 874 numaralı (14 Ekim, 1993) kararda BM Güvenlik Konseyi ise “güçlerin son zamanlarda işgal edilmiş topraklardan çıkarılması”, 884 nolu (11 Kasım, 1993) kararda ise “askerî operasyonların ve düşmanlık eylemleri hemen ve ertelemeden durdurulmasını, işgalci güçlerin Zengilan bölgesinden ve Horadiz topraklarından tek taraflı olarak çıkarılmasını ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önceden işgal edilmiş bölgelerinden işgalci güçlerin çıkarılması gerekirdi.” (Seyidova, 2014:1041)

Ayrıca BM Genel Sekreteri Güvenlik Konseyi toplantısında konuşma yaparak bildirmişti: “Ağır askeri teçhizat, T - 72 tankları, Mİ - 24 ve diğer modern uçaklarından savaş operasyonlarında kullanılması bu savaşın sadece yerel etnik güçlerle ilgili olmadığını söylüyordu.” 1994 yılından itibaren Azerbaycan Cumhuriyeti savaşta sadece yerli Ermenilerin değil, Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlarının katılımının onay almak için belgeler toplamaya başladığını, Bu temelde Ermeni askeri görevlileri askeri biletleri, işçi haritalar, askeri esirlerin imza attıkları vb uygulamaları buna örnek idi. Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşlarının Dağlık Karabağ'da askeri hizmette bulunması olgusu Dağlık Karabağ üzere Kriz Grubu'nun 2005 yılı raporunda da kendi yerini bulmuştur. Kriz grubunun raporunda Dağlık Karabağ'ın 18.500 kişilik ordusunun 10.000'in Ermenistan Cumhuriyeti vatandaşı olduklarını yazıyordu. Ayrıca burada Ermenistan Cumhuriyeti'nin askeri kuvvetleri ile hızlı bir şekilde entegre olduğu da onaylanmıştı. Ermenistan Cumhuriyeti Dağlık Karabağ'ı modern silah ve askeri teçhizatlarla destek sağlıyordu. 1994 yılının Mayıs ayından itibaren (Ateşkes anlaşması yapıldıktan sonra) Azerbaycan Cumhuriyeti sorunu AGİT'in Minsk Grubu çerçevesinde barışçıl yollarla çözmeye gayret gösteriyordu. Fakat Ermenistan Cumhuriyeti işgal ettiği toprakları terk etmek istemiyordu. İşte bu ortam Azerbaycan'ın “kendi toprak bütünlüğünü koruma ve savunma hakkı veriyordu. Sorunun barış yoluyla çözümü tıkandığı noktada Azerbaycan Cumhuriyeti bu hakkı kullanabilirdi. Azerbaycan Cumhuriyeti hala sorunu barış yoluyla çözmeyi tercih etmektedir. Uluslararası tartışmaları barışçıl yolla çözüme ilkesi BM tüzüğü'nün 2. maddesinin 3. fıkrasında da gösterilmiştir. “Örgütün tüm üyeleri kendi uluslararası tartışmalarını öyle şekilde çözüyorlar ki, uluslararası barışı, güvenliği ve adaleti tehlikeye itmesinler” Ayrıca BM Yasasının 33. maddesi uyarınca, “tartışmada yer alan taraflar uyuşmazlığı her şeyden önce görüşmeler, muayene, araç, ziraat, barıştırma, yargı işlemi, bölgesel organlara veya anlaşmalara başvurmak yoluyla veya kendilerinin seçtikleri başka barışçıl yöntemlerle çözmek gerekir». AGİK 1975 yılında Helsinki'de kabul edilen Nihai Bildirgesi'nde sınırların dokunulmazlığı ilkesinin temel içeriğini aşağıdaki olduğunu belirtiyor:

- 1) Mevcut sınırların uluslararası hukuka uygun olarak tanınması;
- 2) Mevcut anda ve gelecekte herhangi bir toprak iddialarında vazgeçilmesi;

3) Bu sınırlara zor çalıştırma veya tehdit dâhil, herhangi suikastlardan vazgeçilmesi (Seyidova, 2014:1039-1041)

Sonuç olarak, BM, AGİT sorunun yönetmenlik ve çözümünde ilginç olan diğer kurumların sorunu barış yoluyla çözmek istemesidir. Elbette bu olumlu bir durum olmakla beraber kademeli bir durumdur. Fakat bu kurumlar öncelikle çalışmalıdırlar ki, o zaman çatışma uluslararası hukukun normlarına uygun olarak çözülecektir. Sadece bu durumda sorunun adaletle aşılacağını beklemek doğru olur. 1991-2005 yılları arasında Azerbaycan birçok önemli uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla kapsamlı ilişkiler kurmuş ve Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ bu kurumların çerçevesinde barış yoluyla çözmeye çalışmıştır (Seyidova, 2014:1039-1046).

2. DİFAİ FEDAİLERİ ROMANININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME

Roman incelemesine başlamadan önce Azerbaycan Gence merkezli kurulan Difai Partisi ve Ahmed Ağaoğlu hakkında kısa bilgi verilmesi uygun görülmüştür.

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Çarlık Rusyası'ndaki Türkler içerisinde başlayan "millî uyanış"ın en etkin bölgelerinden biri Azerbaycan oldu. Petrolün çıkartılması ile birlikte başlayan zenginleşme, bölgeye yabancıların gelişi, Bakü ve Gence merkezli bir yenileşme hareketi başlattı. Bilhassa 1905 Rus Devrimi, bölgede bir Türk-Ermeni çarpışmasına yol açarken, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri arasında siyasal kültürel ve ekonomik bir gelişimin de hızlanmasına sebep oluyordu. Başlangıçta Azerbaycan liberalleri "Rus Kadet Partisi", sosyalistler ise "Rus Sosyal Demokrat Partisi" (RSDİP) içerisinde yer alırken sonra durum değişti. Azerbaycan sosyalistleri 1904'te "Hümme't"i oluşturdu. 17 Ekim 1905'de çarın bireysel özgürlükleri güvence altına alması üzerine bir grup Bakülü, liberal meşrutiyetçi "Müslüman Parti"sini kurdu. Yine bu dönemde, bir parti görünümünde olmasa da, Gence merkezli siyasî bir yapı olan "Difai" (savunma) teşkilatının kuruluşu da önemliydi (Altuner, 2006: 39).

Ahmet Ağaoğlu; Gazeteci-yazar, düşünür, politika adamı ve Türkçülük hareketinin liderlerinden biridir. 1869'da Şuşa'da doğdu. Ahmet Bey, ilk önce molla mektebine gitmiş, ama çabucak mollahaneden bıkmıştı. Daha sonra Rus dilinde, çağdaş tahsil veren şehir mektebine devam etti ve 1884'te onu tamamlayarak "realnoe uçilişe" denilen, daha yüksek dereceli bir Rus okuluna girdi. Rus okullarının

duvarları arasında, ilk defa Ermenilerin Türk düşmanlıklarını, bunların bütün ağrı ve acılarını yaşadı. Onların kim olduklarını ve ne istediklerini yavaş yavaş anlamaya başladı. Aynı zamanda bu okulların duvarları arasında, Rus ve dünya kültürü hakkında geniş bilgiler aldı.1889'da Paris'e gitti. Sorbonne Hukuk Fakültesi ile College de France'ı bitirdi.Yaklaşık yedi yıl süren Fransa serüveni böylece sona ermiş oluyordu.Ahmet Bey'in Şuşa'ya dönmesiyle birlikte Azerbaycan'daki eğitim çalışmalarına hız verdiğini görmekteyiz.Azerbaycan Türkleri için okuma salonu kurmuş olması, tiyatro çalışmaları yapmış olması bunun başlangıcına örnek teşkil etmektedir.Daha sonra Tiflis'e göçen Ahmet Bey "Kafkas" isimli gazetede muhabirlik yapmıştır ve devamında 1899'da Rus dilinde yayımlanan "Kaspi" gazetesini görmekteyiz.

1905'te Azerbaycan zenginlerinden Tagiyev'in desteği ile "Hayat" isimli günlük gazeteyi çıkarmaya başlamıştır. Hüseyinzade Ali Bey ile birlikte bu gazetede çalışmıştır. Bu gazete yukarıda da belirttiğimiz gibi Rus etkisi altına giren Azerbaycan da milliyetçilik düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

1906 da "İrşad" daha sonra "Terakki" gazetelerini çıkarmaya başlayan Ahmet Bey Kafkasya da Ermeni-Türk çatışmasının başlaması üzerine 1905 yılında yerel eşraf öncülüğünde Bakü'de gizli Fedaî cemiyeti kurulmasını sağlamıştır. Bu cemiyet daha sonra Dıfaî Partisi adıyla anılmıştır. Partinin başlıca amacı Kafkasya halkları arasında birlik oluşturmaktır. Bu partinin temel prensipleri Musavvat partisi tarafından da benimsenmiştir. (Doğan, 2000:97)

2.1. Yazar Sabir Rüstemhanlı'nın Hayatı ve Edebi Kişiliği

Sabir Rüstemhanlı, 20 Mayıs 1946'da Azerbaycan'ın Yardımlı kasabasında doğdu. Sabir Bey'in doğduğu Yardımlı kasabası Azerbaycan'ın güneyinde ve İran sınırları yakınındadır. 1829 Türkmençay anlaşması ile İran'a bırakılan Azerbaycan topraklarıyla karşı karşıyadır. Karşıda kalan topraklara hasret kalanların anlattıklarıyla büyüyen Sabir Rüstemhanlı, daha sonraları, o topraklara duyduğu özlemi ve bölünmüşlüğü acılarını eserlerinde devamlı dile getirecektir. Türk oldukları için bu tür facialarla karşılaştıklarına inanmıştı. Milletine çektirilen azabı, çileyi hem gözleriyle görmüş, hem de evde ana ve babasının anlattıklarıyla yüreğinde hissetmişti. Doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği çevreyi yakından tanımış, dağlarında, havalarında, bağlarında, bahçelerinde yurdunun havasını tenffüs etmiş ve bu diyarlara ömrü boyunca hiç aklından çıkarmamıştır.

Ülke sevgisinin üzerine eklediği, efendi Ruslar, sömürülen ülke zenginlikleri, bir parya seviyesine indirilen Azerbaycan halkı, onun edebi şahsiyetiyle birlikte siyasi kimliğinin de gelişmesine yardımcı oldu. Sabir Bey 1963 yılında Yardımlı kasabası 11 yıllık ortaokulu bitirdi ve Bakü Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesine girdi. Öğrencilik yıllarında başladığı yazarlık faaliyetleri sayesinde, Azerbaycan Yazarlar Birliği tarafından çıkarılan “Edebiyat ve İnce Sanat” gazetesine 1967 yılında başarılı çalışmalarından dolayı kabul edildi. Hem öğrencilik hem gazetecilik yapan Sabir Bey, daha o yıllarda memleketinin kaderi üzerine düşündüklerini arkadaşlarıyla paylaşırken, bir edebiyat ve kültür adamı havasından daha çok, bir siyaset adamı gibi konuşuyordu. 1988 yılında birden bire ortaya çıkmış gibi görünen hadiselerin önünde Sabir Bey yer almıştı. Çünkü bu hadiselere kendisine hazırlamış üç-beş ender şahsiyetten birisi idi. Sabir Bey 1991 yılında “Genellikle, benim meydanlara götüren uzun yıllar boyunca şiirin ve halk yazıcılığı diliyle dediklerimizi yüz binlerin karşısında söylemeye adeta iten en başlıca meselem milletimizin “Millî Azatlık” ideali idi. Tarih, dil, din, akide, meslek azadlığı, at, soyad, alfabe alanında adaleti kurmak, halkın ruhuna işlemiş kölelik, bağımlılık, küçük bir psikolojisini kökünden koparıp atmak arzusu, her zaman hayatımın manası olmuştu. Bu işi çözmeye inancım olmasaydı ne milletvekili seçilir, ne de millî meclise gidip, ömrümün en güzel yıllarını, yazarlık ömrünü kısaltan tartışmalara, konuşmalara televizyon kameralarına, gazete dedikodularına kurban verirdim” diye yazıyordu.

Sabir Bey, 1988 yılından itibaren ikinci kimliğini ön plana çıkarmak zorunda kalmıştı. Halkı tarafından büyük bir şair ve edebiyatçı olarak tanınan Sabir Rüstemhanlı artık bu vasıflarının yanına politikacı unvanını da eklemişti. Daha öğrencilik yıllarında başladığı edebiyat çalışmalarına, uzun yıllar sürdürmüş, yazarlık 1967 yılından itibaren onun mesleği olmuştu. O döneme kadar bir edebiyat heveslisi olarak, amatörce çalışmış, 1967 yılında “Edebiyat ve İnce Sanat” gazetesine muhabir olarak girmesiyle yazarlığı tam profesyonel bir görünüm kazanmıştır. O artık bir edebiyatçı, yazardı, hem de gazeteciydi. Ekmek parasını oradan kazanıyordu. 1978 yılına kadar sürdürdü edebiyat gazetesindeki şube müdürlüğü görevinden “Yazıcı” yayınevinin Genel Yayın Yönetmeni olması dolayısıyla ayrıldı. İlk kitabı 1970 yılında yayımlandı. O günden bugüne 20'den fazla kitabı çıktı. Kitaplarına verilen ödüller, halkının verdiği ölçsüz değer, onu tüm Sovyetler Birliği ve diğer ülkelerde tanıtmıştır. Özellikle “Ömür Kitabı” Azerbaycan'da halkın millî şuurunun ve

yurtseverlik duygularının uyanmasında çok önemli rol oynamış ve 1988 yılında başlayan “Millî Azatlık” hareketinin manevi temellerinden birini oluşturmuştur.

Sabir Rüstemhanlı'nın 1970 yılında çıkardığı ilk şiir kitabı olan “Tanımak İstersen” edebi ve siyasi hayatında tutacağı yolu belirlemiş ve dünyaya ilan etmiştir. Hayatının önemli kilometre taşlarından biri olan bu kitap Sabir Bey'in bir ömür sürdüreceği hayatı, anlayış ve uygulayış felsefesinin ilk göstergesidir.

1990 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde Halk Cephesi adayı olarak katıldı ve halkın teveccühü ile milletvekili seçildi. Mecliste oluşturulan “Müstakil Azerbaycan Milletvekilleri” kuruluşunun eş başkanlığı, Kaçkınlara İş Komisyonu Başkanlığı görevlerini de yürüttü. 1991 yılında kabul edilen Azerbaycan'ın bağımsızlık beyannamesi yazarlarından biri olan Sabir Bey, bu beyannamenin millî meclisten kabulü yolunda büyük mücadele verdi. Artık Azerbaycan bağımsız bir devlet olmuştu. 180 yıllık Rus sömürgeciliği, milletin reyi vekararı ile sökülüp atılmıştır. Sabir Bey'in rüyalarına giren, hayallerini süsleyen amaca artık ulaşılmıştı.

1991 yılı Sabir Bey'in hayatında çok önemli olan günlerle dolu bir yıl oldu. Azerbaycan bu yıl bağımsız bir ülke olurken, Sabir Bey de devlette görevini “Basın ve Yayın Bakanı” olarak aldı. Dört yıl sürdürdüğü bu görevde o kadar büyük başarılar imza attı ki, ayrıldığında iktidar ile muhalefet yanlısı basın ilk defa bir konuda birleşerek “Sabir Bey'in bakanlıktan ayrılmasından dolayı samimi üzüntülerini” açıkladılar. Gazeteciler onu “kapsı milletine her zaman açık olan tek bakan” olarak gösterdiler. Sabir Bey, bakanlıkta kaldığı sürece milletin bakanı olduğunu asla unutmamış, ayırım yapmamış, görevini tam bir tarafsızlık yürütmüştür. Tüm basının ondan memnun olmasının tek sebebi de bu dürüst ve tarafsız çalışmasıydı. Sabir Bey bu dönemde her ne kadar siyasetin faal bir üyesi gibi görünmesine rağmen edebi çalışmalarında sürdürüyordu. 1995 yılında “Zaman Benden Geçir” isimli şiir kitabı ile “Bu Senin Halkındır” kitaplarını yayınladı. Bilhassa “Bu Senin Halkındır” kitabı Azerbaycan aydınları arasında tartışmalara sebep oldu. Günler boyu gazete sütunlarında ve televizyon ekranlarında süren tartışmalar, Sabir Bey'in halkına duyduğu büyük sevgiyi bir kez daha gözler önüne serdi. 1993 yılında İzmir'de “Karabağ” isimli kitabı, 1994 yılında ise İsveç'te “Kayıdıram Araz Boyu” isimli kitapları yayınladı. Bütün bunlar. Sabir Bey'in politikacılık yaparken bile, asli işi olan edebiyatçılığı bir kenara bırakmadığının en açık kanıtlarıydı. Yani Sabir Bey, 1990 yılından itibaren tam ortasına geldiği politikacılık ile yazarlığı beraber devam ettiriyordu. Bir koltukta iki karpuz taşmasını

iyi biliyordu. Çünkü her iki alanda da başa oynayabilecek eserleri rahatlıkla ortaya koyabiliyordu. Bu onun doğuştan getirdiği özel kabiliyetiydi. Bu arada 1992 yılında Halk Cephesi'nden ayrılarak Vatandaş Hemreyliği Partisi'ni kurdu ve partinin genel başkanı oldu.

Sabir Rüstemhanlı bugün, başladığı çizgideki sağlam duruşu ve ileriye yönelik davranış biçimleri sergilemesiyle Azerbaycan'ın en önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Vatan, millet, bayrak ve özgürlük duyguları ile bezenmiş, Türkçülük fikri ile yoğrulmuş ideolojinin Azerbaycan'daki en büyük temsilcisidir. Bütün yazılarında, kitaplarında, konferanslarında işlettiği fikirlerin ana teması Türkçülük ve Türk dünyasının birliği fikridir. Azerbaycan onun vatanıdır. Vatanının bir bölümünü haksız bir şekilde işgal eden Ermenilere karşı, ilmi ve fikri potansiyeli yüksek bir mücadelenin en önde gelen temsilcisidir. İşgal edilmiş topraklarının tümünün özgür olması onun en büyük liderlerinden biridir. Güney Azerbaycan ile Kuzey Azerbaycan'ın birleşmesi ise ikinci büyük idealidir (Adıgüzel, 2003:5-25).

2.2.Difai Fedaileri (Sabir Rüstemhanlı) Kitabın Konusu

Kitabın giriş kısmında Adem Sarıgöl'ün de tabiri ile bu kitap 1905-1907 yılları arasında Kafkasya'da cereyan eden Türk-Ermeni savaşında, hem Ermeni zulmüne bir son vermek hem de Ermenileri himaye eden Çarlık kurumlarının desteklediği ihanet şebekelerince icra edilen Anti Azerbaycan siyasetine karşı koymak için kurulan Difai Partisinin kuruluş hikâyesi ve bu partiye katılanların hikâyelerini konu alır. Biz burada kitabı bölümler şeklinde ele alacağız.

1.Bölüm

Şuşa'ya Dönüş

Ahmet Ağaoğlu Paris Sorbon Üniversitesi'ndeki eğitimini bitirince memleketi Şuşa'ya dönerken dönemin meşhur ismi Hekim Kerim Bey Mehmandarov ile karşılaşır. Aynı dilicanda Şuşa'ya doğru yol almaya başlarlar. Dilican da yalnız değillerdir. Bir Fransız Tüccar, Şuşa'daki askeri birliğin komutanı Kalaşapov'un karısı Anna Nikolayevna, sürgünden dönen Bilal ve Hüsü'de onlarla birlikte yolculuk etmektedirler. Kader onları daha sonraki zamanlarda da farklı yerlerde karşılayacaktır. Ermeni Keşiş Nikogayos Ter Ovanesyan da (Nikol Duman (1867-1914) Taşnak Sütyun Cemiyeti'nin faal üyelerinden biri) onlarla birlikte dilicandadır. Ahmed O'nu görünce aklına Şuşa Realnı Mektebi'ndeki (1917 Bolşevik İhtilali'nden

önceki yıllarda Çarlık Rusya'sında modern ilimlerin okutulduğu ortaokul) yılları gelir.

Ahmed tahmininde yanılmamıştı. Karşısında oturan keşiş, yaklaşık on yıl önce hemen her gün Şuşa Realni Mektebine gelen ve her gelişinde de bir bahane uydurup ona laf atarak sataşan, Ahmed'e göz verip ışık vermeyen Nikol'du ... Difai Fedaileri s.10

Bu düşünce Avrupa'da ülkesine ve sorunlara daha farklı bir gözle bakan Ahmed'e sonraki eğitim yıllarında yaşadıklarını ve Rusların her konuda olduğu gibi eğitim konusunda da birlikte yaşadıkları bazı halkları el üstünde tuttıklarını bazılarını da dışladıklarını anımsatır.

'Petersburg, Müslümanları insan yerine koymuyordu. Bu gimnaziyada (Çarlık döneminde klasik dillerin öğretimine ağırlık veren lise) Türkler için değil, Ruslar,Ermeniler, Gürcüler yani Hıristiyanlar için açılmıştı. 'Cahil Mollaların sopalı, falakalı, medreseleri Müslümanlara fazla bile gelir. Müslümanlar ne kadar avam, ne kadar dünyadan habersiz olurlarsa, o kadar iyiydi. Gimnaziyada Türk çocukların başına öyle oyunlar açılıyor ki... Türklere, ya okuldan kaçmaktan başka çıkar yol bırakmıyorlar ya da okulu bitirdikten sonra, o nlarda Türklükten eser kalmıyordu...'Necef Bey, aslında bu sözlerle bütün Şuşalıların derdine tercuman olmuştu. Sadece Azerbaycan'ın değil, bütün Kafkasya'nın hürmetli aksakallarından biri olan bu büyük yazarın, acı bir tebessümle anlattığı olaylar, Karabağ'da eğitim görmek, ilim irfan sahibi olmak isteyenlerin hemen hepsinin tanık olduğu ve birebir yaşadığı facialar değil miydi?' Difai Fedaileri s.11

Bu düşüncelerle boğuşurken Ahmed Bey'in aklına kendi yaşadığı olay geldi: Gimnaziyada okurken Mıgırdıç isimli Ermeni bir hoca da sadece Ahmed Bey'i değil tüm Türk çocukları zor durumda bırakmayı çok seviyordu. Bir gün öğrenci Ahmed kulağını çeken adamın elini dayanamayıp ısırıldı. Bu olaydan sonra müdür hoca ile konuşmuş ve kimse Ahmed'i okuldan atmamıştı. Hocada bundan sonra kimseyi rahatsız etmemişti. Fakat Ermeni çocukların davranışları değişmişti. Okulda az oldukları için Türk çocuklar dövülüyordu ama sokakta Ermeniler bu sefer aynı sonuçla karşılaşıyorlardı. Masum çocuk oyunları gibi görünen bu çekişme Ahmed'in aklına yeni soruların takılmasına da sebep olmuştu.

'Peki, Rusların Ermenilere 'Allah'ın sevgili kulu' muamelesi yapmalarının sebebi neydi? Neden onlar öz bizler üvey kardeşlik? Ruslar hangi özelliklerine hangi yeteneklerine göre Ermenileri üstün tutuyorlardı?.....Ermeniler için okul açılıyor, onlara ana dillerinde eğitim hakkı veriliyor ancak biz bu talepleri ilettiğimizde, sıra bize geldiğinde, önümüze Çin Seddi çekiliyordu? Bunun sebebi neydi?' Difai Fedaileri s.13

Ahmed daha lise yıllarında bu soruları defalarca kez düşünmüş fakat işin içinden çıkamamıştı. Babasının verdiği cevap o zamanlar O'nun ufkunun genişlemesini de sağlamış belki gerçekler acıtmışta olsa sonraki yıllar için geleceğinin hedeflerini belirlemesinde yardımcı olmuştu.

'Kafanı yorma oğul! Bu, din davasıdır! Başımıza ne geliyorsa, Müslüman olduğumuz için.... Fıtilbörk'tekilere (Petersburg'un mahalli adı) kalsa, bir gün içinde bizi Karabağ'dan kürüyüp atarlar, topraklarımızı da bu Haçperestlere verirler! Revan'ı verdikleri gibi! Yıllardır, Ermenileri Karabağ'a getirip yerleştiriyorlar. Bu okulları da onlar için açtılar. Eğer okumazsan, onlardan bin kat daha zeki olsan bile, cebine bir parça 'hükümet kağıdı' koyup gelen Ermeni, burada sana beylik, ağalık yapar. Devran böyledir. Hangi milletin okumuş yazmış çoksa, o millet öne geçer, ileri gider. Sen onlardan beş kat daha çalışkan ve akıllı olmalısın ki seni onların kuyruğuna bağlayamasınlar!' Difai Fedaileri s.13

Fakat zaman geçip te gurbette yaşayınca Ahmed kin ve nefretin yersiz olduğunu 'gurbetten Şuşa'nın Ermenisiyle Türküyle bir bütün görüldüğünü' asıl meselenin buna ortam hazırlayan, tetikleyen, Ermenileri kışkırtandadır.

Türkleri en az Ermeniler kadar rahatsız eden bir diğer konuda eğitimdi. Eski eğitim siteminin yanlışlıkları Avrupalı ülkelerin eğitim sistemleri ile karşılaştırılınca ne kadar systemsiz ve din eğitimi adı altında yapılan yanlışlar anlatılarak Türk psikolojisini bozduğu edebi bir dille anlatılmıştır.

Okulda değnek, falaka; camide cehennem; evde cin, peri, dev; sokakta jandarmanın korkunç çehresi ve insanı dehşete düşüren sopası...İşte yüzyıllardır Türk'ü kuşatan ve Türk psikolojisi üzerinde derin izler bırakan eğitim yöntemleri... Difai Fedaileri s.16

Avrupa'da uzun süre kalmak Ahmed'de pek çok yeni tesbitide beraberinde getirir.'Ne kadar başarılı olursan ol ne kadar onların kurallarına uyarsan uy hiçbir şekilde tam anlamıyla onlardan biri olamazsın. Bu yüzden kendi ülkedeki servetlerin üzerindeki tozu pası silip meydana çıkarmalısın' sadece İslam Birliği ideolojisi bunu sağlayabilirdi Ahmed'de bunun farkındaydı.

Yol uzadıkça Ahmed'in düşünceleri de artıyor; memleketinde yaşanan ikilik kafasındaki sorular ve onlara cevap alabileceğini umduğu Tiflis aklına geliyordu. Tiflis'de geçirdiği günler de de Ahmed'in ufku biraz daha açılmıştı. Özellikle Rusların izledikleri Hıristiyanları yüceltme siyaseti Tiflis'te ki Ermeni ve Gürcüleri ihya ediyor; Tiflis'in de sosyal çehresini değiştirip daha Batılı bir yaşama döndürüyordu. O dönem de 'olağanüstü ' olarak yorumlanan icatlar günlük hayatta kullanılıyordu.'İnsanların kuş gibi uçmaya başlaması, elektrik ile geceyi gündüz yapması ' Batılı yaşamın getirileriydi. Bu gelişmelerin Hıristiyanlığın üstünlüğü olarak algılanması Ahmed'i oldukça üzüyordu. Çünkü bu icatların birçoğunun kökeni Doğu medeniyeti idi. İşte bu noktada mutaassıp bir kimliğe bürünse de Batı medeniyetinden de ayrı kalmamayacağını çok iyi biliyordu.

Bir yandan Türklerin Batı medeniyetinden ayrı kalmasının yanlışlığını idrak edip bunun Türk'e karşı bir kasıt olduğunu kavlıyor; modern okulların ve ilmin yayılması yoluyla Azerbaycan, İran ve Osmanlı 'nın Batı medeniyetiyle ilişki kurmasının yararlarını düşünüyor; Türklerin iki medeniyet arasında kalmasının sakıncalı bir durum olduğunu ve bunun faydalı olmayacağını hissediyor; diğer yandan da Müslüman olmanın verdiği gayretle, farklı ve çelişkili düşünceler arasında adeta boğuluyordu. Difai Fedaileri s.28

Yazar Ahmed'in hayatı üzerinden Azerbaycan halkı ve bütün Rus idaresindeki Türkleri Asimile siyaseti doğrultusunda kendi içlerinde de bölmeye çalıştığını zaman zaman anlatmıştır. Bu ayrım genelde mezhep üzerine kuruludur. Kitaptaki şu cümleler bu durumu özetler niteliktedir.

Ara sıra Tiflis'e gelen amcası Mirza Mehemmed, müctehid olarak görmek istediği yeğenin, çok iyi okuduğunu görünce, onu affetmiş; bununla birlikte, Arapça ve Farsça eğitimini de tamamlamasını şart koşmuştu. Bu niyetle bir gün Ahmed'i Kafkas Müslümanları idaresine götürüp Şeyhülislam

ile tanıştırmıştı. Amcasının tanıştırmamasından sonra, Şeyhülislam ile ilk sohbetlerine, sokağın karşı tarafında bulunan Kafkas Sünnileri Kadısının oturduğu İkinci Ruhani İdaresine işaret ederek, Batının kapısı ağzında Sünni-Şii ayrımına itiraz ederek başlamıştı. Şeyh onu dikkatle dinledikten sonra:

- Ne yazık ki bizim irademiz dışında olan ve gücümüzün yetmediği şeyler de var, diyerek, dolaylı yoldan, Kafkasya'daki Müslümanların, Şii ve Sünni olarak ikiye ayrılmasında ve iki farklı idarenin kurulmasında, Rus Hükümetinin rolünü ve art niyetini vurgulamıştı (Difai Fedaileri s.28).

Yapılan sohbet Ahmed'in ufkunu genişletiyor; bunları mutlaka yazması gerektiğine inanıyordu. Bu konu hakkında pek çok makalede yazmıştır. Kitapta bu durum şöyle anlatılır.

Sünni-Şii ayrımının İslam'a verdiği zararlar konusunda Tiflis'te Şeyh'e söylediklerini, daha sonraları makaleler halinde yayımlıyor, bu makalelerinde; Sünni-Şii ihtilafı, bu millet için bir bela-yı azam ve cahil felaket kesilmiştir. Cahil halk yüzyıllarca bu ihtilafla meşgul olduğundan kendi dilini, edebiyatını, sanayi ve ticaretini ve hatta gücünü, kuvvetini bile unutmamıştır, diye feryad ediyordu. (Difai Fedaileri s.30)

Şeyh Seylani ile yapılan sohbet ilerledikçe Azerbaycan'daki din adamlarına hiç benzemediğini daha fazla öne çıkarıyordu. Bu Şeyh hiçte diğerleri gibi menfaat peşinde koşmuyor. İlim ve terakkiyi her şeyin üstünde tuttuğu gibi yurt dışında okumanın Müslüman'a zarar vermeyeceğini aksine İslam'ın değerinin böyle anlaşılacağını, bu kişilerin Batılılara İslam'ı anlatacağını düşünüyordu. Nitekim Ahmed Fransa'da okuduğu yıllarda İslam'ın faziletlerini Fransızca olarak kaleme almıştı.

Çarlık Rusyasının yönetimle ilgili sıkıntılarının sadece himaye ettiği Türklerle sınırlı olduğunu düşünen Ahmed'in kararını 1886 yılında katıldığı Halkçılar denilen gizli bir örgütün toplantısı değiştirmişti. Toplantıda Petersburg'dan gelen konuşmacıyı dinledikten sonra bütün Rusya'nın içinde bulunduğu durumu daha net görebilmiş; belki de ilerleyen yaşamında da bu doğrultuda yön vererek Bolşevikleri destekleyecekti. Çarlık Rusya'sındaki Türklerin neden Bolşeviklerin yanında yer aldığı sorusunun da sanırım en güzel cevabı kitaptaki şu ifadelerdir:

.....,milletler arasında ayırım yapılmasının yanında, toplumun çeşitli tabakaları arasındaki farklılaşmaların derinliğini de kavramıştı. Bunun yanın da sosyal tabakalar arasındaki ayırım ve farklılaşmayı ortadan kaldırmak için, ezilen zümrenin yönetimi ele geçirme ihtirasının çok güçlü olduğunu görmek, Ahmed'i şaşkına çevirmişti. Liseyi bitirene kadar Halkçılarla ilişkisini devam ettirdi, ... (Difai Fedaileri s.32)

Halkçılarla olan ilişkisi Ahmed'in tahsil hayatına Petersburg'da devam etme kararını almasını sağladı. Petersburg'a gittiğinde Kafkasyalı Öğrenciler Birliğinde 'dünyevi ilimler tahsil eden,'Şeyh Selyani'nin torunu Ali Bey Hüseyinzade ve topografya mühendisliği tahsili alan Elimerdan Topçubaşı ile tanıştı. Onların sohbetleri Ahmed'e pek çok şey katmıştı. Yıllar sonra da bu dostluğu kaldıkları yerden devam ettireceklerdi. Petersburg'da ki yıllarında pek çok görüşten ve dilden, ırktan insan tanıdı. Üniversite sınavına girdiği yıl büyük bir hayal kırıklığı yaşadı. Halkçılarla olan münasebeti sebebiyle girdiği en son sınav Trigonometri'den kaldı. Maddi hazırlıklarını da Petersburg'da üniversite okumaya yetecek kadar yapmış olan Ahmed'e daha ilk günden beri çok değer veren ve seven ev sahipleri yardım etti. Böylece kendini bir anda çok istediği 'Şarkşinaslığın (Doğu toplumlarının medeniyetini, kültürünü, tarihini, sosyolojisini vs araştıran bilimlerin genel adı) merkezi olan ' Paris'te buldu. Önceleri Fransızları çok kaba bulsa da Monmartr'ın eteğinde bulunduğu evin sahibesi Ona çok iyi davranmış; Fransızca öğrenmesine yardım etmişti.

1889 yılı yaz mevsimi geldiğinde, nihayet arzularına kavuşmuş, Sorbon Üniversitesi Hukuk fakültesinde okumaya hak kazanmıştı. Bu sonsuz sevincini ilk önce Petersburg'daki arkadaşlarıyla paylaşmak istiyordu. Petersburg'a çektiği telgrafına gelen cevap onu şaşırttı. Ali Bey Hüseyinzade, o Paris'e geldikten sonra Petersburg'u terk edip İstanbul'a gitmiş, orada Mekteb-i Tibbiyeye girmişti..... Birkaç gün sonra, İstanbul'dan cevap geldi. Ali Bey, cevabi telgrafında şunları yazmıştı: ' Paris'te İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin üyelerini bul. Doktor Nazım Bey ile görüş!'

Ahmed, Nazım Bey'i bulup onun aracılığı ile Osmanlı gençleriyle tanıştıktan ve Genç Türklerin (Jön Türkler) toplandığı meclislere katıldıktan sonra, Paris'in inkılâpçı Türk gençliğinin ocağı olduğunu anladı. Ondan sonra, kopup geldiği uzak diyarların sesini duyurmak, İslam dünyasının bu

geri kalmış, cehalet içinde yüzen köşesini Avrupa'ya tanıtma isteği daha da güçlenmişti.(Difai Fedaileri s.50)

Ahmed Paris'te iken sadece Azerbaycanlı değil Osmanlı gençleri ile de tanışmış böylece tüm dünya Türklüğü ve Türklerin yaşadıkları coğrafyalar da oynanan oyunları bizzat mağdur olanlardan dinleme imkânı bulmuştur. Aslında çokta birbirlerinden farklı değillerdir. Oyuncular farklı ama oynanan oyunun tek hedefi tüm Türkleri yok etmek sindirmek; elde ettikleri bilimi sanatı sahiplenmek; sonrada onları cahil bırakıp kendi haklarını bile koruyamaz hale getirmektir. Hem Genç Türklerin hem de Ahmed 'in amaçları Batı Dünyasında kamuoyuna bunu duyurmak yanlış anlaşıldıklarını Doğu Medeniyetinin yüceliğini matbuat yoluyla bildirmektir. Kitapta bu durum şöyle ifade edilir:

.....Ahmed Rıza da Paris'e yeni gelmişti. Türkiye'de ve Avrupa'da, masa başlarında oynanan gizli ve açık oyunları iyi biliyordu ve bütün taraftarları ile birlikte bir zaman cihana yön veren şerefli Osmanlı İmparatorluğunun suskunluğuna neden olan facialara son vermek, devlet kurumlarında ve yönetiminde inkılâplar yaparak hızla ilerleyen Avrupa ile yarışır hale getirmenin çarelerini düşünüyordu. Ahmed Rıza ile ilk sohbetlerinde, ruhen ve fikren birbirlerine çok yakın olduklarını hissettiler. O yıllar da Genç Türkler, Avrupa ülkelerinde Türkçe ve Avrupa dillerinde çıkardıkları gazetelerle, kendi mücadele yollarını ve Türklüğün geleceği ile ilgili düşüncelerini anlatıyorlardı. Ahmed Rıza Paris'e, Avrupa'ya yayılabilecek bir gazete çıkarmak ve milletin geleceği ile ilgili endişelerini, dünyanın önde gelen devletlerine ulaştırmak amacıyla gelmişti. Azerbaycan'dan gelen adaşı Ahmed'in de İslam Dünyası'nın durumu hakkında yazılar yazdığını, İslam Medeniyetinin Batıda doğru anlaşılmadığını, Doğu ile Batının birbirine yaklaşması zaruretini ortaya koyma hevesinde olduğunu duyunca çok sevinmişti.(Difai Fedaileri s.51)

..... Ahmed'in Avrupa'ya seslendiği yazılarının esas amacı; farklılıkların ortadan kaldırılması, toprak ve kültür işgaline son verilmesi çağrısından ibaretti.(Difai Fedaileri s.51)

Bu düşünceleri Ahmed'in kafasını meşgul ederken tam da onları destekler nitelikte bir olay geldi başına. O yıllarda İran'dan gelen bir derviş Paris sokaklarını

renklendiriyordu. Sokaklarda insanlara rahatsızlık verdiği gerekçesiyle tutuklanınca Ahmed ve hocalarından James Darmstaedter dervişi kurtardılar. Dervişin bilgisi karşısında Ahmed çok şaşırıldı; derviş İran edebiyatı, Türk edebiyatı konusunda Ahmed'in bile bilmediği isimlerden bahsediyor; hatta onlardan örnekler veriyordu. Bu sohbetler daha sonra Journal de Deba dergisinde 'Derviş ile Sohbetler ' adlı seri makaleleri şeklinde yayımlanacaktı. Ahmed Fransa'da Nüvel Revyü ve Revyü Blü adlı dergilerde de yazdı. Zaman zaman yazılarını 'Kafkas ' gazetesinde ve 'Meşveret' gazetesinde de yazıları çıktı.

.....Rusça makalelerini de 'Kafkas' gazetesine göndererek, sesini Azerbaycan'a duyurmaya çalıştı. Rus gazetelerine Rusça, Fransız gazetelerine Fransızca, 1895 yılından sonra da arkadaşı Ahmed Rıza'nın çıkaracağı 'Meşveret' gazetesine Türkçe makaleler yazmaya başladı....(Difai Fedaileri s.57)

Paris'te yaşadığı yıllarda Ahmed'i etkileyen fikirlerinin olgunlaşmasını sağlayan bir diğer isimde Şeyh Cemaleddin Efgani'dir. Onunla aynı dönemde Paris'te bulunan Efgani efsane olmuş kendi ülkesine sığmayan hayranlar edinmişti. Bunlardan biride Ahmed'in hocası ve arkadaşı Ernest Renan'dı. Bu iki fikir adamının sohbetleri Ahmed için çok güzel bir ders oluyordu. Efgani'nin alçak gönüllülüğü, para, mevki gibi dünya nimetlerini kendi fikirlerini savunabilmek için elinin tersiyle itmiş; ülkesini terk etmek zorunda kalmıştı. Bu durum kitapta şöyle anlatılır:

1868 yılında, Afganistan veziriazamıyken ülkesini terk etmişti. Aslında yazdıkları bilim dünyasında hızla yayılan kitaplarında dile getirdiği düşüncelerinin ana eksenini, materyalizm karşıtlığıydı. Onu anti-materyalizmin bayraktarı olarak tanıyorlardı. Bu büyük Doğu'lu müdrikin düşünce sistemindeki olağanüstülük ve kudret, Ahmed'in mücadele azmini artırıyordu. O, Ernest Renan ile Cemaleddin Efgani arasında geçen konuşmaları hayranlıkla dinliyor, iki dostunun bazen sohbet havasından çıkıp ateşli tartışma atışmalarını izliyor ve Efgani ile gurur duyuyordu. İçinden geçen ancak o ana kadar dile getiremediği bir dizi hakikati, yeni dostu Efgani'nin dilinden işittikçe, kendine olan güveni artıyordu. Bu kadar bilgi ve sarsılmaz bir irade! Ondaki bu sarsılmaz gücün kaynağı neydi acaba? Kendisi köklü bir Türk ailesinden çıkırsa da Farsça, Arapça, Fransızca ve

İngilizceyi ana dili gibi mükemmel konuşuyor; Doğuyu ve Batıyı derinlemesine analiz ediyordu. (Difai Fedaileri s.58)

Efgani'nin İslam Dünyası hakkındaki fikirleri Ahmed'i çok etkilemişti.

Ben İslam'ı dev bir insan vücudu gibi tasavvur ediyorum. O vücut başını, İstanbul'da yere koymuş kollarının birini Afrika'nın kuzeyine, diğerini Kırım ve Orenburg üzerinden Çin'e uzatmıştır. Ayakları ise Orta Asya'nın her yerinde dolaşiyor. Artık bu vücutta ne bir sağlam yer, ne de hasar almamış bir organ kaldı. Ama o dev, her yerinden kanı akarken, yarı canlı bir haldeyken bile, yine demir püsküren nefesini neye sarf ediyor biliyor musunuz? Sadece, kimin haklı kimin haksız olduğu konusundaki çekişmelere! Yalnız o dev vücut, son nefesini verirken, ölüm sebebinin bu çekişmeler olduğunu anlayacak; ama iş işten geçmiş olacak. (Difai Fedaileri s. 59)

Aslında sadece Efgani'den etkilenen Ahmed değildi. Pek çok yazar, devlet adamı, bürokratta etkilenmişti. Doğu hakkındaki görüşleri herkes tarafından kabul edilmiş, saygı görmüştür.

'Paris'te Şah Nasıreddin'den, Fransa cumhurbaşkanından tutun, büyük yazar ve sanatçılara kadar pek çok insanla tanıştım. Ancak, itiraf etmek gerekir ki, Şeyh Cemaleddin Efgani iyi kadar geniş düşünceli, 0'un kadar geniş ufuk sahibi olan başka birini görmedim. Hocalarımından Ernest Rennan Onun konuşmalarından o kadar etkilenmişti ki, Onu İbni Rüşd ile kıyaslıyordu. Devlet başkanlarının çoğu Onu şahsen tanıyorlar Onun fikirlerini tartışıyorlar.' (Difai Fedaileri s.66)

İran şahının Fransa'ya gelişi de farklı bir hareketlilik getirdi; Ahmed'in fikir hayatına. Ahmed hocası James Darmstaedter ile birlikte İran Şahını karşılamaya giderlerken Azerbaycan ve İran'ın tarihsel süreçte nasıl kader birliği ettiklerini hocasına anlatır.

Ahmet vatanının en büyük derdi, yürek yarası olan ve neredeyse bir dünya meselesi saydı Azerbaycan'ın parçalanmasının, Avrupa'da yeteri kadar bilinmemesine hatta bu meselenin bilim adamlarının bile dikkatini çekmemesine çok içerliyordu. Acı bir tebessümle cevap verdi:

-Azerbaycan, İran ve Rusya arasında 1926'da bölündü. Azerbaycan'ın çok büyük bölümü İran'da kaldı. İran, kadim bir Türk yurdudur. Paris'e gelen şah da Türk'tür, dedi.

James Darmstaedter öğrencisinin İran ile ilgili meseleler karşısında hassasiyetinin nedenlerini anlamaya başladıkça, Ahmed'e daha bir yakın davranıyordu....

Ahmet ile Rusya'nın Kafkasya siyasetini ve Rusların gizli maksatlarını düşündüğünde; Şuşa, Tiflis ve Petersburg'da, Rus Hükümeti'nin elinden çektiklerini hatırladığında; gerçekten de Aras nehrinin diğer tarafında yaşayan soydaşlarına gıpta ile bakıyor: 'Hiç olmazsa, İran'ın sahibi onlardır.' diyordu. (Difai Fedaileri s.61)

İran Şahı Nasireddin ile Fransa devlet başkanı M.François Sadi Karnot'un birlikte yan yana gelişi Ahmed'in Doğu ve Batı Medeniyetleri arasında mukayese yapmasına sebebiyet verdi. Bu durum kitapta şöyle anlatılır:

Doğu ve batıda yer alan iki dünyanın, birbirine ne kadar zıt olduğunu anlamak için, yüzyıl düşünülse bile bulunamayacak bir manzarayı, bu iki devlet başkanını izleyerek görmek mümkündü. Bu manzara bir daha tekrarı olmayan ve asla tekrar görülemeyecek bir sahneydi. Doğu ile Batının, gösteriş ile sadeliğin, kibir ile tevazuun, despotizm ile demokrasinin, soy egemenliği ile halk egemenliğinin farklı manzarası gözler önündeydi. Fakir memleketin zengin şahı ile zengin memleketin fakir devlet başkanı yan yanaydı... Ahmet karşılaştığı manzarayı böyle değerlendirdi ve gece gündüz cevaplamaya çalıştığı sorulara binlercesi daha eklendi. (Difai Fedaileri s.63)

Ahmed'in bu tavrı bizdeki XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Batıcılık fikri savunucularını anımsatmaktadır. Biz Türkler hangi coğrafyada yaşarsak yaşayalım aynı süreçleri ve hatta düşünce tarzlarını yaşamışızdır. Fakat zaman zaman Doğu Medeniyetinin unsurlarını görüp bazen normal günlük yaşantı da bile ne kadar güçlü ve köklü bir kültüre sahip olduğumuzu düşünüp; haksızlık ettiğimizi de düşünebiliriz. Ahmed'in bu ikilemi Şuşa yolunda girdiği bir handa dinlediği hanendenin sesiyle birlikte tezahür eder.

Daha ne kadar kendi cehaletimizden, geri kalmışlığımızdan bahsedeceksin Ahmet? İşte senin doğum ünlem beğenmediğim elin, o bant

çalıp söylüyor, yiyip içiyor ve gününü gün ederek hayatını devam ettiriyor. Şu duvarlardaki halıların güzelliğine, hanendenin sesindeki, ölüleri diriltecek mucizeye bak! Böyle yüksek bir kültürü olan halka, geri kalmış demek olur mu? Hiçbir dert, onun başını eğemiyor! Hükümetlerin bu kadar zulmü veri ya kârlılık içerisinde bile dürüstlüğünü, namusunu, mertliğini, güzellik duygusunu yitirmiyor. Sen böylesine cesur bir irkin evladısın! Böylesine asil bir kandan geliyorsun! Bununla ne kadar övünsen azdır!(Difai Fedaileri s.69)

Ahmed nihayet Şuşa'ya varmıştır; fakat daha eve varmadan içine bir sızı düşer. Babasının ölümünden sonra gelişiyse teselli edeceğini düşündüğü annesinin de ölmüş olabileceği aklına gelmiş Allah malum etmiştir. Şuşa'ya gelişiyse birlikte tüm eş, dost, akraba taziye vermeye Ahmed ve kardeşlerinin acısını paylaşmaya gelirler; Ahmed bu karmaşanın içinde geriye Paris'e gitmeyi düşünemez oldu. Kardeşlerini yalnız bırakamazdı. Babasından kalan işleri devralmalı böylece evlatlık borcunu ödemeliydi. Şuşa'daki günleri böyle yoğun geçerken bir gün Anna'yı düşünceli bir şekilde görür. Anna'nın söyledikleri Şuşa'da değişenin sadece evler, yollar, sanayi, ticaret olmadığını Ermenilerin Rusları kullanarak Türkleri bu topraklardan atmaya çalışmalarıdır.

Ben bu şehirde hiç kimseyi tanımıyorum Ahmet Bey. Derdimi senden ve Kerim Bey'den başkasına da anlatamam. Buraya geldiğime çok pişmanım! Eşim, Ermeni kadınlarla yiyip içmekten vazgeçemiyor. Siz Türkler işinizden, gücünüzdesiniz... Ermenilerin bizimkilerle nasıl alışverişe ettiklerini, aranızdan neler konuştuklarını bilmiyorsunuz...

Ahmet, Ermeni derneklerinde neler konuşulduğundan haberdardı. Ancak Ermenilerin kadınlarını işe katılıp Rus yöneticilerin aklını çelmeye girişmelerini ilk kez işitiyordu.

Anna'nın bu sözleri Ahmed'in beyninde şimşekler çaktırmıştı. Gerçekten de Ermeni mahallelerinde olup bitenlerle pek ilgilenmiyordu. Gerçi şehir halkının birbirleriyle sorunları yoktu. İnsanlar Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmadan beraberce yaşıyor, beraber kazanıyor, kazandıklarını harcıyor, birlikte eğleniyor, birbirlerinin evine misafir oluyor ve birbirlerinin cenazesine, düğününe katılıyorlardı.

Ancak perde arkasında gizli konuşmalardan, şehirdeki Rus subay ve memurlarla Ermeniler arasındaki gizli ilişkilerden, Türklerin haberi yoktu. Daha doğrusu, bunu düşünmüyorlardı bile. Herkes kendi hayatını yaşıyordu. Ancak Ahmet, sözün, propagandanın ne demek olduğunu çok iyi biliyordu. (Difai Fedaileri s.76)

Şuşa'daki yıllar böyle geçerken Ahmed her gencin yaşayacağı bir duyguyu yaşadı ve âşık oldu. Vezirliler ailesinden Abdürrehman Bey Vezirov'un kızı Sitare Şuşa Gimnaziya'sında okumuş ileri görüşlü ve hanımefendi bir genç kızdır. Gençlerin gönülleri birbirine düşünce başta Sitare'nin annesi bu işe karşı çıktıysa da kısa süre sonra evlenirler.

2.Bölüm

Bakü: Kaspi Gazetesine Doğru

Şuşa'da ki yıllarında öğretmenlik yapan Ahmed için bu iyi bir geçim aracı fakat onun asıl işi fikirlerini yazmak ve yaymaktır. Öğretmenlik yaptığı süre içinde de yazmıştı. Daha çok Tiflis gazetelerine makalelerini göndermişti. Hatta bir müddet Tiflis'te yaşamıştı. Bir gün meşhur milyoner Hacı Zeynalabidin Tağıyev'den, Bakü'ye gelmesi yönünde bir davet alır. Elimerdan Bey Tağıyev'in çok yakın arkadaşıdır; bu davet de Tağıyev'in olan Kaspi gazetesinin baş redaktörü Elimerdan Bey tarafından ayarlanmıştır. Gazetede daha fazla Müslüman yazarların olmasını istediği için güçlü bir kaleme sahip olan Ahmed'i çağırır. Kaspi Gazetesinde çalışmaya başlayan Ahmed'i burada bir sürpriz daha beklemektedir.

İşe başladığı gün öğleden sonra odasının kapısı çalındı. 'Gel' dedi. Kapı açıldığında şaşkınlıktan adeta donup kaldı. Gelen, çoktandır görmediğini ve hâlâ Şuşa'da yaşadığını sandığı Anna Nikolayevna'ydı. Anna içeriye girip bu eski dostu ile tokalaştı:

-Gazeteye yeni bir adam geldi, aslen Şuşalı imiş, hem de müslüman dediklerinde, aklıma ilk gelen de sen oldun Ahmet Bey. Gelişine çok sevindim. Artık birlikte çalışacağız.

- senin burada çalışıyorsun? Şuşa'dan ne zaman geldin?

- sen Tiflis'e gittikten sonra ben de Bakü'ye taşındım. Çünkü kardeşlerim burada yaşıyorlar! Galiba bunu sana söylememiştim. Her neyse,

şimdi kendime göre bir iş buldum. Sağ olsun Sayın Topçubaşov benim burada çalışmam için yardımcı oldu, işe aldı. Sitare Hanım nasıl, iyi mi? Çocuklarınız var mı? Benden ona çok selam söyle...(Difai Fedaileri s.81)

Kaspi Gazetesinde çalıştığı yıllarda zaman zaman Elimerdan Bey ile fikir ayrılıklarına düştükleri de oluyordu. İki fikir adamı bu konuları saatlerce konuşuyor fakat bir sonuca ulaşamıyorlardı.

Lakin bir süre sonra Elimerdan Bey ile bazı meselelerde fikir ayrılığına düştüler. Köyler, kaçakların hayatı, feodal yapılar, cehaletin getirdiği belalar... Yazdıkça bitmeyen konulardı. O, İslam âleminin bütün dertlerini çaresini okulların yaygınlaşmasında, eğitimde, kültürün gelişmesinde, yükselmesinde ve Avrupa yaşam tarzına uygun bir sistem geliştirmekte görüyordu. Elimerdan Bey'e göre ise bütün olumsuzlukların sebebi, Çarizm ve hükümeti. Çarlık Rusya'sı yıkılmadan eğitim ve kültürle yaraların sağalmayacağını düşünüyordu. (Difai Fedaileri s.81)

Ahmed günlük siyasete karışmaktan çok milletin yıllardır getirdiği dertleri sağalmamış yaralarına dokunmak istiyordu. Ayrıca Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in sözleri

'Ne istiyorsan yaz, milletimizi başka milletler seviyesine çıkarmak için para pul esirgemem, ama hükümete gücümüz yetmez, boş yere yöneticileri kendimize düşman etmeyelim.' (Difai Fedaileri s.82)

Ahmed'in yazdıklarına da yön veriyordu.

O günlerde iyice alevlenen Bolşevik fikirler Türk aydınlarının bazılarını da etkilemişti. Elimerdan Bey de bunlardan biriydi; fakat Ahmed farklı düşünüyordu. Rusların kendisi için istedikleri hakların aynısını Türkler içinde isteyip istemedikleri konusunda emin değildi. Kitapta bu durum şöyle anlatılır.

Ahmet Bey 'Ayrımcılık her yerde var ve bunu saklamak mümkün değil. Sosyal demokrat veya Bolşevik hareketinin başındakilere işgalci Rusların temsilcileridir. İslahat veya inkılâp bu devleti tarihin arşivine göndermiyor, millî adaleti sağlamıyor, ezilen milletlerin hakkını teslim etmiyor; aksine, yüzeysel değişikliklerle zulüm arabasını yeniliyor, zalimlik türlü boyalarla boyandığından renk ve kılık değiştiriyor, mazlumlar daha derin kuyulara düşüyor ve sesleri duyulmaz oluyor. Rus işçisi ile Türk işçisinin omuz omuza

vermesi, birlikte mücadele etmesi güzel, ama onların amaçlarının aynı olduğunu kim söyleyebilir ki? Rus işçisinin Türk'ün tam bağımsızlığını, kendisi ile birlikte bütün haklara sahip olmasına isteyeceğini kim garanti edebilir? Ne kadar birlikte gidersen git, sonunda yeni fikirler çatışacak, yollar ayrılacaktır. Bu nedenle de mesele işçi sınıfı bazında hallolunamaz. Bir Ermeni işçisinin bir Türk meslektaşını gözeterek, kendi milletinden olan sıradan bir zenginler yüz çevirmesi ve ona karşı koyması yanlıcı ve geçici bir şey olabilir, sonunda onlar yine birbirlerinin tarafını tutacaklardır.' diye düşünüyordu. (Difai Fedaileri s.82)

Bu süreç matbuat açısından da çok karmaşık geçer. Gazeteler kim para verirse onun çıkarları için yazıyorlardı. O günlerde genç bir gazeteci olan Üzeyir şöyle yazmıştı; bir keresinde

' Bizim kurtuluşumuz birliktedir. Millî ve dinî fırkalar, birliğimize engel olmamalıdır. ' (Difai Fedaileri s.83) diye yazmıştı.

Ahmed'in gönlünde yatan şey de zaten Türkçe yayımlanan günlük ya da hacimli haftalık bir gazete çıkarmaktır. Fakat o yıllarda bunu finanse edebilecek bir zengin bulmak zordur. Yine bunları konuştukları bir gün Elimerdan Bey Hacı Zeynalabidin Tağıyev'den yardım istemeyi önerir. Kaspi gazetesinden ayrılıp Bakü Gimnaziyalarında Fransızca öğretmenliği yaptığı zamanlarda bile bu hayalini hep canlı tuttu. Fakat artık Bakü eskisi gibi değildi, zamanın şartları değişmiş sınıflar arası farklılıklar artmış bu da toplumda hareketlenmelere sebep oluyordu. Bu durum kitapta şöyle anlatılır.

Eski dünya ile yenedünyayı birleştiren ve ayıran çizgiler, dünyanın hiçbir yerinde, Bakü'deki kadar net görünmüyor. Bir yanda sel gibi akan para, imkân, zenginlik diğer yanda cehalet! Bir yanda dünyanın en büyük şehirlerinin bile hasetle bakacağı ilerleme ve gelişme, petrol milyonerlerinin birbiriyle idialaşarak yükselttikleri imaretler diğer yanda ortaçağ viranelerinden farksız kulübelerin kasaveti... Üstelik Bakü'nün Kafkasya'da ve Rusya'dan günbegün artan önemini, şanı, şöhreti... Bakü; okulları, matbaaları, gazeteleri, kütüphaneleri, dernek ve cemiyetleri ile bütün Müslümanların ümidini bağladığı bir şehir oluyor. Kafkasya Türklerinin en seçme aydınları, başta 20-30 yıl önce meşhur 'Ekinci' gazetesini ile İslam

âlemine sarsmış ve uyandırmaya başlamış meşhur Hasan Bey Zerdabi olmak üzere, Bakü'ye toplanmışlar. Böyle giderse şehrin neft ve elektrik ışığı değil, düşünce ve medeniyet ışığı çok kısa zamanda bütün yakın doğuya yayılacak. Böyle giderse... (Difai Fedaileri s.84)

Bilindiği gibi Rusya tek bir milletten oluşmuyordu. Rusya içinde yaşayan pek çok halk yeni gelişen bu Bolşevik hareketi karşısında kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlamıştı bile. Dış güçler de boş durmuyordu; o coğrafyadaki emellerini gerçekleştirmek için zaman zaman Rus ya içerisinde de yaşayan toplumları kullanmaktan geri durmuyorlardı.

Ancak her şey istenildiği gibi gitmiyordu. Düşman uyumamıştı. Düşman denildiğinde kimin kastedildiği de tam olarak belli değildi. Şuşa'da Ermenilerden çektiklerine, Tiflis'te, Bakü'de olanların kurduğu bütün oyunlara, ortalığı bulandırma girişimlerine, Türkler ve Müslümanlar aleyhine çalışmalarına rağmen o, hele bu eski komşulara düşman gözüyle bakmıyordu. 'Hayat yaşama uğruna da verilen mücadele ise, onlar da varlıklarını bu şekilde korumak istiyorlar. Bizim yardımseverliğimizi, iyi niyetimizi görünce er ya da geç doğru yolu bulurlar. Onlarla kaynayıp karışmaya, birlikte yaşamaya mahkûmuz.' diye düşünüyordu. Ancak zaman geçtikçe Ermenilerin kendi akıllarıyla hareket etmedikleri de açıkça görünüyordu. Amerika, Avrupa ülkeleri ve Rusya'nın, İslam âlemini karıştırma, iç savaşlarla bölüp parçalama niyeti ve kendi aralarında çekişmelerden dolayı, bölge halklarına çeşitli roller biçiyorlardı. Yüz yıllar boyunca Türklerden hiçbir kötülük görmemiş olan Ermenilere, bu büyük oyunda, yakın komşusuna ihanet etme rolü verilmiş ve Ermeniler Türk düşmanlığı rolünü başarıyla oynamaya başlamıştı. Ahmet Bey bu rolün Kafkasya Türklerinin başını ağrıtamayacağını; aynı zamanda Ermenilere de bir fayda sağlamayacağını görüyordur. Ancak bunu kime söyleyip kime anlatacaktı? Görüş ayrılıkları gün geçtikçe derinleşiyor; siyasi parti adı verilen Taşnak, Hinçak grupları, Türk yurdunda istediği gibi at oynatıyorlardı. Müslümanların derdinin sadece eğitim ve aydınlanma olmadığını da anlamıştı. Türkler ve Müslümanlar, kendi içlerindeki cehalet belasıyla birlikte, Batının ve Rusya'nın şerri ile de karşı karşıyaydılar. (Difai Fedaileri s.85)

İstanbul Bakü Arasında

Ali Bey Hüseyinzade İstanbul'dan dönünce anlattıkları Osmanlı Devletinin O günlerdeki durumunu özetliyordu. Genç Türkler ile beraber gece gündüz çalışarak Türkçülük akımını yaymaya çalışan, halkı bilinçlendirmeye çalışan bu aydınlar zaman zaman devlet görevlileri tarafından izlenmişlerdi. Türkçü aydınlar o dönemde Osmanlı halkları arasına nifak sokmakla suçlanıyorlardı. Hâlbuki asıl nifak çok önceleri 'ıslahatlar' adı altında Osmanlının pek çok milleti üzerinde etkin kılınp Avrupalı devletler bundan çıkar sağlamayı hedef edinmişlerdi. Fakat bunu göremeyen Osmanlı yöneticileri hala bir Osmanlı Milleti yaratma devleti yıkılmadan kurtarma peşinde idiler. Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan 'Milliyetçilik' akımı bütün Ortaçağ boyunca hüküm sürmüş, pek çok 'çokuluslu' devleti hedef almış, buralarda yaşayan uluslarda bağımsızlık ateşini çoktan yakmıştı. Bir tarafta bağımsızlık ve ulusal devlet kurma çabasında olan mazlum uluslar diğer tarafta bu küçük yeni kurulmuş ekonomilerini geliştirememiş devletlerden menfaat sağlamayı planlayan ve bu sebeple bunları destekleyen büyük Avrupalı devletler... Osmanlı Devletinin yalnız kalmaktan korktuğu için pek çok Avrupalı Devlete siyasi anlamda verdiği tavizler Ali Bey Hüseyinzade için anlaşılmazdı. O yine Türklerin birbirine sahip çıkmasının daha doğru olduğunu birbirlerine destek olmaları gerektiğini düşünüyordu. Fakat Azerbaycan artık bölünmüştü ve bir kısmı İran'da kalmıştı. İran'ın eskiden beri getirdiği Osmanlı düşmanlığı kitapta şöyle anlatılır:

Osmanlı, Avrupa karşısında yalnız kalmıştı ve acil destek ihtiyacı vardı. Osmanlı'nın en güvenilir, en itibarlı silah arkadaşı kimler olabilirdi? Şüphesiz ilk önce Kafkasya ve İran Türkleri... Çünkü onlar, başka devletlerin idaresi altında olsalar da, Anadolu Türklerinden hiçbir farkları yoktu, aynı milletin fertleri idiler. Azerbaycan Türklerinin yönetimi Rusya'nın, İran Türklerinin yönetimi Fars ideolojisine hizmet edenlerin elinde olsa da onların ne tarihlerini, ne dillerini ne de medeniyetlerini birbirinden ayırmak mümkündür. İran'da Osmanlı korkusu ve Osmanlı düşmanlığı vardı. Yüzyıllardır araya sokulan nifak ve bölgeye tek başına sahip çıkma ihtirasları, hem İran'ı hem de Osmanlıyı zayıflatarak, Avrupa'ya ve Rusya'ya hizmet ediyordu. Yüzyıllardır farklı bölgelere serpilmiş, ancak aynı kökten, Oğuz neslinden gelen kardeşler, birbirlerine düşman olarak eğitiliyordu. İstanbul ve Tahran tahtında oturanlar, aslında aynı kanı taşıyorlardı. Ancak

mezhep perdesi ardında körüklenen Sünni Şii ayrımcılığı, şahın ve padişahın kendi tacını, tahtını koruma ihtirası, sadece bu kan kardeşliğini unutturmaya yarıyordu. (Difai Fedaileri s.87)

XX. yüzyıl dünyada pek çok şeyi değiştirdiği gibi Orta doğu'daki ülkelerin siyasi, sosyal yapısını da değiştirmiş hatta komşularına bakış açıları bile değişmişti. Bundan en fazla zarar gören de Türklerdi. Çünkü bu bölgedeki her devletin içinde Türkler yaşıyor ya da bizzat Türk devletleri duruyordu.

20. yüzyıl, daha ilk adımlarıyla dünyayı derinden sarsmıştır Rusya kazan gibi kaynıyor, Çarlık rejimi silkeliyor, çar, halk karşısında aciz duruma düşüyor; İran ise, Avrupa'nın petrolü olan ilgisinden dolayı güçlükle ayakta duruyordu. Osmanlı düşmanları ellerini çekseler, İran çoktan uçuruma yuvarlanacaktı. Ancak bunu yapmıyorlar. Elbette İran'ı sevdiklerinden değil, Osmanlıyı güçlendirmek istemeyişlerinden. Buna rağmen İran halkları da uyumuyordu, asrın azatlık havası onlar arasında da sirayet etmişti. Kırım'dan Orta Asya'ya ve Bakü'den Kazan'a kadar Rusya Müslümanları da çarizm zulmünden kurtulmaya çalışıyorlardı. Onların güçlenmesi, Rusya'nın son üç yüz yılda bu bölgede Türkleri yok etme siyasetini durdurmakla birlikte, Osmanlı ya da manevra imkânları veriyordu. Özetle, millet uyanmalı ve liyakatini göstermeliydi. Eğer bu liyakat milletin ruhunda halen yaşamaktaysa! (Difai Fedaileri s.88)

Ali Bey Hüseyinzade dünyadaki bütün bu olup bitenleri görerek kafasında planladıklarını gerçekleştirmek istediği için Bakü'ye gelmişti. Rusya'daki Türklerle Turancılığı anlatan gazete ve dergiler çıkarmak istiyordu. Çarizmin kanatları altında olan 'Esir Türkler'le Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiyi sağlamlaştırmak, onun tek amacı haline gelmişti. Fakat Bakü'ye gelince durumun dünyanın diğer yerlerinden çokta farklı olmadığını gördü. İç çekişmeler, Ermenilerin durumları, Çarlık yönetiminin can çekişmesi onu düşündürdü.

İstanbul'da başladığı işleri devam ettirme isteğiyle Kafkasya'ya dönen Ali Bey, Bakü'deki gelişmeler ve inkişaf karşısında şaşırıldı. Ancak her yerde olduğu gibi burada da ihtişamlı binaları ve yer altından fişkıran petrolün, halka pekte faydası dokunmuyordu. Halk tabakaları arasındaki uçurum ve sınıflaşma, korkunç bir hal almıştı. Milyonerlerden ancak birkaçı Hacı

Zeynelabidin Tağıyev gibi milletin hayrına düşünüyor ve milletin eğitimi, kültürü ve yaşam seviyesinin yükselmesinin kaygısını çekiyor, bundan dolayı da aydınları etrafına toplayıp çok önemli işler yapıyordu. Diğer milyonerler ise keyif çatıyorlardı. Bakü, kazan gibi kaynasada faal olanlar ve çeşitli teşkilatlar kurup örgütlü mücadele edenler, yine işgalci güçler, yani Rus işçi sınıfı ve kapitalistlerdi. Bu da iç çekişmeleri derinleştiriyordu. Ülkedeki hava, gelecek için çok şeyler vaat ediyordu. Bu havadan yararlanmak için, Türkler arasında, 'düşünce birliğinin' oluşturulması gerekiyordu; ama nasıl? İlk önce üstat Gaspıralı İsmail'in sorduğu bu sorunun, henüz tek bir cevabı vardır: Anadilde yayın yapmak! Yayınlanan gazete ve dergileri de herkese ulaştırmak, halkın okumasını sağlamak...(Difai Fedaileri s.89)

Rusya'da işçi hareketleri artınca hükümet bunlara karşı koyamaz hale geldi. Aslında Turancılık Rusya içerisinde yaşayan diğer milletlerin de umudu olabilirdi. Fakat Ermeniler bu fikir akımı karşısındaki en büyük engeldi. Çünkü bir taraftan Rus hükümeti tarafından bir taraftan Ermenilerden çıkarı olan yabancı güçlerden destek alıyorlardı. Kaspi gazetesinde yapılan sohbetler genelde bu konular üzerineydi. Ali Bey Hüseyinzade Turancılık fikrine sıkı sıkıya bağlanılması gerektiğini yoksa Osmanlı gibi; bir Osmanlı milleti yaratma sevdasına düşerse Balkanlardaki Sırpların, Yunanlıların isyanlarının belkide aynısı Rusya'da farklı milletler tarafından çıkarılacaktı. Osmanlıda yüzyıllarca halka Müslüman diye diye halk sindirilmiş, Türklükleri unutturulmuştu. İşte bu sebeple Kafkasya Türklerinin hatta bir Türk devleti olup sonradan Farsçılığı resmi ideoloji olarak benimseyen İran'ın da kurtuluşu bu şekilde sağlanacaktı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Ruslar tarafından atılan nifak tohumları iki milleti, Ermeniler ve Türkleri birbirine karşı düşman etmeye devam ediyordu. Birlikte hareket edip bağımsızlık mücadelesi vermek şöyle dursun Ermeniler Türklerin Turancılık fikrini Ruslara karşı en büyük ihanet olarak görüyorlardı. Ruslar bu stratejilerini her zaman uyguluyorlardı. İşçiler arasında kargaşa çıkarıp, Bolşevik İhtilalini engellemeye çalıştıkları gibi Türklerle Ermenileri de birbirlerine karşı kışkırtıp bundan faydalanmak istiyorlardı. Ermeniler hakkında ilk kötü haberler Anna Nikolayevna'dan geldi. Anna Nikolayevna Ahmed'e:

-Çok dikkatli ol, dedi şehir, Rus Hükümeti'nin gönderdiği, Petersburg'dan gelen yeni ajanlar ile dolu...

Ahmet Bey acı acı gülümsedi:

-Buradakiler yetmiyor mu uyumuş?

-Oradan gelenlerin görevi farklıdır. İşçilerin hükumete karşı miting ve gösterileri önlemek için, yeni bir tezgâhın peşindeler.

-Biliyorum. İşçi muhalefetini bölmek için, işçilerin arasına nifak sokmak istiyorlar.

-Bakü'de ve Kafkasyadaki diğer şehirlerde de Ermenilerle Müslümanlar arasında savaş çıkarmayı düşünüyorlar.

-Onların özel bir çaba göstermelerine gerek yok ki, Ermeni partileri zaten bu işi yapıyorlar. Petersburg'un ajan göndermesine gerek yoktu.

-Ermenileri silahlandırıyorlar, bundan haberin var mı?

-Haberim var ya da yok, ne yapabiliriz?

*- Ermenileri Bakü'ye doldurmakla başınıza büyük bela açmışsınız.
(Difai Fedaileri s.93)*

Aslında yukarıda da görüldüğü gibi Ruslar Ermenileri kışkırtıyor. Ülkede halklar arasında çıkan çatışmalardan medet umuyorlardı. Bu yüzden Türklere Çarlık döneminde ikinci sınıf muamelesi yapılıyordu. Bu durum kitapta şöyle anlatılır:

Türklerin, yerel idarelere de yaklaştırmıyorlar. En fazla, üçüncü dereceden önemsiz işleri yaptırıyorlar. Kaç yıldır bu konuda Petersburg'a gönderilen dilekçeler ve yapılan müracaatlar cevapsız kalıyor. 1902 yılından beri Bakü'de Gence'de, Şuşa'da, Nuha'da(Şeki) toplanmamıza dahi izin verilmiyor. Beş adam bir araya gelse, beş yüz ruble ceza yahut beş ay hapis cezası kesiyorlar. Rus hükümeti yüz yıl içinde iyiden iyiye öğrenmiş içimizi. Karnımızın altında ne var, iyi biliyor. Bu pislikleri onlar mı bize öğretti, yoksa biz mi onlara öğrettik; bunu ayırt etmek zor iş. Müslüman şaşırıp da kıcını kaşımaya kalksa, Rus memuru ya rüşvet verecek, ya da arka cebinden tabanca çıkaracak sanıyor. Hâlbuki zavallı Müslüman'ın kuş lastiği bile yok. Ortalık karışsa, ayaklar altında kalır. Ancak çoktandır silahlanan Ermenileri bırakıp bizim evlerimizde silah arıyorlar. Ellerine maşa, oklava da geçse alıp gidiyorlar... Yüz yıllardır yan yana, huzur içinde yaşadığımız Ermenileri de kışkırtıp ortaya salan bunlar. Güney Kafkasya'da meydana gelen bütün

münakaşalar Rusya'nın ve Hıristiyanların bölgeye müdahalesinden, Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesinden ve petrol kokusuna akın etmelerinden sonra başladı. Ermenilerse ayakları yer tuttuğundan beri suyu bulandırmakla meşguller... (Difai Fedaileri s.96)

Bu durumdan akliselim Ruslar da memnun değildi. Ahmed Bakü Valisi İretski ile yaptığı bir görüşmede vali Bakü'deki Rusların Petersburg'a Çara yazdığı bir mektubun örneğini Ahmed'e gösterdi. Mektupta;

Bakü'deki Rusların Petersburg'a, Çar'a yazdıkları mektup. Petersburg'dan bir suretini de bize göndermişler.

Ahmet Bey bu mektubu öylesine gözden geçirmeye başladı. Ahmet Bey: 'Bunlarda Ermenilerin mektuplarına benzer bir şey yazmışlardır.' Diye düşündü. Ancak okudukça yüzü duruldu, alnının kırışıklıkları açıldı, altında Bakü Ruslarının, hem de petrol milyonerlerinden tut, öğretmene, keşişe varıncaya kadar, çoğunluğu da aydınlardan oluşan onlarca Rus'un imzası olan mektupta Çar'a, Bakü'de Ermenilerin türetti iyi kötü emellerle ilgili malumat veriliyordu: 'Bunlar Hıristiyanlığı kendilerine hizmet aracına çevirmişler. Çoğu Bakü'ye dışarıdan gelmiş, şehir hayatını bilmiyorlar, iddiaları temelsizdir. Şehirde evleri yoktur, Türklere sığınmışlar, onlardan iyilikten başka bir şey görmeseler de Bakü'nün serveti ve bu servetin Türklere ait olması, onları çıldırtmış. Terör, cinayet, işçileri hükümete karşı isyana teşvik etmek, Türklere Rusları karşı karşıya getirme cehdi, hükümetin otoritesini sarsma girişimleri, hepsi de Ermenilerin işidir. Bunların, köylerdeki evleri barkları sahihsiz kalmış... Bakü'de ve bütün Güney Kafkasya'da güvenliğin devam etmesini istiyorsanız hiç vakit kaybetmeden, Bakü'den ve Abşeron'dan bütün Ermenileri çıkarmanız gerekir. (Difai Fedaileri s.97)

Difai Partisine Götüren Yollar

Burçlar Kalesi Efsanesi

Karabağ'da anlatılan gerçek bir halk hikâyesidir. Çoban Kaşay'ın bir oğlu vardır; Aslan. Yiğit bir delikanlıdır. Arkadaşı olduğu o diyarın beyi Kahraman Bey'in oğlu Sarvan'ın düğününde görür, güzeller güzeli Aytaç'ı. Aytaç, Kahraman Bey'in biricik kızıdır. Üç ağabeyi vardır. Fakat babası için Aytaç vazgeçilmez bir

evlattır. Bu yüzden gelen bütün dünürcüleri tek tek geri çevirmiştir. Aslan bu durumun farkında olmasına rağmen Aytaç'a gönlü düşmüştür. Bir gün Aslan Aytaç'ı görme ümidiyle Kahraman Bey'in evinin önünden geçerken bahçe kapısından bir kızın yardım çılgınlıkları ile çıktığını görür. Yardım etmek için atı Türyan'dan inerek bahçede yatan Aytaç'ın yanına gider. Ayağını yılan sokan Aytaç yarı baygın halde yatmaktadır. Aslan Aytaç'ı kucakladığı gibi ara hekimi (geleneksel usullerle hastalıkları tedavi eden halk hekimi) Maksud Kişi'ye götürür. Bir ara yalnız kalınca Aslan duygularını Aytaç'a anlatır. Aytaç'ta Aslan'a karşı boş değildir; onunda gönlü bu yakışıklı delikanlıya düşmüştür. Fakat Aytaç'ın babası daha önce Aytaç'ı istemeye gelen bey oğullarını bile kızına layık görmemiş geri çevirmiştir. Aslan ve Aytaç Kahraman Bey'in bu birlikteliği onaylamayacağını farkındadır. Birkaç gün sonra iki genç el ele verip Karabağ'ın en güvenli yeri olan sarp kayalık Burçlar'a kaçarlar. Kahraman Bey kızını aradıysa da bulamaz. Erkek kardeşlerinin de gönlü Aslan'ı tanıdıkları için rahattır.

Aslan gizlice kasabaya iner babasının gönlünden kopan yatak, yorgan, keçi, oğlak ne varsa Burçlar'a getirir. Kendilerine yeni bir yaşam kurarlar. Bir süre sonra hükümet zulmünden, başına gelen talihsizliklerden kaçanlar onların yanına toplanmaya başladılar. Burçlar Kalesi kısa zamanda pek çok insanın yaşadığı bir yer olur. Aslan'ın şanı 'Deli Aslan' olarak bütün diyara yayılır. Burçlar Kalesinden grup grup inen gençler zalimlerin, kudurmuşların cezasını kesmeye başlar; bunların hepsi Deli Aslan'ın adıyla anılmaya başlar. Gence, Şuşa'da ki askeri birlikler durumu öğrenince 'XX. yüzyılda böyle bir şeyin olamayacağını devletin topu tüfeğiyle burayı yok edebileceklerini' söylüyorlar, ama defalarca kez eli boş geri dönmek zorunda kalıyorlardı.

Deli Aslan'ın dağ başında kurduğu mahkemelerde zaman zaman Müslüman toprağına göz dikmiş, zalim, ihaneti meslek edinmiş Ermenilerde oluyordu.

Burçlar Kalesi Hükümetin yapamadığını, devletin gücünün yetmediği zalimlerle perseng(Terazinin kusurunu düzeltmek ve dengede tutmak için ağır basan kefeye konulan denge taşı) misali uğraşp dururken 'Difai Partisi'nin kurulduğunu öğrenince Difai Partisinin bir parçasına dönüştü.

Burçlar kalesi bir adalet divanıydı. Dost, düşman; Müslüman, Hıristiyan ayırmadan, herkese değer veriyor, başvurduğu makamlarda adalet

bulamayıp çaresiz kalanlarının dayanağı oluyordu. Deli Aslan ve yoldaşları, 'Difai Partisi' adını duyduklarında ise, Burçlar Kalesi, Difai Partisinin bir parçasına dönüştü.(Difai Fedaileri s.109)

Bilal

Karabağ'da tanınmış bir ailenin oğludur. Dedesi İhtiyar Kişi varlıklı, topraklı sözü geçen bir adamdır. Fakat Bilal'in babası okumayı tercih etmiş bir memuriyete girmişti. İhtiyar Kişi ölünce Bilal'in babası Elyar mala mülke sahip çıkmak için Malıbeyli Köyü'ne geldi. Bir ağaç dibinde ölü bulununca Bilal, annesi ve kendisinden iki yaş küçük olan bacısının hayatı değişti. Köylü bu duruma çok üzülmüştü. Çünkü çayın karşı tarafındaki Hankendi Ermenilerinin bu işi yaptığını düşünüyorlar, sıranın bir gün kendilerine de geleceğine inanıyorlardı.

Ermeniler Çarlık döneminin eksiklerinden ve otorite yoksunluğundan yararlanıp mal mülk sahibi olan Türklerden zorla toprak almaya çalışıyorlardı. Ruslarda buna ses çıkarmıyor, yeri geldiğinde Ermenileri destekliyorlardı.

'Rahmetli onların isteğini geri çeviriyor, onlarla yola gitmiyordu. Sık sık sözleri karşılaşıyordu. Bu tartışmaların er ya da geç büyüyeceğini, kendiside birkaç kez dile getirmişti. Bu yüzden öldürmüşlerdir veya onun babasından kalan topraklarına göz diken Ermeniler öldürmüş olabilir. Ruslarla beraber Şuşa Hankendi ve Karabağ'ın diğer bölgelerine doluşan Ermenilerin hayâsızlığı, yere göğe sığmıyor, ayakları yer tuttuktan sonra ikinci, üçüncü nesilleri, hangi kaplumbağanın kınından çıktıklarını unutarak, devlet idarelerinin de yardımıyla, adım adım bahçemize, bağımızı hatta mezarlığımıza kadar sokuluyorlar. Elyar bu işlere göz yumacak biri değildir. Ermenilerle sık sık karşı karşıya geliyordu. Bir keresinde de köyün üstündeki eski mezarlık için talana çıkmışlardı... Köylü bütün bunları biliyor. Ancak kime neyi ispat edecekler? Bunlar ilk kez olmuyor ki!

Çarizm zaten bu akan kanlar üzerine kurulmuş. Binlerce insanın kanı akıtıldı, binlerce cinayeti örtbas edip canilerin izini yitirdiler, daha doğrusu, bunların hepsi aynı yere bağlıdır. Cinayete azmettiren de, kanı döken de, cinayeti işleyen de kendileriyse, kim katili arayacak? Kim mahkemeyi kurup hüküm verecek? sorun kimi cezalandıracaklar?' diyorlardı(Difai Fedaileri s.110)

Bilal'in annesi de ölünce bacısıyla bir başlarına kalmışlardı. Onları ayakta tutan güç ise atalarından kalan mala mülke sahip çıkma arzusu ve ailenin ocağını devam ettirme isteğiydi. Mal ve mülk bazen insanın başına olumsuz dertlerde açabilir; işte Bilal'de böyle bir olaya maruz kaldı. Ermenilerin o günlerde izledikleri bir yolda ne kadar fazla Müslüman Türk toprağına sahip çıkabilirlerse o kadar o bölgede hak iddia edeceklerini bildikleri için zor durumda olan Türklerin topraklarını almaktı. Bilal'in ailesine ait olan bir mezarlığa da 'Allah Evi' yani kilise yapmak için türlü yalanlara başvurdular. Rus hükümet yetkilileri de çoğu zaman bu yalanlara ortak oluyordu.

Ermenilerle birlikte oraya gelmiş olan polis şefi, onun ne demek istediğini biliyormuşcasına, Malibeylileri çileden çıkararak bu hayâsızlığı devam ettirdi:

-Toprakların hepsi, Yüce Hazreti imparatora ve onun başında bulunduğu şanlı Rus hükümetine aittir. Hatta kilise arazileri de devlet adına müsadere edildi. Buna itiraz edip haksızlığa uğradıklarını söyleyen Ermeni din adamları, kaç yıldır müsadere edilen arazilerinin karşılığında, bir kilise yeri istiyorlardı. Burası uygun görüldü!

-Niye burası? Ermenilerin kendi toprakları yok mu? Arkadan gürleyen bu ses, Bilal'in sesiydi: Gözleri doymadı mı? Yüz yıldır bizim topraklarımız, zorla elimizden alınıp bunlara peşkeş çekiliyor. Bütün bunlar de sizin sayenizde oluyor?

Polis şefi durakladı, sonra yanındakileri:

- Bu kim, diye sordu.

Keşiş ve yanındakiler cevap verdiler:

- Bu arazinin sahibidir!

Polis şefi, bu arazinin sahibinin henüz çok genç olduğunu görünce, istifini bozmadı. Bilal ileri yürüyüp keşiş ile göz göze geldikten sonra:

-Ben sana son sözümü söylemişim. Bu işin sonunun nereye varacağını çok iyi biliyorsun, dedi, sonra polis şefine dönüp ekledi: Gelsin, köydeki evimi vereyim, kiliseyi istiyorsa oraya yapsın. Ama atalarımın yattığı bu araziden, kanım pahasına bile olsa, bir metre yer vermem! Dedi ve sonra,

keşişi yakasından tutup yola doğru iteledi: Bu topraklardan elini çek! Geldiğin yoldan çek git! Benim sana bağışlanacak toprağım yok! (Difai Fedaileri s.116-117)

Bu olaydan sonra Bilal'e beş yıl sürgün cezası verildi. Ahmed ve Kerim beylerle de köyüne dönerken tanıştı. Köye geldiğinde hiçte bıraktığı gibi bulamadı; dünya da kalan tek akrabası olan bacısı ölmüş, sevdiği kızı da başkasına vermişlerdi.

Batum'da Bir Cinayet

Mehemmed Bey Nahçıvan'da nam salmış köklü bir ailenin oğludur. Petersburg'da harp okulu okumuş; çar ordusunda pek çok savaşa katılmıştır; sonra ordudan ayrılıp Revan'da bir okul açıp dava vekilliğine başlar. Ne kadar başı dara düşen, haksızlığa uğrayan varsa bu genç dava vekili onlara yardım eder. Hem Ermeni hem Türkler dertlerine O'nun sayesinde derman bulurlar. Ancak son zamanlar Revan Ermenileriyle arası bozuk olduğundan çalışmasına izin verilmiyordu. Aslında Revan Ermenileri doğru dürüst Ermenice bile konuşamayan halim selim kendi halinde yıllarca Türklerle beraber yaşayan insanlardı. Asıl mevzu Rus hükümeti tarafından Revan'a göç ettirilen Ermenilerin doymak bilmeyen toprak hırsı idi.

Dışarıdan getirilen ve kadim Türk topraklarına akın eden Ermenilerin Rus destekli haksızlıklarına tahammül edemiyordu. Bu hayâsızca akının ise ardi arkası kesilmiyordu. Revan ve Nahçıvan Hanlıklarının toprakları işgal edilerek bir Ermeni Vilayeti kurulmuştu. Rus hükümetinin, dünyanın dört bir yanından göç ederek bu vilayete yerleştirilen Ermenilerin sırtını sıvazlayarak başköşeye geçirmesi, tahammül sınırlarını zorlayan Türk düşmanlığı, onun onuruna dokunuyor, haysiyetini zedeliyor, kendisini her gün yeni bir davanın içinde buluyordu. Buraya gelenlerin çoğu Ermeniceyi dahi bilmeyen ve sürekli feryat figan edenlerdi. Osmanlı topraklarında, Suriye'de ve Revan'daki, terk etmek zorunda kaldıkları evleri, ocakları için gözyaşı döküp ağlaya sızlaya yaşıyorlardı. Bununla birlikte, geriye dönüp gitmek isteyenlere de izin verilmiyordu. Rus hükümeti, zorla da olsa, bu vilayetteki Türklerin sayısını azaltmak, daha sonra da bir daha dönmek üzere bu bölgeden çıkarmak istiyordu.(Difai Fedaileri s.119)

Fakat Türkler uyanık çıktı; bir karış topraklarını bile vermek istemiyorlar; eğer Ruslar çok yerleştirmek istiyorlarsa Ermenileri devlet toprağına yerleştirsın diyorlardı. Rus hükümetinin asıl amacı ise büyük bir netlikle kitapta verilmiştir.

Fakat Çin Seddi'nden Viyana'ya kadar yayılan Türk varlığı, Rus Hükümeti'nin en büyük korkusudur. Hükümet, yeni bir Ermeni Vilayeti kurarak, bu yolla Anadolu Türkleri ile Kafkasya Türklerini ve Kafkasların doğusundaki büyük Türkistan'ı birbirinden ayırmayı en önemli görevi addediyor. Rusya'nın devlet siyasetinin temeli budur. Ermeni'yi buraya getiren Rus hükümeti, onların buraya sahiplenmesinin hukuki zemini oluşturma yollarını da buluyor, bu durumu meşrulaştırmaya kılıf hazırlıyor. Ermenilere her türlü imkânı sağlıyor; hatta Ermeni terör örgütlerine de göz yumuyor. Rus hükümeti, yıllar sonra kendi yarattığı bu belanın, kendi başında patlamasına şahit olacaktır. Taşnak Sutyun Cemiyeti üyesi teröristlerin katlettiği Rus memurlarının sayısı, Müslüman şehitlerin sayısından az değil ki! (Difai Fedaileri s.120)

İşte böyle zamanlarda Mehemed Bey gibi vatanseverler tehditler almaya başladılar. Yetkililere bu durumu anlattığında çok ta ilgilenmediler. O'da Revan'dan ayrılmaya karar verdi. Yanına yeğeni Haydar'ıda aldı. İstanbul'a gitmek için Batum'dan tam gemiye binecekken Mehemed Bey öldürülür. Haydar bundan sonra dayısının vasiyeti üzerine Revan'a dönmez.

Toprak Kavgası

Karabağ'ın her köşesi farklı sebeplerle de olsa bir şekilde Ermenilerle keşişiyordu. Abşeron bölgesinde de 'kara yağ' petrol sebebiyle Türk ve Ermeniler karşı karşıya geliyorlardı.

Abşeron köylerinden birinde yaşayan Babazadelerden üç kardeş Ağamirza, Balamirza ve Alimirza baba evinin yanındaki araziye yerleşen petrol arama aletlerine önce tepki vermediler; fakat hemen yan taraftaki kendi topraklarına zarar vermeye başlayınca gidip toprağın yeni sahibi Ermeni Adamov ile konuştular. Adamov her şeyi para ile satın alacağını düşünen sonradan görme Rusların desteklediği bir Ermeni idi. Buna benzer olaylar arttı, kitapta anlatılan petrol sebebiyle toprak alan Ermenilerden Rusların da artık rahatsız olmaya başladıkları ifadesi yer almaktadır.

Aslında işlerin bu şekilde gidişi, köylerde meydana gelen bu tartışma ve çekişmeler sonucu insanlar arasına nifak tohumları serpilmesi, hükümetin işine geliyordu. Çünkü uzun yıllar besleyip büyüttükleri, zor durumlarda müdafaa ettikleri Ermeni gizli teşkilatları, sonunda kendi başlarına bela olmuş, hedefe Rus memurları koymuşlardı. Ermeniler önceleri Müslüman komşularıyla ilişkilerini bozmak istemiyor, bunun çok kötü sonuçlar doğuracağını biliyorlardı. Lakin son yıllarda Ermeni terörüne onlarca kurban veren hükümet, bu beladan kurtulmak için hedef değiştirmek istiyor, kurtuluşu hedefi değiştirmekte görüyordu. “Bırak, bundan sonra da Müslümanlar kırılın.” diye düşünüyorlardı. Böylece iki komşu milletin arasının bozulmasıyla öyle bir yangın başlayacaktı ki, Rus-Japon Savaşı da, Petersburg Hükümeti'nin yumuşama mecburiyeti de, halka verilen imtiyazlar da unutulacaktı. (Difai Fedaileri s.130)

Bakü’de Dökülen Kan

Ahmed Bey’in Bakü’deki günleri büyük bir kararsızlıkla geçiyordu. Kaspi gazetesinin Türkçe çıkarılmasına izin verilmeyince bir taraftan başka bir çıkar yol bulmaya çalışırken diğer taraftan ise ‘yarısı Rus yarısı Fars hâkimiyetindeki’ milletin kaçısı bu gazeteyi okuyacak diye düşünüyor; zaman zaman ümitsizliğe kapılıyordu.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı’nda Rusya’nın ne kadar zor durumda kaldığına da değinilen kitapta Rusya Türklerinin de bakış açısı Ahmed Bey’in ağzından anlatılmaktadır.

Bana ne Rus-Japon Savaşından! Cehennem olsun! Bir defa değil, yüz defa mağlup olsun Çar. Bana ana dilimde bir tane gazete çıkarmaya izin vermeyen hükümet, benim neyime? Ben, niye o hükümetin gayretini çekeyim?

İşçiler bir aydır grevdeler. İyi yapıyorlar. Ne gazete çıkıyor ne de nakliyat işliyor. Hayat dondu. Japonya’ya gücün yetmiyor, ama işçinin ücretini niye vermiyorsun? Beni bunca yıl döversen, sonun böyle olur. Telefon, telgraf, posta bütün hizmetler durdu. Hakkını isteyen zavallı işçileri suçluyorlar, şimdi işçileri cezalandırmak için onlara divan tutuluyor.

Bırak Petersburg dersini alsın. Bakü'deki bu kadar serveti sömürüp götürüyor ama Bakü ekmeğe muhtaç, insanlar kara gündeler... “(Difai Fedaileri s.132)

Kitapta anlatılanlara göre; Rus Hükümeti çeşitli milletlerden olan işçilerin bir araya gelip hak taleplerini engellemek için yeni bir sorun yaratmaya çalışıyordu. Bu sorun iki milleti karşı karşıya getirip asıl hak sorununu unutturup işçileri kendi aralarında çatıştırmak olacaktı. Rus Hükümeti bunun için yıllarca propaganda yapmıştı zaten; fakat Ermeni ileri gelenleri akliselim düşünenleri bunun bir Rus oyunu olduğunun farkındaydı. Bu durumdan yararlanmaya çalışan kişisel çıkarlarını da düşünen Ermeniler de yok değildi. Bakü’de ne kadar işsiz güçsüz adam varsa ya da dikkat çekmeden örgütlenebilen varsa bu durumdan kendine kişisel pay elde etmek için ortaya dedikodu yayıp iki halkı da rahatsız ediyorlardı. Aynı gizli şebekenin adamları hem Türkler arasında hem de Ermeniler arasında farklı dedikodular yaymaya gayret ederek arayı kızıştırıyorlardı. Bu durum kitapta şöyle anlatılmıştır.

“Ermeniler hızla silahlanıyor, ellerine fırsat geçer geçmez, bütün Türk ve Müslümanları öldürecekler. Bunun için Rusya'dan, İran'dan, Türkiye'den özel eğitim görmüş komandolar da getiriyorlar. Hayâsızlıkları, kudurmuşlukları had safhada bu yüzden de mescitlere girme, domuzları mescitlere doldurup orada kesme niyetleri var... “Artık şehirdeki bütün Türk Müslüman ahali bu yalanlara inanıyordu, inanmamaları da mümkün değildi. Çünkü onlar da: “Güpegündüz, milletin gözü önünde işlenen cinayetlerin sorumluları cezasız kalıyorsa, o zaman bu kâfirlerden her şey beklenir.” diye düşünüyorlardı.

Bu gizli şebeke, aynı zamanda Ermeniler arasında da: “Müslümanların size karşı sabrı tükendi, intikam almak için Ermenileri kurşuna dizecekler. Bakü’de silah taşımak yasak olsa da polis gizlice onlara silah dağıtıyor...” diye haberler yayıyorlardı. (Difai Fedaileri s.133-134)

Abşeron köylerinin birinde yaşanan olay ortamın daha fazla gerilmesine sebep oldu. Adamov ve Alimirza'nın arasındaki tatsız bir olay Alimirza'nın tutuklanmasına sebep oldu. Alimirza duruşmaya getirilirken bir Ermeni infaz memuru tarafından öldürülünce ağabeyi Ağamirza Adamov'dan öç almak için gittiği

Ermeni kilisesinde Adamov'un adamları tarafından sırtından vurularak öldürülür. Bu durum kalan son aile ferdi Balamirza'nın intikam alma isteğini körükledi. Yas meclisinin dağıldığı günün akşamı petrol kuyularından bir kaçı alev alev yanmaya başladı. Olayları tetikleyen bu karşı hareket Bakü'nün farklı bölgelerine de sıçradı. Fakat durumun bu hale gelmesine sebep olan yalnızca birkaç kişinin ölmesi değil Rus Hükümetinin yanlı hareket etmesi ve işçi olaylarını farklı bir tarafa yönlendirerek Hükümetin bundan zarar görmesini engellemektir. İki millet birbirine zarar verse de bu Rus Hükümeti için pek bir şey ifade etmeyecek hatta işlerine bile gelecekti. Bu durum kitapta şöyle anlatılmıştır.

Elbette, bu gerilimin, kargaşanın sebebi sadece birkaç kişinin ölümü ve on, on beş Bakülünün intikam alma ihtirası değildi. Ortada hükümetin insanlara karşı duyarsızlığı ve yıllar boyu birikip halkın yüreğini deşen türlü dertler vardı. Özellikle de devlet dairelerinin Müslümanlara karşı duyarsızlığı, her yerde Ermenileri başköşeye geçirmeleri, memurların açıkça taraf tutmaları, kol gezen adaletsizlik, İslam dinine ve Müslüman'a hor bakanların, Müslüman kanı dökenlerin elini kolunu sallayarak dolaşmaları ve en önemlisi, işçilerin bütün kuyularda üretimi durdurması ve greve başlaması, kendi haklarını kazanmak için hükümete isyan eden ve direnişe geçip kitlesel eyleme geçmeleri vardı... Herkes kendi öfkesini dindirmek için bir fırsat kolluyordu. Ermenilerle Türkler arasında başlayan kan davası, Rus Hükümetine karşı adeta gemi azıya alan kitlenin gazabını, asıl hedeften saptırıp birbirlerine yöneltmişti. (Difai Fedaileri s.137-138)

Ermeniler bu bir anda patlak veren olaya hazırlardı. Bakü'de yasaklanan silah bulundurmamak ve taşımak kuralı sanki onlar için hiç uygulanmamıştı. Bakü'de ve tüm Azerbaycan'da daha önce yaşanan cinayetlerin müsebbiplerinin evleri basıldı. Adamov'un evinde Balamirza tarafından basıldı. Adamov öldü. Alimirza'nın katili infaz memuru da bulundu. Fakat Balamirza karşısında amcaoğlunu görünce şaşırıldı çünkü onun evinde kiracıydı; bu adamlar. Neyse ki olabilecekler engellenmişti; fakat diğer yerlerde olaylara engel olabilecek hiçbir şey yoktu. Gerçi zaman zaman Türk ileri gelenleri olaylara daha aklıselim bakıyordu; kendilerine sığınan Ermenileri ele vermeyenlerde vardı.

Hacı Cavad, sakın, sanki hiç bir şey olmamış gibi karşıladı onları:

- Balamirza, dedi. Sen kardeşlerini yitirdin, biliyorum, dayanılır gibi değil. Allah sana sabır versin. Ermenileri kimlerin kudurttuğunu sen de iyi biliyorsun. Yoksa Ermeni kimdir ki, Bakü'de palazlanıp boynuz çıkara! Bu da bir siyasettir! Güçlü olmalıyız ki bizimle de hesaplaşacaklar, ancak ben elindeki bu tüfeğin gücünü demiyorum; o güç değil, şeytan işidir.

- Cinayeti işleyen gâvurları evinde saklayıp onları korumak dindar Müslüman'a yakışmaz, hacı!

- Ya kime yakıştır? Bu kan davasını din, millet davasına çevirmek olmaz! Herkes kendi vebalinin cezasını çekmelidir. Benim evimdekiler, daha iki aydır buradalar. İki ay önce köyden geldiler, daha Bakü'yü bile tanımıyorlar. Onlara el kaldırılır mı? Akıllı olun! Kurunun yanında yaşı da yakmayalım! (Difai Fedaileri s.144)

Türkler Rus halkı ile iyi ilişkiler kurmuşlardı. Rus hâkimiyetine girdikten sonra Türkler her ne kadar Rus Hükümeti ile ters düşselerde halk ile iyi geçinmişlerdi. Fakat şimdi Ermeniler Ruslarla Türklerin arasını açmaya çalışıyorlardı. Ruslar her şeyin farkında oldukları için defalarca Petersburg'a mektupla durumu bildirmişlerdi. Bu durum kitapta şöyle anlatılmıştır.

Türk ve Rus ailesinin birbirine yaklaştırmıştı. Ermeniler ise bu güzel dostluk ilişkilerini bozmak için, ellerinden geleni arkalarına koymuyorlardı. Hemen her gün, petrol kuyularında birlikte çalıştıkları Ruslara korku veriyorlardı: "Amandır, ihtiyatlı olun, Türkler önce biz mazlum Ermenileri, sonra da siz din kardeşlerimizi katledecekler." Bu söylediklerinin doğru olduğunu ispatlamak için de haksız yere öldürülen Müslüman yakınlarının, Ermenilere gazabı coşunca, birdenbire şehirde iki Rus'u öldürdüler. Tabii ki, katiller yine bulunamadı, katilleri arayan da olmadı, böylece her şeyi zavallı Müslüman'ın üstüne yıkmak daha kolay oluyordu. Ancak Ermeni gazeteleri, canını dişine takarak, sorumluluğu Müslümanlara yüklemeye kalksalar da buna rağmen şehrin Rus ahalisini amaçlarına alet edip yoldan çıkaramıyorlardı. Ruslar bu cinayetlerin Ermeniler eliyle işlendiğini biliyor ve Petersburg'a birbiri ardınca mektup gönderiyorlar, mektuplarında, "Ermenilerin çoğunluğu ıssız dağ köylerinden gelmişler, şehir hayatını

bilmiyorlar, cahil ve kültürsüzler, meydana gelen bütün şiddeti onlar körüklüyorlar, Bakü'yü onlardan temizlemek ve Ermenilerin tamamını Abşeron'dan çıkarmak lazım...” diye yazıyorlardı. (Difai Fedaileri s.145-146)

Barış Çabaları

6-7 Şubat 1905'te yaşanan olaylarda otuzdan fazla kişi hayatını kaybetmişti. Aslında her iki tarafta barışı sağlamak istese de Anna Nikolayevna'nın bahsettiği gibi bu barışa izin vermiyordu.

Bir gün Ahmed Bey Kaspi Gazetesinden bir davet aldı. Elimerdan Bey Hacı Zeynelabidin Tağıyev ve Ermeni petrol milyoneri Lalayan'ı da çağırmişti. Bu toplantıdan çıkan ortak karar şu oldu; iki milletten de oluşacak olan komite halkı yatıştırmaya çalışacaktı fakat başta Lalayan olmak üzere Ermeniler hem Türkler den korkuyor hem de yapacaklarından geri kalmıyorlardı.

O anda, Lalayan ve yanında iki koruması kiliseye girdiler.

Kilisenin bir köşesinde birbirleriyle konuşan üç kişi onu görür görmez sustular. Lalayan onlara:

-Acele etmeseydiniz, dedi. Müslümanları uyandırdınız. Aksakalları bu işin büyüyeceğinden endişe ediyorlar.

- Gördünüz mü, dedi Amazasp ve ekledi: Korkuyorlar, elleri boş, silahları yok!

Lalayan'ın sesi yükseldi:

- Bakü'de hükümetin onları müdafaa edeceğini unutmayın! Gerekirse silah da verecekler.

- Bizim, hükümetin silahına ihtiyacımız yok. Kim böyle bir iş yaparsa, onu da ortadan kaldırırız.

Lala yan gülümsedi:

-Biz, onlardan ve bizden oluşan bir Aksakallar komitesi oluşturup Türkleri sakinleştirmeye çalışacağız. Siz işinize bakın. (Difai Fedaileri s.154-155)

Sitare İle Konuşma

Ahmed Bey son zamanlar da olanlardan o kadar çok etkilenmişti ki; gecesi gündüzüne karışmıştı. *Türk, Rus ve Ermenilerden oluşan araştırma inceleme heyetinin verdiği bilgiye göre, Ermenilerden 205 ölü, 121 yaralı; Müslümanlardan ise 111 ölü, 128 yaralı vardı. (Difai Fedaileri s.156)* Hal böyle olunca Ahmed Bey durur mu bir yandan Türk aydınlarıyla birlikte şehri dolaşiyor, bir yandan da Türk tarafını yatıştırmaya çalışıyordu; geceleri de çeşitli devlet kurumlarına mektuplar yazarak savaşı durdurmalarını istiyordu. Bu günlerden birinde karısı Sitare ile aralarında geçen bir konuşmada bu savaşın büyümesin den korktuğunu söyleyen Sitare'ye verdiği cevapta bu olaylardan Karabağ'ın da etkileneceğini dile getirmiştir.

-Kurbanın olayım, kendini bu kadar üzme. Milletın başına bu binaları açanlar, Ermenilerdir. Sen bunu kaç kez söyledin. Yazmanın ne faydası var? Şuşa'da nasıl Ermenilerin tarafını tutuyorlarsa, burada da aynısını yapıyorlar. Kaç gündür içimde bir sızı var, bu savaş Karabağ'a da sıçrarayacak diye korkuyorum...

-Elbette bu kan, Karabağ'a sıçrayacak! Şuşa'yı, Revan'ı, Nahçıvan'ı da karıştıracaklar, her yer barut fıçısına dönmüş durumda. Ben bu mektupları onun için yazıyorum. Bu savaşta kırılan sadece Türklerle Ermeniler olmayacak, bütün ülkenin sarsılacak, bırak Ruslarda kendi başlarına gelecek olanları düşünsünler... (Difai Fedaileri s.157)

Gazeteye yazdığı yazılarla da halkı yatıştırmaya çalışan Ahmed Bey'e pek çok ta mektup geliyordu işte bunlardan biride Ermeni T.A.Şahverdiyev adında birinden geliyordu.

"8 Şubat'ta, silahlı bir grup bizim yaşadığımız evi kuşattı. Hatta geceleyin, evin damına çıkıp bizi kurşuna dizmek istiyorlardı. Ancak bizi, en fazla iki aydan beri tanıyan ev sahibimiz Hacı Cavad sokağa çıkıp silahlı grubun önüne geçerek, onlardan dağılmalarını ve bize ilişmemelerini istedi: 'Burası benim evimdir ve burada yaşayanları öldürmek için önce benim cesedimi çiğneyip geçmeniz gerekir.' Dedi. Benzer şekilde, Cahangirov soyadlı bir Ermeni'ye de çocukları ile birlikte kol kanat gerdi ve onları da ele vermedi..." (Difai Fedaileri s.160)

Buna benzer pek çok mektup vardı, Ahmed Bey kısaca bu mektup ta yazılanları anlattıktan sonra belki yazılarında tüm Dünya'ya duyurmak istediği şeyi Sitare ile paylaştı.

Görüyor musun Sitare, bu mektuplar Bakü'de Ermeni düşmanlığı yapıldığı ve Müslümanların Ermenilere karşı barbarca davrandıkları iddialarının üstüne kırmızı bir çizgi çekiyor, bu yalanları ifşa ediyor. Bu yüzden de gazete ve dergilerde çalışan Ermeniler bu hakikatlerin gün yüzüne çıkmasına engel olmaya çalışıyorlar. Ancak hiç kimse fil kulağında uyumuyor. Ruslar ve Yahudiler kimin haklı, kimin haksız olduğunu, yıllardır müşahade ediyorlar. Ermeniler olup bitenleri kendi lehlerine yorumlayıp dünyaya yayma işinde ne kadar mahir olsalar da, güneşi balçıkla sıvayıp hakikati karartamıyorlar. Hakikatin üstünü örtmeleri mümkün olmayacak...(Difai Fedaileri s.161)

Petersburg Görüşmeleri

17 Ekim Manifestosu Çarlık Rusyasını belki biraz daha demokratikleştirmişti. Şehirlerde kurulan Dumalara(meclis) halkın seçtiği kişiler katılmışlar, böylece yerel yönetimler de Ahmed Bey gibi milletseverler yer alacaktı.

Bakü Dumasında Ahmed Bey'in yaptığı bir konuşmasında Bakü Müslümanlarının Bakü'nün yüzde yetmiş beşini teşkil etselerde yeterince yerel yönetimde temsil edilmediklerini dile getirmesi baya yankı uyandırdı.

... Bilindiği gibi, şimdiye dek devlet dairelerinde, Kafkasya Müslümanlarının hakları açıkça çiğnendi, göz ardı edildi. Bu hiçbir kanuna sığmayan; aynı zamanda akla ve mantığa aykırı bir iştir. Şehir yönetiminde Müslümanların temsilin yetkisinin ellerinden alınması, yerel yönetim anlayışına inkâr eden ve devletin temel siyasetine de aykırı bir anlayıştır. Dumadan âcizane ricam, bahsettiğim meselelerin, sonraki birleşimlerin birinde müzakere edilmesi ve Müslümanların diğer halklarla eşit haklara kavuşturulmasıdır.(Difai Fedaileri s.164)

Ahmed Bey'in verdiği yasa teklifi de bu konuşmasını resmileştirmişti. Fakat meclisteki Ermeniler buna karşı çıktılar. Söz konusu teklifte geçen 'Türk ve Müslüman ' ifadesini değiştirip 'Gayri Hristiyan ' diyerek diğer azınlıklarında bu haklardan yararlanmasını istiyorlardı. Fakat Ahmed Bey'in istediği sadece anadilde

eğitim, yerel yönetimlerde temsil hakkı değildi; O bir Hristiyan lkesi olan Rusya'da Hristiyanlarla eşit haklara sahip olmak istiyordu. Bu da sadece yerel bir mecliste alınabilecek bir kararla mümkün olmayacaktı. Buradakiler ikna olmuştu ama bu mesele daha yukarılara taşınmalıydı.

Ahmed Bey, Bakü Dumasındaki oturumundan sonra oradan ayrılarak Elimerdan Bey'in yanına geldi. Elimerdan Bey'e Duma'daki bugünkü toplantı hakkındaki düşüncelerini aktardıktan sonra:

- Belki de Petersburg'a müracaat etsek daha iyi olur. Bu günkü konuşmalarım la Dumadaki gerici gçlere kendi mantığımı kabul ettirebildiysem bunu Petersburg'da da becerebilirim

Elimerdan Bey durakladı:

- Çok iyi fikir! Benimle ufkumu atın şimdi. Hacı ile görüşüp bir heyet oluştursak ve Petersburg'a gidip Bakanlarla grşsek, meclise müracaat etsek, belki de daha iyi bir sonuç alırız...

Ahmed Bey memnuniyetle gülümsedi:

-Heyet oluşturmaya, adam aramaya gerek yok. Ali Bey'e de rica ederiz, o da bize katılır, heyette böylece kurulmuş olur. O zaman her meseleyi, hangi seviyede olursa olsun, müzakere edebiliriz... (Difai Fedaileri s.166)

Ama işler istedikleri gibi gitmedi. Ortalık karıştı, yeni çatışmalar başladı.

18 şubat 1905'te Bakü'de olağanüstü hal ilan edildi. şehirdeki jandarma sayısı arttırıldı. Ancak atışmaları sona erdirmek mümkün olmadı. Alevler Abşeron'dan Revan'a ve oradan da Nahçıvan'a da sıçradı...

On gün sonra ise, 1984 yılında lağvedilen Kafkasya canışinliği yeniden kuruldu ve 68 yaşındaki Kraf Vorontsov Daşkov Kafkasya canışinliğinin merkezi olan Tiflis'e, canışin olarak atandı.(Canışin: Padişah vekili, naib. Rusya'da kısmen ar'ın yetkilerine haiz yetkili.) (Difai Fedaileri s.166)

Ermeniler hiç boş durmadılar; dünya kamuoyuna yalan yanlış beyanatlar verip *Barbar Türklerin* kendilerini katlettiklerini, bunların Hristiyanların hepsine

düşman olduklarını, medeniyetsiz olduklarını ifade ettiler. Artık tüm dünya bu olayların müsebbibi olarak Türkleri görüyordu.

Hacı Zeynalabidin Tağıyev'in evinde Petersburg'a gitmeye karar verildi. Gidecek heyette Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey ve Elimerdan Bey de vardı. Petersburg'a vardıklarında da önce atanan ama henüz Kafkasya'ya gelmemiş olan canişin ile görüşmek istediler. Vorontsov Daşkov akıllı bir adamdı. Önce hükümetin Kafkasya açısından ne düşündüğünü, politikasını öğrenecek sonra kendisinden beklenenleri tespit edip yeni görev yerine öyle gitmek istiyordu; hem zaten çatışmaların en yoğun döneminde gidip de tüm sorumluluğu üstüne almak istemiyordu. Kafkasya'dan bir heyetin kendisi ile görüşmek istediğini öğrenince heyecanlandı.

Ona: "Azerbaycan'dan bir heyet geldi." dediklerinde, klasik doğulu tiplerle görüşeceğini umuyordu. Lakin gelen misafirlerin her yönden Avrupalı, dünyadaki olayları derinden izleyen ve bilen insanlar olması, onun için beklenmedik bir olay oldu. Rusya Müslümanlarına karşı soğuk münasebetin, ülkenin bir bütün olarak kalkınmasında Müslümanların dışarıda tutulmasının ülke ekonomisine ve hatta Rusya'nın uluslararası siyasetine vurduğu ağır darbeler hakkında, misafirlerin ifade ettiği düşüncelerin mantığı karşısında söyleyecek söz bulamadı. Bu yüzden de Ali Bey'in, Bakü'de Türkçe olarak yayınlanacak bir günlük gazete çıkarma isteğine itiraz edemedi. Daha Kafkasya'ya gitmeden, Petersburg'da, bu konudaki isteğini dile getiren dilekçesini kabul edip imzaladı ve bir gün sonra, Baş Matbuat İdaresi "Hayat" adlı gazetenin, Bakü'de Türkçe olarak yayınlanmasına izin verdi. Artık büyü bozulmuştu ve Azerbaycan'da, Türkçe yayın yapan ilk günlük gazete çıkacaktı.. (Difai Fedaileri s.169)

Petersburg'daki görüşmeler çok çetin geçiyordu. Dış İşleri Bakanlığında görevli yaşlı bir Tatardan duydukları ise Ermenilerin ne kadar propagandalarını inandırıcı yaptıklarını ve Rusya'nın da bu olaydaki çıkarlarını öğreniyorlardı. Aslında yaşananların kısaca sebebiydi.

-Dikkatli olun, tedbiri elden bırakmayın. Petersburg'da uzun süredir, hem de gizli bir şekilde, Azerbaycan Türklerinin Bakü'den ve Abşeron yarımadasından çıkarılması meselesi tartışılıyor. Diyolar ki: Bakü ve

civarındaki Müslümanlar imparatorluk için, Bakü'deki petrol sanayi için büyük bir tehlikedir. Müslümanlar, istedikleri zaman petrol üretimini durdurabilirler ve petrol sanayine büyük zararlar verebilirler. Onların Ruslara karşı geleneksel bir düşmanlıkları var, Resmen Petersburg'a bağlı olsalar da, gönülden Osmanlı'ya bağlılar, üstelik İran Türklerine de yardım ediyorlar. Özetle bu hükümetin Japonya'dan, Bolşeviklerden çekilmesine gerek yok, bizi yıksa yıksa Azerbaycanlılar, daha doğru bir ifadeyle, Abşeron ahalisi yıkar, diye bir sürü yalan uydurup, bunları da ciddi ciddi müzakere ediyorlar...

İlginçti. Azerbaycan'dan gelen temsilci heyeti ile görüşmelere, Rusya'daki ıslahatlar ile ilgilenen birçok Avrupalı büyükelçi de davet edilmişti Rusya Hükümeti, Azerbaycan tarafının güçsüzlüğünü görüp, önce Abşeron, sonra bütün Kafkasya Türklerini ağır şartlar altında göçe zorlasa, bu büyükelçilerin çıtı çıkmayacaktı. Öyle bir şey olsa, bütün dünya Bakü petrolünü bu çılgın Türklerin elinden almaktan başka çıkar yol olamaz, onlar petrol ve yeni teknolojilerden ne kadar uzak tutulursa o kadar iyi olur yoksa Türkler, dünya'yı yıkıp küle döndürürler, diyecekti.

Bir tarihi hakikat daha vardı: Avrupa ile Rusya herhangi bir meselede burun buruna gelseler ve düşman olsalar da Türklere ve Müslümanlara karşı anında kardeş olup birleşiyorlardı. Hâlbuki Türkler bunların hiçbirine zulüm etmemişlerdi. (Difai Fedaileri s.170)

Aslında Avrupalıların bu ilk vukuatı değildi:

Böylesine büyük, resmi, diplomatik, hilekâr, şeytana pabucunu ters giydiren bir ittifak ve bu ittifakın baskıları karşısında, Azerbaycan'dan gelenler ne diyecekti? Petersburg daha önce de Türklerle, Müslümanlarla ilgili buna benzer pek çok gizli projeyi hayata geçirmişti. Hür dünya ise bunlardan hiçbirine karşı sesini yükseltip de: “Olmaz !” dememişti. Kırım'ın durumu nedir? Kuzey Kafkasya Türklerden ve Müslümanlardan nasıl temizlendi? Volga boyundaki Türkler nasıl paramparça edildi? Türkistan'a nasıl ayrılık tohumları serpildi? Güney Kafkasya Türklerinin öz vatanın da Ermenistan nasıl kuruldu? Dünya bunlardan hangisini duydu? Hangisine “olmaz” dedi? Aksine, Avrupa, Avrasya denilen büyük coğrafyada,

birdenbire Rusya atlı jandarma bir devletin kurulmasına ve Avrupa'yı Türk korkusundan kurtarmasını sevinmişti... (Difai Fedaileri s.171)

Sürgün fikrinin sadece memurlar arasında dolaşan bir dedikodudan ibaret olmasını dilemişti Kafkasya Heyeti fakat Dış işleri Bakanı aynı şeyleri dile getirince olayın vahameti kanlarını dondurmıştu.

-Kimin nereye gideceğini devletimiz karar verecek. Şimdiki realiteye göre, Bakü'nün tek sahibi sizler değilsiniz! Abşeron yarımadasının hem Rusya hem de, sayın büyükelçilerin de takdir edeceği gibi, bütün dünya ekonomisi için önemi günden güne artıyor. Hal böyleyken, Bakü'deki halklar arasındaki millî çekişmeler büyük tehlikedir. Bu tehlike, sadece Rus değil, Bakü'den petrol alan bütün ülkeleri tehdit etmektedir. Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar, bir gün içinde hem Bakü'yü hem de petrol sanayini felç etmiştir. Biz, koskoca Rusya İmparatorluğu'nun geleceğini, iki komşu halkın iç çekişmelerine feda edemeyiz!.....

Bakan yine alaycı bir şekilde gülümsedi:

-Sayın Topçubaşov, hangi ortak noktadan bahsediyorsunuz Ruslar ve Ermeniler, Müslümanların tamamının Abşoran'dan çıkarılmasını istiyorlar!... (Difai Fedaileri s.172-173)

Hâlbuki Bakü Dumasında alınan karar çok farklıydı. Hatta Bakü Valisi arkadaşı Rus İretski'nin kedisine verdiği Azerbaycan Ruslarının Petersburg'a yazdıkları mektup çok farklıydı.

-Bu mektup, Bakü eyalet valiliğine, Kafkasya canişinliğine ve Bakü şehir valiliğine Azerbaycan'da yaşayan Rus cemaatinin yazdığı mektuptur. Sizdeki mektupla bire bir aynıdır. Hatta tarih ve imzalarda aynıdır. Fakat o mektuptan tek bir farkı var. Azerbaycan'daki Ruslar mektubun aslında, Abşeron'dan Ermenilerin çıkarılmasını talep ediyorlar, Türklerin değil! Acaba mektuptaki Ermeni kelimesiyle Türk kelimesi, nasıl ve nerde değiştirilmiş? Bu, Azerbaycan'daki Ruslara saygısızlığın yanında, bir cinayettir ve merkezi hükümet, böyle bir sahtekârlığın yükünü omuzlarına alamaz! (Difai Fedaileri s.176)

Ermenilerin bu yaptığı bir ilk değildi Azerbaycan Ruslarının yazdıkları bütün belgeleri değiştiriyor; böylece Petersburg'un da kendi yanlarında olmasını istiyorlardı.

Toplantıda bulunan büyükelçilere de Ahmed Bey durumu Fransızca, İngilizce ve Almanca olarak açıkladıktan sonra Ali Bey Hüseyinzade Ermenilerin Türkler üzerindeki iddialarını tek tek kanıtlarıyla birlikte yalan olduğunu açıkladı.

Toplantıyı bakan şu sözlerle bitirdi.

-Ortada karşılıklı iki iddia olduğuna göre, Abşeron Türklerinin başka bölgelere göçürülmesi ile ilgili teklif kabul edilemez. Ben, Bakü'den gelen misafirlerden özür diliyorum. Sayın Tağıyev'e bizim selamlarımızı iletin. Onun başkanlığında hazırlanan teklifleriniz ise Bakanlar kurulunda müzakere edilecek. Toplantı bitmiştir, hepinize teşekkür ediyorum

...Petersburg görüşmelerinin çerçevesi çok genişti ve üç ay sürdü. Ancak bu görüşmelerin en önemli sonucu, bu beklenmedik icra planını bozmak olmuştu. (Difai Fedaileri s.182)

Gazete Cambazları

Ermeni Gazeteciler kaypaklığa devam ediyorlar bir tarafta Türklerle konuşunca anlaşıyor ama yine dünya basınına taraflı ve yalan haber yazmaktan çekinmiyorlardı. Özellikle Avrupa da yaratılan bu durum Türkler için değerlendirildiğinde hiç te hoş değildi. Ahmed Bey Batıların Ermeni hayranlığı sonuçlarını çok iyi tespit etmişti artık.

0 yıllarda, Batının Ermenilere olan ilgisini, onlar için açılan Amerikan Kolejlerini, Hıristiyan ülkelerin Ermenileri her fırsatta himaye etmesini, bir eğitim ve aydınlanma hareketi olarak görüyor; aynı zamanda Kafkasya'daki bu küçük halkı cehalet bataklığından kurtarma amacı taşıdığını sanıyordu. "Öyle değilmiş." diye düşündü.

"Avrupa'nın yardımları ile kurulan ve ilk adımlarından itibaren amacının şiddet ve terör olduğunu çekinmeden ortaya koyan Taşnak Sutyun Cemiyeti, batılı ülkelerin Kafkasya ve Osmanlı Devleti ile ilgili siyasetinde bütün murdar detaylarıyla açığa çıkardı. Amaçlarının, Ermenileri özerk bir yapıya kavuşturmaktan ziyade, Osmanlı Devletini Balkanlardan sonra

Kafkasya'dan da çıkarmak ve koskoca cihan devletini Anadolu'da küçük bir beyliğe çevirmek olduğunu herkes görüyor. Yüzyıllardır Türk düşmanlığından yorulup usanmadılar. Osmanlı bunların yüreklerini nasıl dağlamışsa, bir türlü yürek soğutamıyorlar... (Difai Fedaileri s.184)

Ermeni gazetecilerin yazdıkları yazılardan verilen örneklerle yalan habercilikleri bu bölümde anlatılmıştır.

Revan Faciası

Azerbaycan'ın her yeri bir yangın yerine döndü; çatışmalar artık Revan'da da başlamıştı. Revan ileri gelenlerinden Ermeni Duman ve Türk Aziz oturup halkın yatışması gerektiğini bu vazifenin kendilerine ait olduğunu konuşurlar; fakat Ermeni Duman daha oradan ayrılır ayrılmaz Taşnak Sutyun Cemiyeti'nin Revan'daki aktif üyelerini ve çarlık ordusuna hizmet veren gençleri evine çağırır ve şu sözleri söyler.

-Benim o toplantıya gitmeme neden şaşırдыңız, dedi. Eyalet valisi kendi görevini ve görevinin gerektirdiği işleri yapıyor. Yüz Ermeni değil isterse bin Ermeni ölsün, onun umurunda mı? Ruslar bu savaşı kendileri başlattılar, ama şimdi kenara çekildiler. Bu sayede hükümete bağlı güçlerin işledikleri cinayetleri unutturacaklarını sanıyorlar. Biz, eskiden beri Müslümanlardan bir kötülük görmedik, ama şimdi işler değişti. Araya nifak girdi. O halde bizde savaşmalıyız Bakü'de en seçme yiğitlerimizi, teşkilatımıza omuz veren, para yardımında bulunan zenginlerimizi öldürdüler. Bunun intikamını almak bizim boynumuzun borcudur. (Difai Fedaileri s.192)

Olaylar bu şekilde tetiklenirken bir taraftan da daha önce Osmanlı ordusunda görev yapmış Ermeni Subaylar davet edilir.

Ancak Rus ve Osmanlı ordusunda hizmet edenlerimiz, yetişmiş askerlerimiz onlardan çok. Türkler silahı bile tanımıyor. Kurduğumuz birliklere, Osmanlı ülkesinden subaylar davet ettik. Çetin savaşlar görmüş, ağır şartlar altında vuruşmuş tecrübeli komutanlarımız var. Yüz tecrübeli ve silahlı adam, yüz silahsız köyü yakıp yıkıp küle döndürmeye, ahalisini de sürü gibi önüne katmaya muktedirdir. (Difai Fedaileri s.193)

Olaylar artık farklı bir hal almış Ermeniler belli bölgelere eğitimli komutanlar atayıp eğitimli askerler göndermeye başlamışlardı.

Türkiye'den yardıma gelen Ermeni gönüllüleri birliklere ayrılmış listeleri tutulmuş, silahları dağıtılmıştı. Zengezur'a gidenlere Murad Sebastasi, Karabağ'a gidenlere Vardan Hanasori, Tiflis'e gidenlere Karo Bastırmacıyan komutanlık edecekti Revan ve civarındaki çeteler ise Duman'ın komutasında olacaktı. Duman, verdiği bir haberle, ayrılmadan önce onları bir daha sevindirdi:

-Osmanlı topraklarından, Andranik denilen tecrübeli bir komutan, iyi silahlanmış bir birlik ile yardımımıza geliyor! (Difai Fedaileri s.193)

Türkiye, Gürcistan ve İran'dan eli silah tutan Ermeniler Taşnak Sutyun Cemiyetinin çağrısına kulak verip Revan, Nahçıvan ve Zengezur'da orada bu hadiselerden habersiz ve silahsız Türk ahalinin üstüne akın ediyordu. (Difai Fedaileri s.194)

Çatışmalar yoğunlaşınca Türk ahali göçe başladı.

Silahsız Türk ahalinin çaresizliğini görmek, tahammül edilecek gibi değildi. Revan polis idarelerinde, Revan Valiliğinde çalışan Türk memurların, aydınlarının uyarılarına rağmen, şehirden büyük bir Türk göçü başlanmıştı, insanın yüreğini parçalayan bir manzaraydı. İnsanlar atalarının yüzyıllardır yaşadığı şehri ve evini eşliğini terk ederek can havliyle dağlara, Anadolu'ya, Gence'ye, Bakü'ye doğru yola düşmüşlerdi. Ancak önlerindeki yollar çok uzundu ve Ermeni çetelerin kontrolündeydi. Ne bu şehirde kalmak mümkündü; ne de göçenlerin önlerine kurulan tuzaklardan kurtulabilmek... (Difai Fedaileri s.195)

Revan'daki çatışmalar sırasında Türk aksakalı Aziz annesini kaybeder. Çocukluk dostu Ermeni ileri geleni Duman'ın iç hesaplaşması bize O günlerdeki pek çok Ermeni'nin ruh hali hakkında bilgi verir.

Duman sadece arkadaşının kem talihine; son günlerde birbiri ardına dostunun başına gelen facialara değil, kendisini bu kadar zalimleştiren, geri dönüşü olmayan bir maceraya sürükleyen adaletsiz zamana ve artık bir daha eski haline dönemeyecek, döndürülemeyecek olan eski Revan'a; bu tokmağın iki başı olduğuna ve her iki tarafa da ağır darbeler indirdiğine ağlıyordu. Hıçkıra hıçkıra:

-Türklerin, Ermenilerin düşmanları, bizi karşı karşıya getirdi, Aziz! Saflarımız ayrıldı; birbirimize kurşun atmaya başladık. Kendini koru! Allah Rusların da, Taşnak Sutyun Cemiyetinin de evini başına yıksın, deyip kapıdan çıktı. (Difai Fedaileri s.198)

Taşnak Sutyun Cemiyeti artık o kadar fütursuzca hareket ediyordu ki ilan yayımlayıp Revan sokaklarına asıyordu. Bu ilanlarda resmen devlet memurlarına meydan okuma ve tehdit vardı.

“Taşnak Sutyun Cemiyeti bütün Rus polis şeflerine ve kaymakamlara duyurulur: Bundan sonra Ermenilerin elinde silahını alan, onların evlerinde arama yapan bütün memurlar öldürülecektir. Ermenilerin evinde arama yapan ve Ermenilerin elindeki silahları alanlar, daha önce Taşnak Sutyun Cemiyeti tarafından kalemi kırılan ve haklarında ölüm fermanı verilen, Bakü eyalet Valisi Nakaşidze, Yelizavetpol Eyalet Valisi yardımcısı Andreyev, kaymakamlar Bokuslavski, Sperlink ve Pavlov, Polis müdürü Saharov, polis şefleri Naşanski, Cevahov, Sumakeviç, Ter Saakov ve diğerlerinin başına gelenleri göz önünde bulundursunlar!” (Difai Fedaileri s.199)

Bu durum Bakü’yü de etkiliyordu. Hayat Gazetesi ve çıkarılan diğer Türk gazetelerinde Revan’daki ve Nahçıvan’daki Ermeni katliamları anlatılıyordu.7 Eylül’de Bakü’ye gelen Kafkasya canişini Vorontsov Daşkov’un ortamı biraz yumuşatması bekleniyordu. Fakat canişin Ermenilere yakın bir isimdi ve olayların sorumlusu olarak Türkleri görüyordu. Nitekim sonbaharın ilk günleri Bakü yine savaş alanına döndü.

Şuşa: Uyanış

Rusya da başlayan Ermeni olayları Karabağ’da yaşayanlar tarafından da Karabağlı aydınlar tarafından da yakından takip ediliyordu. Bu aydınlardan biri de Ahmed Bey’di. Rusya’daki bu Ermeni olaylarının kesinlikle Karabağ’a sıçramaması gerektiğini düşünüyor; tanıdık bildik kim varsa hepsine haber gönderiyordu. Çünkü Karabağ yıllardır Ermeni ve Türklerin iç içe yaşadığı bir yerdi. Fakat fırtına çok yakındaydı.

Sonun başlangıcı yine Ermenilerin yaptıkları bir hareketle geldi. Rusya İmparatorluğu artık Ermeni Kilisesinin önünde duramıyordu. Birkaç yıl önce kapatılan Ermeni okulları ve Ermeni Kilisesinin mallarının müsaderesi çatışmaların

en yoğun sürdüğü anlarda Türklere hiçbir hak tanınmamışken Ermenilerin okulları tekrar açıldı. Kiliseye geniş haklar verildi.

1 Ağustos'ta çar ikinci Nikolay'ın Ermeni kiliselerinin mülklerinin geri verilmesi ve Ermeni okullarının yeniden açılması hakkındaki fermanı çıkar çıkmaz, Ermeniler sokaklara döküldüler. Kiliselerin çanları ara vermeden çalmaya başladı. Türklere intikam alıyormuşçasına, keyiflenen Ermeniler Müslüman mahallelerine sokulmaya başladılar. Bu ferman, savaşan tarafların birine, güçlü bir manevi destek anlamına geliyordu ve çatışmaları daha da derinleştirme niyeti taşıyordu. (Difai Fedaileri s.204)

Olaylar böyle devam ederken Karabağ Ermenilerini tetikleyen bir gelişmede Ermeni Amazaps'ın yüzlerce profesyonel askerle Yukarı Karabağ'da yaşayan Ermeni gençlerine talim ettirmesiydi. Revan ve çevresinden Ermeni zulmünden kaçanlarda başka bir tehlike oluşturuyorlardı. Önce faili meçhul cinayetler başladı. Keşiş Nikol gibiler önce Türkleri katlediyor sonrada gelip Ermeni Kiliselerinde Rus garnizonun da desteklediği silahları Ermeni Gençlerine dağıtıyorlar yangına körükle gidiyorlardı.

Türkler de hala daha dostluktan komşuluktan bahsedip Şuşa'daki Ermenilerin böyle bir çatışmaya yeltenemeye cesaret edemeyeceklerinden bahsediyorlardı. Bir gece tamir edilen bir Türk kulunda kalan 17 Türk işçi katledildi. Aynı gece Ermeni mahallesinde yaşayan birçok Türk'ün evi basıldı. Bunların hepsini metanetle karşılayan Türklere nefret eden Şuşa garnizon komutanı her gece kadeh arkadaşları olan Ermenilerle yeni planlar yapıyor Türkleri nasıl yıldıracaklarını düşünüyordu. Bu zamana kadar tek bir Ermeni'nin burnu bile kanamamıştı; ama bir sabah şehrin ortasında bir Ermeni cesedi bulundu. Bundan sonra artık Ermeniler açıktan saldırmaya başladılar. Bir taraftan Ermeniler Türk mahallelere saldırırken diğer taraftan da Ermeni mahallelerindeki Türk dükkânları da ateşe verildi. Şuşa garnizonundaki Kazaklar (Çarların başıbozuk askerleri) da elbise değiştirip Ermenilerin arasına girdi. Şuşa'da yaşayan Türkleri de en fazla bu üzüyordu; devletin güçlerinin Ermenilere yardım etmesi. Şuşa'nın ileri gelenlerinden Kerim Bey durumu bir dilekçe ve imza toplayarak Petersburg'a bildirirse de hiçbir şey değişmedi.

Kerim Bey'in arkadaşı Bilal sürgünden döndükten sonra hiçbir şeye karışmak istemiyordu. Fakat bu günlerde zulme uğramadık haksızlığa uğramadık Türk yoktu ki ister istemez bir noktadan sonra intikam ateşi içlerini yakıp kavuruyordu. Bilal'in içindeki ateşte hakkında hiçbir delil olmadan sürgün kararı veren yargıç Lunyakin'i görünce yanmaya başladı. Bir gece Lunyakin'i öldürdü Bilal intikamını almıştı. Ama bu kişisel intikamla olacak bir iş değildi; bütün Şuşa da bunun farkındaydı. Çünkü çatışmaların ikinci günü Ermeniler top ateşine başladılar. Şuşa tanınmaz hale gelmişti ateş sustuğunda karşılıklı alınan esirler geri verildiğinde Bilal de karşılama heyetindeydi. Gördüklerine inanmadı.

Esirler:

-O Nikol denen pislik, keşiş değil şeytan imiş. Allah onun belasını versin! Bizi bu hale sokan o keşiş idi, diyorlardı.

Aynı gün Gence valisi Şuşa'ya geldi. Şehirde ona eşlik edenler arasında keşiş kıyafetli katil Nikol da vardı. Vali, şehir meydanında daha savaşın sarsıntısından tam olarak kurtulamamış halka, neler olduğunu sorarken, birdenbire sesler yükseldi:

-Kalaşapov bu şehirde kalamaz!

Vali memnuniyetsizliğin sebeplerini araştıracağına dair söz verdi. Ancak bu söz ağzından çıkar çıkmaz, yıkık bir Ermeni evinden atılan kurşun, onu kolundan yaraladı. Ortalık birden bire karıştı, toplantı yarım kaldı, insanlar, dağıldı. Valiyi hekime götürülenlerin ardından koşuşturan Keşiş Nikol, Bilal'i görünce duraksadı. Yüzündeki ifadeyi değiştirmeye vakit bulamamıştı, yüzündeki nefret, öylece donuk kalmıştı. Bilal onun koluna girip kulağına fısıldadı:

-Bin canın olsa, birini bile elimden kurtaramayacaksın, keşiş! Esirlere yaptığın işkencenin cezasını çekeceksin!

Keşişin tüm bedeni titredi. Sonraki günlerde, Bilal bir daha onu Şuşa'da göremedi. Bilal onun aynı gün valinin heyeti ile birlikte Şuşa'dan ayrılacağını ve gaddarlığına Bakü'de de devam edeceğini aklının ucuna dahi getirmemişti. (Difai Fedaileri s.209-210)

Şuşa garnizon komutanı Kalaşapov alınca yerine kanuna daha bağlı olan Alftan geldi. Fakat Ermeniler bu durumdan hiçte hoşnut değillerdi. Yine bir keşişin aklına uyup onlarda bu garnizon komutanını şikâyet edip görevinden aldirmayı hatta Kalaşapov'u tekrar getirmeyi denediler. Daha etkili olsun diye Ermeni kadınlar Çariçe'ye mektup yazdılar yüzlerce Ermeni kadını komutan Alftan'ın Ermeni kadınları kirlettiğini söyleyip iftira attılar. Bu mektupların üzerine iki ay sonra Kalaşapov Şuşa'ya geri gönderildi.

Zengezur: Kazakların İhaneti

Artık devletin kurumları ve devlet adamları da açıktan Ermenileri destekliyor; Türkleri katletmek için devletin tüm organlarını kullanıyorlardı. Bir üst kuruma yaranmak içinde bunu mektuplarla bildiriyorlardı. Kitapta 25 Eylül 1905 te Zengezur kaymakamının Yelizetpol valiliğine yazdığı mektup bu durumun bir kanıtı olarak gösterilmiştir.

“Ermenilere, köyün müdafaası için gerekli hazırlıkların yapılması ile ilgili ciddi talimat verdikten sonra, becerikli polislerden Yefimenko ile birlikte 15 Kazak'ı da onların yanına bıraktım. Ben de diğer Kazaklarla Hoznavar hadiselerinden dolayı heyecanlanan ahaliyi sakinleştirmek için Gorus'a döndüm. Benim orada olmam önemliydi. Hoznavar'dan beş altı kilometre uzaklaştıktan sonra, Tatarların yeniden köyün etrafındaki, pek de yüksek olmayan tepelere mevzilendiklerini gördük. Mutlaka onlar da bizi görmüşlerdi, çünkü hareketi durdurdular. Lakin biz saklanınca onlar yeniden atlarına binip Hoznavar'ı kuşatmak için harekete geçtiler. Uzaktan onlara ateş açmak amaca uygun değildi, bu yüzden de acele Gorus'a geldim. 24 Eylül akşamı, Hoznavar'da bulunan Yefimenko'dan Tatarların yeniden hücumu geçtiklerini ve bu hücumu def etmemiz konusunda malumat aldım. Bundan sonra ben Hoznavar'a Yüzbaşı Zolotarenko'nun komutasında on beş Kazak, Hanazak köyüne ise on Kazak daha gönderdim. Teğmen Abaşıdze'ye de Hznavar'a gönderileceği konusunda bilgi verdim. Sabahleyin Kazaklar yola düşünce Abaşıdze hasta olduğunu söyleyip Kazaklarla birlikte Hoznavar'a gidemeyeceğini bildirdi. Böylece ayın 25 Eylül'e kadar Hoznavar'a 30, Hanazak'a da 20 Kazak yerleştirdim... “Daha sonra Zengezur kaymakamı bu çatışmalara iştirak eden Bayundur, Karakışlak, Şansuvarlı, Malıbeyli ve Seyidler Aksakallarının adlarını sayarak onların

hapsedilmesini teklif ediyor, bundan dolayı da en az 300 kişilik bir ordunun olmasını zaruri sayıyordu. Müslümanların 3000 baş koyun ve kuzusuna el koyup bu çatışmaları başlatan Ermenilerin ise “suçsuz” olduğunu, bir tek Ermeni'nin bile mesuliyeti olmadığını ifade ettikten sonra gururla mektubuna devam ediyordu: “Açığımız yaylım ateşinden sonra Yefimenko, Türklere durumun çetin olduğunu hissettirdi, Türkler Hoznavar’dan dağlara doğru çekildiler. Kazaklar, beş Türk’ün cesedini buldular, yaralıların sayısı belli değil...” (Difai Fedaileri s.215-216)

Ateş Yelizavetpol’u Da Yaktı

Sıra sıra bütün Azerbaycan’ı kaplayan ateş şimdi de Gence’ye gelmişti; o dönemdeki ismi çarîçeye ithafen Yelizavetpol-Elizavetpol olarak anılan Gence’de de durum pek farklı değildi. Devlet güçleri bir araya gelip, Ermenilerle hareket edip, Türk ve Müslümanları katlediyordu. Rus Kazakları da Ermenilerin yardımına gitmişti.

Tiflis’te Müslümanlar Ermenilerden fazla olsalar da devlet desteğini alan Ermeniler pek çok cinayet işlemişlerdi. Borçalı süvarilerinin şehre gelmesi Ermenileri, Gürcüleri ve hatta Rusları bile korkutmuştu. Türkleri ise biraz yüreklendirmişti. Fakat yayılan bir dedikodu Borçalı askerlerin yoldaki Gürcü köylerini yağmaladıkları haberi olabilecek çatışmaları da engellemişti.

Difai’ye Götüren Yollar

Sırhavendli Çocuklar

Kitapta anlatılan; Difai olan ama öncesinde mutlaka Ermenilerin bir zulümüne uğrayan pek çok kişinin hikâyesinden biridir. Sırhavendli köyünden Mireli Şirelioğlu’nun hikâyesidir. Belli bir yaşa gelince eli silah tutunca Şuşa’da yaşananlara kayıtsız kalamaz babasının da rızasını alıp Şuşa’ya gider; ikiz kardeşleri de mal mülk sahibi sürü sahibi olan babalarına yardım edecektir. Her gün belli saatlerde davarı otlatmaya giderler ve dönerlerdi. Ama bir gün sürü çobansız döndü; baba Şireli aradı, sordu, soruşturdu çocuklarını bulamıyordu. Yakındaki Ermeni köyüne de sormak aklına geldi. Ermeniler çocukların onlarda olduğunu ama Mireli dönmeden çocukları vermeyeceklerini söylediler. Şireli yalvar yakar oldu; Ermenileri insafa çağırdı. Ermenilerde bir saat sonra gelip buradan çocukları almasını söylediler. Karısıyla birlikte gelen Mireli iki balasının cesediyle karşılaşınca ne yapacağını

şasırdı. Karısı ana yüreğiyle dayanamadı; oracıkta öldü. Şireli de çok uzun sürmeden hayatını kaybetti. Bunları duyan Mireli Şirelioğlu Difailere katıldı.

Cemil ile Ayçiçek

Kitapta anlatılan bu hikâye de Umudlu köyünden Muharrem'in oğlu Cemil'in hikâyesiydi. Babası Şuşa'ya gidince yaz gelmiş köylü yaylaya çıkmıştı. Bütün işler Cemil'in üstüne kalmıştı. O yaz obadaki komşu kızı Ayçiçek'e gönü düştü. Cemil yere göğe sığamıyordu. Günler böyle geçerken güz gelmiş ovaya yani köye dönme vakti gelmişti. Tam bu günlerde gelen komşu obaların ovaya dönerken uğradıkları saldırı haberleri obadakileri hem üzüyor, hem de telaşlandırıyor. Cemil'i dertlendiren diğer bir olay da babasından hiç haber gelmemesiydi. Köye geldiklerinde babasını bulamayınca üzüntüsü bir kat daha arttı. Zaman hızla ilerliyor, babasından haber gelmiyordu; ama hayat devam ediyordu. Annesinin ısrarı ile Ayçiçek'in ailesiyle görüşüldü. Söz alındı, bu sıkıntılı günler de Cemil'i sevindiren bir gelişme nihayet yaşanmıştı. Aradan az bir zaman daha geçti ki bu sefer de bir gece yarısı babası Muharrem geldi. Fakat hiç iyi haberlerle gelmedi. Ortalık yangın yeriydi bu yüzden eşini ve Cemil dışındaki diğer küçük çocuklarını eşinin ablasının yaşadığı Berde'ye götürmeye karar verdi. Çünkü köy artık çok tehlikeli olabilirdi. Ermeniler ve Rus Kazakları yakın köyleri yakıp yıkmaya başlamışlardı bile. Babası, annesi ve bacısı Berde'ye gitmek için yola çıkmalı bir hayli zaman olmuştu; o yollardan kötü haberler geliyordu Cemil artık dayanamıyor; O'da ailesinin başına gelenleri merak ettiği için yola düşmek istiyordu. Böyle bir gecede Ayçiçeği ile hasbihal ederken dışarıdan sesler gelince dışarıya koşular komşu Ermeni köyü Heyvalı halkı kadın, çocuk, ihtiyar Umudlu'ya sığınmaya geliyorlardı.

Yıkılan Türk köylerinden Hacıkervend, Demirli ve Çıraklı'nın kaçınları, ovaya inmeden önce karşılarına çıkan Ermeni köylerinden intikam almak niyetiyle Heyvalı'yı yerinden oynatmışlardı. Heyvalı köyü Ermenileri de yakın komşuları olan Umudlu köyünden medet ummuşlar, köye doğru geliyorlardı. Heyvalı muhtarı Abram kalabalığın önüne düşmüştü. Abram, eski dostları İsmayıl Bey ve Muharrem'in onlara sahip çıkacaklarına, uzattıkları eli geri çevirmeyeceklerine inanıyordu. Abram, İsmayıl Bey'i görür görmez attan indi, diz çöküp onun ayaklarına kapanmak istedi, ancak İsmayıl Bey onun kolundan tutup buna izin vermedi:

-İnsanlar sana bakıyor Abram! Kendine gel!

-Sizinkilerin elinden kaçıyoruz İsmayıl Bey! Başka sığınacak kapımız yoktur. Bizi ancak sen kurtarabilirsin...

-Tamam, tamam! Bunları evde konuşuruz, dedi İsmayıl Bey ve köylülere döndü: İmkânı olan yardım etsin, herkes bir aileye sahip çıksın.

Umudlu köylülerinden her biri, tanıdıkları aileleri sahiplendi. Yarım saat sonra Umudlu köyünün evleri, yardım isteyen Ermenileri adeta yuttu. Hem de öyle yuttu ki, onların arkalarından gelenlerin, artık onları bulması mümkün değildi... (Difai Fedaileri s.255-256)

Bu durum Türkleri de birbirine düşürdü. Ama Türk töresine göre aman dileyene el kalkmazdı. Bu sebeple Türklerin kapısına gelen Ermeniler misafir edildi, teslim edilmediler. Ardan az zaman geçmişti ki köye gelen haberler herkesi telaşa düşürdü. Köye doğru gelen Rus Kazakları ile desteklenmiş bir Ermeni ordusu vardı. Artık kaçıktan başka çare yoktu. Birkaç gün önce yardım ettikleri Heyvalı köyüne geceye kadar varacaklar; sabahta tekrar yola koyulacaklardı.

Cemil ve Ayçiçeği hayvanların üstündeki yükü kuytu bir köşede indirirken karşı meşelikten atlı ve silahlı Ermeni askerleri çıkageldi. Kadın çocuk demeden tüm Türkleri kurşuna dizdiler. Cemil ve Ayçiçek seslerini bile çıkaramıyorlar, oldukları yerde donup kalmışlardı. Bir an kendine geldiklerinde saklanarak oradan hızlıca uzaklaştılar. Kurtuluş ancak Terter Çayı'nın içinden giderlerse mümkün olacaktı, bir kütüğe tutunup soğuk sulara kendilerini bıraktılar. Ne kadar gittiler suyla boğuşarak bilinmez tam su sakinleşince birden bir şelaleye geldiklerini fark ettiler; ama artık çok geçti Cemil nişanlısı Ayçiçek'i kaybetti. O sarsıntıyla kendini kaybetti; uyandığında artık bütün hayatının değiştiğini hiçbir şeyin kendisi için anlamı kalmadığını düşündü ve Ağdam'a doğru yola koyuldu.

Memmed Emin İle Tanışma

Azerbaycan aydınları olup biten karşısında elleri kolları bağlı duramazlardı. Kitabın başkahramanı Ahmed Bey ve arkadaşları Ekinci gazetesinin ardından seslerini duyurabilecekleri, haksızlığa dur diyebilecekleri, halkı bilinçlendirebilecekleri ikinci bir gazete İrşad'ı çıkarmaya başlamışlardı. Fakat kaleme aldıkları konular pekte farklı değildi. Gerçekleri yansıtmaları bazı devlet görevlilerini rahatsız ediyor; onlarda tekzip yayınlıyorlardı.

Ahmet Bey, bir ay önce, Lankeran'dan bahseden, buna benzer başka bir yazı yayımlamış şöyle demişti: “Kanunsuzluk boydan aşıyor. Kazakların gözü önünde, insanların başından papaklarını çalıyorlar!”

Lankeran kaymakamı ise bu yazıya alelacele bir tekzip yazmıştı: “Yalandır bizim ilçede kurt ile kuzu birlikte yayılıyor; Kazaklarda görevlerinin başında, kanun, kaide sağlıyorlar...”

Kafkasya vilayetlerinde yaşayan Müslümanlar, nihayet içlerindeki dertleri boşaltmak için bir yer bulmuşlardı. İrşad gazetesine gelen mektupların ardı arkası kesilmiyordu. (Difai Fedaileri s.276-277)

Ahmed Bey bu gazeteler sayesinde pek çok vatan sevgisiyle dolu gençle de tanışmıştı. Bunlardan biri de daha sonraki yıllarda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu Mehmed Emin Resulzade'dir. Bu olay kitapta şöyle anlatılır.

Bu gün de yeni bir genç gelmişti gazeteye. Bu gencin, “Mehmet Emin” imzasıyla gazetelerde çıkan yazıları Ahmet beyin yüreğindeki dikenleri de çıkarıyordu. Yüz yüze tanıştıklarında, Mehmet Emin'in gerçekten de sinesi dolu, cesur, hiçbir şeyden çekinmeyen, dış görünüşü gibi içinin de güzel olduğunu görmüş, onu samimi bir havayla, biraz da takılarak karşılamıştı:

-Sesinin yankısı Petersburg'dan geliyor, biliyor musun? Memedemin?

-Hayırdır? Acaba hangi sözlerimden rahatsız olmuşlar?

Ahmed Bey çekmecesinden, canişin özel kalem müdürlüğünden gönderilen mektubu çıkardı.

-Biliyor musun, ne yazmışlar?

-Bilmiyorum

-Bir daha böyle bir yazı yayımlamamız için, bizi ikaz ediyorlar.

-Hangi makaleye göre yazmışlar bunu?

-Valilik makamını “eşkiyahane” olarak adlandırdığın bir makalen vardı, Müslümanları, valiliğe karşı itaatsizliğe, hükümete tabi olmamaya, boykota çağırdığın makale... O makale nedeniyle yazmışlar bu mektubu

Mehmet Emin bıyık altından güldü:

-Çokta sert bir yazı değildi. Keşke sadece Bakü'de değil, Petersburg'da da devlet daireleri eşkiyahanedir, Rusya Müslümanlarına karşı düşmanca bir tavır sergiledikleri için Petersburg'a tabi olmak da günahdır, diye yazsaydım.

-O zaman bizim gazete de İkinci gazetesinin durumuna düşerdi. O hiç olmazsa iki yıl yayın yaptı. İrşad henüz çok yeni... (Difai Fedaileri s.277)

Yaptıkları pek çok konuşmada eğitim konusu başta geliyordu. Rusya Müslümanları neden cahil kalıyor? Neden Müslümanlardan aydın çıkmıyor? Sorusunu beraber yanıtlıyorlardı.

Mehmet Emin'in yaşı genç olsa da dik başlıydı:

-Biz, yazı yazmayı sizden öğreniyoruz, Ahmed Bey. Neler olup bitiyor, siz daha iyi bilirsiniz. 17 Kasım Manifestosundan sonra merkezi hükümet de çok değişti. Yoksa siz bu gazeteyi çıkarabilir miydiniz? Artık eskisi gibi değil, çok şükür. İrşadı kapatırlar, Yeni Hayatı açarsınız; onu kapatırlar, "Güney Kafkasya" açarsınız. Meydan gitgide genişliyor, yeter ki, yazı yazacak adam olsun. Asıl dert, eli kalem tutanlarımızın az oluşudur.

Ahmed Bey onun söylediklerini tasdik etti:

-Doğrudur! Ancak kalem sahibi de kendi kendine yetişmiyor. Uygun ortamın olması gerek. Gazete ve dergilerimiz mali açıdan bağımsız olmadığı; sadece zenginlerimizin cebine, onların vereceği paralara bağlı kaldığı sürece millî basını oluşturmak zor. Söylemek istediğim budur.

-Elbette! Gazetelerimizin sahipleri hükümet ile karşı karşıya gelmek istemiyorlar. Bizim de hedefimiz hükümettir. Asıl bela da hükümettir.

-Mehmed Emin, ben her zaman asıl suçu kendi cehaletimizde, eğitim sistemimizde, mukavemetsiz oluşumuzda gördüm...

-Haklısınız! Çoğu şey şahsi keyfiyetle ilgilidir. Ancak bu cehaletin, ataletin esas sebebi devlettir, hükümettir. Yüz yıldır Müslümanları aydınlanma hareketleri dışında tutan, onları bir alt sınıf olarak gören, Müslümanlara karşı cahil ve mukavemetsiz bir kitle tasavvurunu yaratan da devletin kendisidir. (Difai Fedaileri s.278)

Konuşulan konulardan biri de Kuzey ve Güney Kafkasya Türklerinin birlikte hareket etme kabiliyetleriydi. Kuzey Kafkasya Türklerinin İran Türk hareketine yardım etmesi ve buna Rusya'nın bakışı da aralarındaki konuşulan konular arasındaydı.

-Teşkilat ve iradeli, güçlü bir lider... Diye ekledi Mehmed Emin: Görüyorsunuz, Settarhan tek başına koca İran'ı nasıl da titretiyor?

-İyi hatırlattın. İran'la ilgili çok yazı yazıyorsun. Hükümet dairelerini endişelendiren işlerden biri de, Kafkasya'dan Settarhan'a giden yardımlar. Yüz yıllık propagandaya rağmen İran Türkleriyle Kafkasya Türkleri'nin hâlâ manevi birliklerini korunması, "Aras aşığımdan, Kür topuğumdan" demesi, onları çok korkutuyor. Fırsat bulsalar, bizim İran ile bir an önce bütün ilişkilerimizi keserler.

- İşte tam bu meseleyle ilgili söylemiş atalarımız: dışım özge'yi yakar, içim kendimi. Bizi olduğumuzdan daha büyük görüyorlar bu da bir tesellidir.

-Düşman bizi böyle görüyorsa, biz niye öyle olmayalım! Kendin de söyledin. Şartlar değişti, imkânlar arttı, hareket kabiliyetimiz genişledi, bu fırsatı değerlendirmek lazım. Kalem sahibi, söz söyleyen, mücadele yollarını bilenlerimiz zaten az. Teşkilâtlanırsak, hiç olmazsa mücadele eden adamlarımızı aynı çatı altında toplayabiliriz... (Difai Fedaileri s.279)

O dönem de kurulan Mehmed Emin Resulzade'nin de aralarında bulunduğu Himmet Partisi ile ilgili konularda Ahmed Bey'in ilgisini çekiyordu.

Mehmed Emin memnuniyetle katıldı bu düşüncelere:

-Ben dünden hazırım! Başım bu meydandadır. Zaten bizde üstümüze düşenleri yapıyoruz.

-Haberim var, Himmet Partisi'nin faaliyetlerini izliyorum. Doktor Neriman ile de görüşüyoruz. Ahmet Bey gülümseyerek ekledi: Himmet Partisi'nin mücadelesine katılmasakta yolunuzu beğeniyoruz. Solculuk, dünyanın her yerinde güçleniyor...

-Ahmed Bey yazdıklarından haberdar olmanıza çok sevindim... Himmet partisine gelince... Elbette amacımızı biliyorsunuz. Biz Bolşeviklere veya Rus Sosyal demokratlarına katılamazdık. Ermeniler ile Ruslar bir yere

toplandılar, onların yanına gidenlerimiz de var ancak azınlıkta kaldıkları için teşkilata nüfuz etme ihtimalleri zayıftır. Bizimkiler “Bağımsız bir teşkilatımız olsun, madem Rus’tan, Ermeni’den kaçınıyoruz, onlarla aynı teşkilatta ne işimiz var?” Dediler... Dolayısıyla burada solculuktan başka, millî bir ideal de var...

Mehmed Emin eline fırsat geçmişken yazılarıyla adı ülke sınırları dışına çıkmış olan meşhur kalem sahibine, kendi partileri hakkında bilgi vermek istiyordu. Himmet partisi yaklaşık bir buçuk yıl önce kurulmuştu ve Kafkasya’daki bütün büyük şehirlerde teşkilâtlanmıştı...

Elbette, yeni dostumun söyledikleri, Himmet Partisi'nin faaliyetleri Ahmed Bey'in gönlüne göreydi. O, aynı zamanda Türklerin diğer siyasi partilerde de aktif rol almasını istiyordu. (Difai Fedaileri s.279)

Bakü-Tiflis Treninde

Kafkasya canişinin daveti üzerine Elimerdan Bey, Ahmed Bey, Meşhedî İsrafil Tiflis’e gidiyorlardı. Kafkasya canişini Vorontsov Daşkov’un bu toplantı için geç kaldığını, kardeşe kardeşi kırdırdıklarını, iki kardeş milleti yok pahasına birbirine düşman ettiklerini, yakılan köyleri, ölen insanları, sürülen yerinden yurdundan edilen insanları düşündükçe bu geç kalışa bahaneler bulmaya çalışıyorlardı. Fakat hiçbir şey bu zulmün bahanesi olamazdı. Ama her türlü belge ve kanıtı yanlarına almışlardı; Ermenilerin Rus yetkililer tarafından desteklendiklerini bildirir belgeleri dikkate alarak bir karar verilmeyecekti tabii ki bunu üçü de biliyordu. Fakat önemli olan Türklerin bunun farkında olduğunu oynanan oyunu gördüklerini Ruslara da duyurmaktı. Ahmed Bey tren yol alırken Gence’de inip buradaki dostlarından da tavsiye almaları gerektiğini söyledi. Bu ani karar değişikliği aslında onların canlarını da kurtarmalarını sağladı.

Tiflis’e çekilen telgrafta açıkça yazılmıştı: “üçüncü vagon, dördüncü kompartıman” tren Poylu köprüsünden sonra ilk istasyonda yenice mola vermiştik ki, bir grup eli silahlı adam, üçüncü vagona doluşup direk dördüncü kompartımana hücum ettiler. Ancak kompartımanın kapısını açtıklarında şaşkınlıktan dona kaldılar. Kompartımanda hiç kimse yoktu. (Difai Fedaileri s.286)

Yol Üstü Görüşmeler

Gence’de yapılan görüşmelere pek çok Genceli aydın katılmıştı; fakat Gence Gimnaziyasının Şeriat dersleri hocası Kadı Mehemed Pişnamazzade O’na Paris’te karşılaştığı Şeyh Cemaleddin Efgani’yi hatırlatıyordu. Zengin Azerilerin sırf çıkarları için yardım etmediğinden tutunda kızların eğitimine verilen öneme kadar pek çok konuda konuştular. İslam dininin din adamları tarafından bile tam anlaşılmadığından, milletin başına gelenlerden haberdar olmadığından hâlbuki Ermeni zulmünün kiliselerden başladığından konuştular.

-Ermeni Rus ittifakının geri planının yanında kilise var, dedi. Ancak bizim mollalar buğdayı yiyip cennetten çıkmışlar. Yasin okumaktan başka işleri yok. Ben Paris'te beş yıl boyunca bütün yazılarımda İslam dininden bahsettim. "İslam medeniyeti" diye feryat ettim. Rahmetli Cemaleddin Efgani ile birlikte Avrupa'da İslam'ın asıl mahiyetini göstermek için Ak ile kararı seçtik. İşte, burada oturan dostlarım da yıllardır, beni içtimai mücadeleden kaçmakla, din adamlarından daha fazla İslamcı olmakla itham ettiler. Şimdi bakıyorum da onlar haklıymış. Çünkü ne İran'da, ne Kafkasya'da, ne de Osmanlı ülkesinde benim görmek istediğim İslam yok.

-Cahil, eğitimsiz din adamlarının çoğu milletin başındaki belalardan habersizdir. Bundan 1300 yıl önce meydana gelen hadiseleri tekrarlamaktan başka işleri yok.

-Elbette Bakü gazetelerinde yazdığı makalelere rastlamışsındır. Beş yıl önce yazdıklarımla şimdi yazdıklarımı karşılaştı! Bir zaman Kaspi gazetesinde Elimerdan Bey, beni toplumsal konularla ilgili makale yazmamı, inkılâp hareketlerine katılmamı isteyince, ondan incinmiş, "gazeteci tarafsız olmalıdır." Demiştin. Ancak hayat, hepimizi değiştiriyor hem de hiç hissettirmeden.

-Ben de toplumsal meselelerin dışında durmanın bir fayda sağlamayacağına inanıyorum. Millî meselelerde kenarda durmak, vatana ve millete ihanet demektir! Ben bir din adamı, kadı olsam da sizinle birlikte her şeyi yapmaya hazırım. Savaşa da, cihada da... (Difai Fedaileri s.286)

Gence’de ki görüşmeler bitince Elesger Bey Hasmemmedli ve Adil Han Ziyadhanlı’nın da katıldığı heyet 15 Ocak’ta Tiflis’e vardı.

Tiflis: Barış Görüşmeleri

Barış görüşmelerine katılacak Ermenilerden Muşak gazetesinin redaktörü Kalantar ve Tiflis'ten İspandaryan'ın aralarında geçen konuşma çok dikkat çekicidir. Burada yazar hem Ermeniler arasındaki fikir ayrılıklarını hem de Ermenilerin başı sıkışınca kanunsuz yöntemler kullandığını vurgulamak istemiştir.

İspandaryan sordu:

-bu toplantıya, Bakülü Türklerden kimler gelecek?

Kalantar pis pis sırıttı:

-Bakülü Türklerden kimse gelmeyecek!

-Niye?

-Yoldur, kazadır, beladır ne bileyim...

İspandaryan dikkatli ona baktı:

-Yine hangi düzeneği kurdun Kalantar? Bu görüşmelere Türkler kadar bizimde ihtiyacımız var.

-Bundan sonra ne faydası olacak böyle görüşmeleri? Yitirdiğimiz değerli insanları kim geri getirecek?

-Bari kalanları koruyalım.

Kalantar düşünceliydi:

-Hemen her cephede yenildik. Hükümet de açıktan açığa Müslümanları kolluyor.

-Türklerde tam tersine, hükümetin Ermenileri desteklediğini söylüyorlar.

-İşte, hükümetin Ermenileri desteklediğini yazarlar gelecekte Baküden...

-Ne oldu peki?

-Bu barış görüşmelerini tıkamak için, kendi adamları onları ortadan kaldırmışlar(!)

İspandaryan hayretle:

-Yani siz, bunu söyleyeceksiniz, öyle mi?

Kalantar istifini bile bozmadan:

-Niye şaşırıyorsunuz, kardeş can! Kim yalanı daha inandırıcı, daha yürekte söylese, dünya ona inanır. Bu kurgu benim değil, Taşnak Sutyun Cemiyetinin kararıdır.

İspandaryan başına diktiği şarap kadehini masaya bırakıp oturduğu yerden kalktı:

-Millete böyle hizmet etmek olmaz, Kalantar! Ölümle, terörle, insanların aklını karıştırmakla, açık açık konuşmaktan müzakere etmekten kaçmakla nereye kadar gidebiliriz? Düşmanlığı derinleştirmenin kime, ne faydası var? (Difai Fedaileri s.286)

Sözüm ona Kafkasya Kurultayı'nın ilk günü canişinin yaptığı açılış konuşması Türk Heyeti'nin moralini bozmuştu. Canişin bu savaşı sizler başlattınız o zaman sizler bitirin diyordu kısaca; sanki Rus Hükümetinin hiç suçu yokmuş hiç bu milletlerden sorumlu değilmiş gibi.

Barış Görüşmelerinin Perde Arkası

Ahmed Bey ve arkadaşları bu barış görüşmelerinin asıl sebebini merak ediyorlardı. Görüşmelerden önce Borçalı'dan ve Tiflis'ten davet edilen eski dostlarıyla İstanbul'dan gelen haberlere bakıldığında gerçek sebep ortaya çıktı. Her ne kadar kendi dertleriyle meşgulmüş gibi görünse de Osmanlı artık Rusya'da olanları yakından takip ediyor; tüm dünyaya da bu olayları duyurmak için çaba harcıyordu. Dünya kamuoyuna hoş görünmek isteyen Rusya'da artık kitapta bahsedildiği gibi mızrağın çuvala sığmadığını anlamış Ermenileri kıskırtıp Türklerin üzerine göndermenin Osmanlı'yı ayağa kaldıracağını böylece diğer ülkelerinde bunu hoş karşılamayacağını fark etmişti. 1890larda başlayan İstanbul'dan Saint Petersburg'a giden mektuplar Anadolu'da ve Kafkasya'da yaşanan Ermeni terörünün tarihçesini çıkarıyordu.

Bu mektuplardan önemli olanlarından bazıları şöyledir:

27 Ekim 1895 tarihli mektup...

Rostov Ermenilerinin Rusya Harbiye Nazırına ziyafet vermesi hakkındadır. Maksatları Rusya Harbiye Nazırının yardımını sağlamak ve Taşnak Sutyun Cemiyeti ile Ermeni teröristleri silahlandırmaktır.

23 Ocak 1896 tarihli mektup...

Taşnaklara dağıtılmak üzere Selmas şehrindeki bir Ermeni'nin evinde saklanan 400 tüfeğin ele geçirilerek Tebriz'e getirilmesi hakkındadır. Osmanlı imparatorluğu Rusya'da, Ermenilere nezaretin güçlendirilmesini talep ediyordu.

28 Ocak 1896 tarihli mektup...

Ermenilerin bazı yerlerde kilise adı altında küçük kaleler inşa edip gizli silah depoları yapmaları hakkındadır.

3 Ağustos 1896 tarihli mektup...

400 kişilik bir Ermeni çetesinin, Nahçıvan ile Revan arasında eşkıyalık ile meşgul olması hakkındadır.

21 Nisan 1900 tarihli mektup...

Kağızman'da Ermenilere ait 72 adet tüfek bey 20.000 merminin ele geçirilmesi hakkındadır.

23 Şubat 1905 tarihli mektup...

Bakü'de bir Türk'ün iki Ermeni asker tarafından öldürülmesi, sokak çatışmaları ve bu kanlı olayların genişleyebileceğinden doğan rahatsızlık hakkındadır.

23 Şubat 1905 tarihli mektup...

Bakü'de İran asıllı Müslümanlarla Ermeniler arasındaki çatışmalarda 700 kişinin ölmesi, 3000 kişinin yaralanması hakkındadır.

27 Şubat 1905 tarihli mektup...

Bakü'de başlayan ve Batum'a sıçrayan Ermeni-Müslüman çatışmaları hakkındadır. (Difai Fedaileri s.298)

Rusya'da başlayan Türk-Ermeni düşmanlığı Osmanlı topraklarına da sıçradı ve bu mektuplar aslında sağduyulu davranan Osmanlı memurlarının serzenişini Ermenilere karşı Rusların daha ihtiyatlı hareket etmesini söylerken ne kadar haklı olduklarını ortaya koyuyordu.

1893 yılı Mart'ında Ankara'da, 1894 yılı Eylül'ünde İstanbul'da aynı yılın Ekim'inde Trabzon'da, Erzurum'da, Bitlis'te, 1894 yılı Kasım'ında Halep'te, Diyarbakır'da, Adana'da, Maraş'ta, Kayseri'de, Zeytin'da, 1903 yılı Ağustos'unda Gümrü'de, Gence'de, Tiflis'te, aynı yılın Eylül'ünde Kars'ta, Bakü'de, Şuşa'da, Eçmiedzin'de, 1904 yılı Eylül Ekim ve Aralık aylarında Bakü'de baş veren terör olayları, Ermeniler eliyle öldürülen yüzlerce masum Türk'ün talihi, Hınçak ve Taşnak Sutyun Cemiyetlerinin, iki halkı Müslüman Ermeni savaşına doğru adım adım götüren eylemleriydi. (Difai Fedaileri s.299)

Azerbaycan'da başlayan Ermeni-Türk düşmanlığının Osmanlı topraklarına da sirayet etmesinin bir başka kanıtı da kitapta şöyle geçmektedir:

Osmanlı'nın gözünden kaçmayan başka bir mesele daha vardı. Bu da Rusya tarafından eğitilerek Anadolu'ya geçirilen Ermeni terör gruplarıydı. Bu gruplar, iş bulmak, Anadolu'dan geçip Arap ülkelerine gitmek bahanesiyle, her gün Osmanlı topraklarına geçiyorlardı. Sınırlarda görevli askerler bunları fark edince, Müslüman soyadlarını ileri sürerek kendilerini gizliyorlardı. Bu grupların sonraki kanlı hadiseler hazırlığı, yıllarca, bu şekilde devam etmişti. (Difai Fedaileri s.301)

Aslında Rusya dünyanın çeşitli yerlerinden gönüllerini hoş ederek getirdiği Ermenileri Revan, Karabağ, Tiflis ve Bakü'ye yerleştirirken çok yıllar önce yaptığı bir projeyi hayata geçiriyordu. Gerçi kitapta açık ve net bir şekilde bahsedilmese de yazar Sabir Rüstemhanlı tarih bilgilerimize ışık tutarak Rusların tarihten bu yana getirdikleri sıcak denizlere inme ve Panslavizm'le hedef aldıkları Osmanlı'yı da yıpratmanın bir formülünü bulmuştu. Ayrıca yeni keşfedilen ve sonraki yıllarda güç unsuru olacak 'kara yağ' yani petrolünde Kafkasya Türklerinin elinde olmasındansa her dediklerini yapacak, dindaşları olan Ermeniler de olması çok daha işlerine yarayacaktı. Bu durumda Ermenileri kullanıp tabir yerinde ise bir taşla iki kuş vuracaklardı. Büyük ölçüde bu projelerini gerçekleştirdiler. Fakat ülkede başlayan işçi hareketini pek hesaba katmamışlardı; işçi hareketi Kafkasya'da Rus egemenliğini tehlikeye düşürüyordu.

Tiflis'de yapılan görüşmelerin aslında Türkleri oyalamak Dünya kamuoyuna 'biz devlet olarak gerekli girişimlerde bulunduk' diyeceklerdi. Fakat Türkler bunun

farkında olarak ellerinden geldiğince Ermenilerin yaptığı insanlık dışı olayları kanıtlarıyla anlatıp haksızlıklarını ortaya koyuyorlardı. Görüşmelerde her hangi bir elle tutulur sonuç çıkmadı. Bu durum kitapta Ahmed Bey'in konuşmasında şöyle anlatılır:

-Ben, kaç gündür devam eden bu müzakerelerden hiç bir şey anlamadım. Hükümet savaşı durdurmak için değil; yeni Ermeni masallarını dinlememiz için toplanmış bizi. Ermeni aydınlarının mantığı sakattır. Buraya gelip bu koltuklara kurulanlar, son yıllarda herkesi korku içinde bırakan terör örgütü üyelerini tanımıyorlar mı? Eğer birisi cesaret edip de kendi düşüncesini özgürce ifade etse, aynı gün katline ferman veriliyor. Böyle yaşamak mümkün değil! Buna bir son verilmelidir! Devlet memurlarının çoğu bu cinayet şebekesinin korkusundan, terör eylemi yapanların tarafını destekliyorlar, böylece adaletsiz kararlar veriyorlar. Hümanizmi bir kenara bırakıp bu terör örgütünün psikolojisini ve mantığını çözmeye çalışıyorum. Elbette, şimdi kalkıp bu devlette, konuşmaya, yazmaya izin vermiyorlar, insanlar zulüm ve esaret altında, hak ve adalet unutulmuş, orada terörden başka bir yol kalmaz, diyeceksiniz. Ben cellatlara ve halka insafsızca kan yutturanlara karşı, terörü kabul edebilirim! Ancak memuru korkutup kendi kötü emellerine alet etmek, bir millete üstünlük verirken başka bir millete zulüm ettirmek, kelimenin tam anlamıyla vicdansızlıktır. Şimdiki devlet memurlarının belki de tamamı, alçakçasına Ermeni terör örgütlerine boyun eğmiş durumda, onların siparişlerini yerine getiriyorlar ve mazlum Müslümanlara amansız cezalar veriyorlar. Bunlar devletin değil, terör örgütünün kulu durumuna düşmüşlerdir. (Difai Fedaileri s.315-316)

Görüşmelerden bir sonuç çıkmayınca Türklerin tek bir çareleri kalıyordu. Aslında Onlar devletin bu teröre bir son vermesini, Kafkasya'da yaşayan bütün halkların huzur ve rahat içinde yaşamasını, bir görevi olarak bitirmesini istiyorlardı. Ama şimdi devlet sanki sadece laf olsun diye onları çağırılmış gibiydi. Geriye tek bir çare kalıyordu; başlarının çarelerine bundan sonra kendileri bakacaklardı.

-Burada gizli bir şey yoktur. Kafkasya'da terörün arkasında hangi partinin durduğunu cümle âlem biliyor. İhbarcılığın, casusluğun kimin işi olduğunu da herkes biliyor. Siz sık sık Taşnak Sutyun Cemiyetinin adını anıyorsunuz. Bizim Taşnak Sutyun Cemiyeti ile hiç bir ilgilimiz yok,

diyorsunuz. Madem soğan yemediniz, niye ağzınızın kokacağından endişe ediyorsunuz? Hatisov'un konuşmasından da anlaşılan buydu. Sağ olsun, O'nun konuşmasından, Taşnak Sutyun Cemiyetini himaye edenin bizzat hükümet olduğunu, öğrenmiş olduk. Olsun, madem öyle, biz de başımızın çaresine bakarız! Bundan sonra, bizim de silahlı partilerimiz olur... (Difai Fedaileri s.319)

Görüşmeler bittiğinde Türk heyeti devletten ümitlerini kesmiş bir şekilde Tiflis'ten ayrıldılar. Ermeni heyeti ise Vorontsov Daşkov tarafından akşam davet edilmişlerdi. Konuşmalar tamamen görüşmelere yönelikti. Ermeniler bu seferde devlet yetkililerinden hesap soruyorlar; görüşmelerdeki Türkleri neden susturmadıklarını sorguluyorlardı.

-Ancak bu görüşmelerde, bizi anaların ayağı altına attınız! Daha önce, savaştaki sorumluluğun Türklerin üzerine yıkılacağını vaad etmişsiniz.

Malama söze girdi:

-Zatûlileri, lütfen izniniz olursa, cenap Hatisov'a döndü: Doğrudur, söz vermiştik ancak biz mahkeme değiliz. Türklerin delilleri daha güçlüydü. Bize teşekkür edin ve görüşmelerin bu şekilde sonuçlanmasına şükredin! (Difai Fedaileri s.321)

Gence: Şubat 1906

Tiflis görüşmelerinden bir sonuç çıkmayınca Ahmed Bey yine heyetteki bazı aydınlarla birlikte Bakü'ye gitmeden önce Gence'ye uğradı. Asıl amacı artık madem hükümet bu zulme bir dur demeyecek o zaman Ermenilerin başvurduğu yöntemle başvurularak karşı konulacaktı. Ermeniler nasıl ki Taşnak Sutyun Cemiyetini kurdular ve silahlı bir zulüm hareketi başlattıysa Türklerde bir cemiyet yani parti kurup bu zulme direneceklerdi. Fakat bunu açıklamak oldukça güç gelir, Ahmed Bey'e ya fikri hoş karşılanmazsa ya bu sırrı Gence'de görüştüğü kişiler saklamak istemezlerse işte bu düşüncelerle kıvranırken; Tiflis'e giderken dikkatini çeken hoş sohbetiyle gönlünü kazanan Kadı Mehemed Pişnamazzade ve bazı Gence ileri gelenleri ile aralarında geçen bir diyalog Ahmed Bey'i yüreklendirir.

-Aydınlanmayı, eğitimciliği, İslâm'ı tebliğ eden çok yumuşak yazılar yazdım; ama bir sonuç alamadım. Tiflis'te, bununla bir şey kazanamayacağımızdan, bir kez daha emin oldum. Söz muharebesi bitti.

Daha doğrusu, sözümüzü ve söz söyleyen kalem sahiplerimizi korumak için artık daha güçlü olmalıyız. Ailemizi, namusumuzu kazmayla, kürekle koruyamayız. Zaman değişti. İşte o makalemde de bu düşüncelerimi dile getirmiştım. Çoktan beri devam eden ve sonu gelmeyen bu uykuyu dağıtmalı, gözlerimizi açmalıyız. Nihayet biz de anladık ki, yaşamak uykuya, itaate değil, güce, enerjiye, gayrete bağlıdır. Elimizi belimize koyup ölümümüzü, daha doğrusu düşman eliyle öldürüleceğimizi bekleyemeyiz.

Pişnamazzade atıldı:

-Benim bir şeriat hocası olduğumu biliyorsunuz. Allah'ın kitabı Kur'an'da da zulme karşı mücadele etmek gerektiği belirtiliyor. Siz yol gösterin, ben şehit olmaya hazırım!

-Yok! Biz artık şehit olmayı, ölmeyi değil, kendimizi korumayı düşünmeliyiz. Rusya'nın dört bir tarafında millî uyanışlar başladı. Biz bunun dışında kalamayız bir yıl evvel Petersburg'da, Reşit İbrahim'in evinde, Elimerdan Bey, Ali Bey Hüseyinzade ve diğer birçok dostumuzla birlikte Müslümanlar için bir siyasi parti kurmaya karar vermiştik. Kardeşlerimiz Ali Maksud, Ahmet Bünyamin de oradaydılar. Bu niyetimizi geçen yaz ve bu yılın başlarında Rusya Müslümanları Kurultayında da beyan ettik. Ancak Müslüman Birliğinin kurulması bir yana, bizim birliğe katılmamız için öncelikle var olmamız, kendimizi savunmamız gerek.

Elekber Bey Refibeyli:

-Doğru düşünüyorsunuz! Ancak bu teşkilata ne ad verirseniz verin, şüpheyle bakacaklardır. "Tim" "Ordu" ne diyeceksiniz? Başkaları hangi yolu seçiyorsa bizde ona uygun bir adım atmalıyız. En iyi yol, medeni bir parti kurmaktır.

Ahmet Bey sevinçle karşılık verdi:

-Sivil, demokratik bir teşkilat olursa, hiç kimse karışamaz. İki yıl önce, sizin kurduğunuz "Eser" adlı bir teşkilatı vardı, onu biliyorum.

Elekber Bey Refibeyli:

-O, ilk sivil teşkilatımızdı...

Deminden beri gözlerini Ahmet Bey'in üstünden ayırmayan Nesip Bey sakin bir tavırla konuşmaya katıldı:

-Bizler, Gence'de boş durmuyoruz. Solcular daha faaldir. Bir yıl önce Sosyalist Federalistleri Türk İnkılâp Komitesi kuruldu. Amacı Müslümanların haklarını müdafaa etmek ve milletler arasındaki anlaşmazlıkları gidermekti...

Ahmet Bey söyleyeceklerini tamamlamak için acele ediyordu, bu yüzden Nesip Bey'in sözünü yarıda kesti:

-Bağışlayın, Nesip Bey! Böyle teşkilatlanma girişimleri Bakü'de de çok oldu. Mehmet Emin Resulzade'nin adını işitmişsinizdir. Faal gazetecilerimizden biridir, Doktor Neriman ile birlikte Himmet Partisi'ni kurdular. Sizin kurduğunuz "Gayret" teşkilatıda çatışmalar sırasında büyük yararlıklar gösterdi. Bütün bunlar bir yana, benim amacım farklıdır. Görüyorsunuz, Ermeniler rahat durmuyorlar. Çok fazla silaha sahipler ve hala silahlanmaya devam ediyorlar. Onların karşısına eşit şartlarda çıkmayı, öz savunmamızı düşünmeliyiz. Kısacası, bir "müdafaa" teşkilâtı yahut da Elekber Bey Refibeyli'nin dediği gibi, bir siyasi parti kurmalıyız. Bakü'de de bu işe katılmak isteyen binlerce insan var, diyerek elini cebine attı ve dörde katlanmış bir kâğıt çıkarıp devam etti: Parti programını da hazırladım. Asıl niyetimiz ne olursa olsun, partimizin resmi tüzüğü Avrupa'daki, Rusya'daki kanunlara ve hümanist ideolojilere uygun olacak. (Difai Fedaileri s.324-325-326)

Kurulacak yeni partinin tüzüğü okunduğunda; bu barışçı ve Rusya'da yaşayan bütün milletlerin huzur ve refahını amaçlayan, Türklere karşı düşmanca eylemlere karşılık vermeyi hedefleyen partiyi destekleyeceklerini belirttiler. Böylece Gence'de Difai Partisi kuruldu. Kuruluş Bildirisi hazırlanır.

"Teşkilatlı bir askeri güce sahip olan ve aynı zamanda yeni silahlarla, hatta ağır toplarla donatılmış Taşnak Sutyun Cemiyeti, bir yandan askeri gücüyle bütün Ermenileri; diğer taraftan da Kafkasya'daki merkezi idare temsilcilerini kendisine tabii kılık gizli amaçlarına nail olmaya çalışıyor. Onların esas niyeti Kafkasya'da yaşayan bütün Müslümanları, yani bizleri katlettikten sonra topraklarımızı işgal etmektir. Ermenilerin bu amaçlarının aynı olduktan sonraki düşünceleri, Kafkasya'da müstakil bir Ermeni devleti

kurmadır. Bizim kurduğumuz partinin asıl amacı ise halklar arasında samimi kardeşlik duygusu ve birlik oluşturmaktır. Hergah ve Taşnak Sutyun gibi teşkilatlar, namusluca ve samimiyetle kendi hareket ve faaliyetlerinin gerçek amacının açıkça söylerler ve eğer onların amaçlarının Kafkasya'da yaşayan bütün milletlerin özgürlük ve bağımsızlığına bir zarar getirmeyeceğini anlarsak, o zaman bizler, birlik elimizi onlara uzatmaya hazırız. Aksine, öncesinde olduğu gibi Müslümanların üzerine gaddarca hücum ederlerse, bizden hak ettikleri cevabı alırlar ve Kafkasya baştanbaşa kanlı bir sahra durumuna düşer.

Taşnak Sutyun cemiyeti şunu iyi bilsin ki, biz, Türk milletinin bedbahtlığı üzerine, Ermeni milletinin saadet ve hoş bahtlık kurmasına asla izin vermeyiz...” (Difai Fedaileri s.327-328)

Bu güne kadar kalemiyle bütün Türklerin haklarını korumaya çalışan, keskin kalemiyle doğruları söyleyerek yetkilileri göreve davet eden, bu yüzden de yazılarını bazen Rusça bazen Farsça yazan Ahmed Bey halk tarafından da çok sevilen bir kalem ehli idi. Fakat şimdi Ahmed Bey'in çok farklı bir yönü ortaya çıkmıştı; vatan savunmasında başını ortaya koyan bir mücahit idi O. Ahmed Bey kitabın bu bölümünde bu tarz övgülerle anlatılmıştır. Ahmed Bey bir taraftan vatan savunmasını düşünürken diğer taraftan da bu savaşın bir gün elbet sona ereceğini ve işte o zaman yeniden ilim ve bilimin önem kazanacağını bunun da ancak eğitim ile sağlanacağını bildiği için bu savunmayı gerçekleştirirken eğitimin ihmal edilmemesine vurgu yapmıştır.

-Allah'ın izniyle bu savaş bitecek, ancak komşularımızın iddiaları ve Rusya'nın Kafkasya siyasetini sürdürmek isteği, burada yaşayan halkları karşı karşıya getirmeye devam edecek. 10 yıl, 20 yıl, 100 yıl... Bu gerilim, bu çekişmeler ne kadar sürecektir, bilmiyorum. Ancak şunu da belirtiyim ki, savaş meydanlarında onları dize getirip barışsak bile, ilim ve medeniyet sahasında onlarla mücadelemiz, açık ya da gizli çatışmalarımız hiç bitmeyecek. Bunu aklımızdan çıkarmamalıyız. Hücum edemesek bile, kendimizi korumaya başarmalıyız. Demek istediğim budur. Yani partinin adına “Difai” derken sadece silah, cephe ve savaşı düşünmek doğru değil. Biz bu Difai idealini milletin öz varlığını muhafaza etme ve büyütme sistemine veya felsefesine çevirmeliyiz... (Difai Fedaileri s.329)

Ahmed Bey; Difai Partisinin öncelikle hükümeti ve Ermenileri barışa çağırması gerektiğini eğer bir sonuç alamazlarsa silahlara başvurmaları gerektiğini söyleyerek de yine barışçı bir yol izlediğini ortaya koyuyordu.

Biz iki tarafta zulüm çekiyoruz, iki ateş arasındayız. Hem devletin resmi gazeteleri, hem de Ermeni kaleşorlar yazı yazarken insanlıktan, barıştan dem vuruyorlar. Ancak hepsi de perde gerisinde katilleri savunuyorlar. Bunların elleri de kana batmış durumda. Biz bu teşkilatımız sayesinde birliğimizi sağlayarak, diyalog yoluyla, söz ile onları silah bırakmaya, ikiyüzlülük yapan memurları de adaletli davranmaya çağırmalıyız. Difai partisinin asıl işi bu olacak. Eğer, bu barışçıl çağrılarımızın bir etkisi, bir karşılığı olmazsa, o zaman bizim de tetikçilerimiz meydana çıkar. Ben Fransa hümanizmi dersleri alsam da milletimizin kurtuluşu için başka çare göremiyorum. (Difai Fedaileri s.331)

Daha önce de buna benzer pek çok teşkilat kurulmuş; fakat ömrü kısa olmuştu. Kitapta bahsedilen Eser teşkilatı, Sosyalist Federalciler Türk İnkılâp Komitesi, Gayret Partisi gibi ama bunların her biri iş yapamamış, ya kapanmış ya da kapatılmıştır. Şimdi kurulan yeni parti bütün Türkler için yeni bir umut olacaktı. Kafkasya'da tekrar eskisi gibi huzur ve refah içinde yaşamının geleceği umudu çok geçmeden Gencililere duyuruldu. Yeni partiye pek çok kayıt yaptıran oldu.

Yeniden Şuşa'ya Doğru

Ahmed Bey Difai Partisi'ni kurduktan sonra artık sıra teşkilatlanmaya gelmişti. Bütün Türk illerinin desteğini alıp buralara da teşkilatı yaymak gerekiyordu. Bu sebeple gittiği çocukluğunun geçtiği Şuşa'da çok ilgi gördü. Bu ilgiyi takdirle karşılayan arkadaşı Doktor Kerim Bey Mehmandarov Difai Partisinin Şuşa Teşkilatının başkanı olmayı kabul etti.

Kitabın bu bölümünde savaşın farklı bir gerçeği üzerinde durulmuştur. Ermeni-Türk savaşı her iki milleti de ekonomik anlamda yıpratmış; artık durum o kadar vahimleşmiş ki Ermeni fakirleri Türklere el açar hale gelmiştir. Türkler ise yüreği yumuşak oldukları için ve İslam dinin bir gereği olarak düşene yardım elini uzatmakta hiç tereddüt etmemişlerdir. Burada eleştirilense Türk zenginlerin olaya aldırış etmeden günlük yaşantılarına tüm şaşasıyla devam etmeleridir. Ayrıca bu bölümde Osmanlı Sultanı da eleştirilmiştir.

–Osmanlı gazetelerinden birinde okudum. İslam halifesi, yani Osmanlı sultanı, merhameti ile bütün Avrupa'da meşhurmuş., eli açık, cömert, merhametli bir Sultan olarak tanınmış. Hıristiyan dünyasının neresinde bir felaket olsa, oraya bile binlerce lira yardım gönderirmiş...

Ahmet Beyin yüzünü acı bir tebessüm bürüdü:

-Elbette öyle, ancak bizdeki evsiz barksız, yeri yurdu viran olan Müslümanları görmüyor. (Difai Fedaileri s.341)

Şuşa'da kısa sürede Difai Partisi genişledi. Destek veren Karabağ'ın ileri gelenleri, ihtiyaçları karşılamaya başlamıştı bile.

Beyler İle Görüşme

Eski Türk gelenekleri o günlerde hala terk edilmemişti. Beyler Türk halkı için çok önemliydi. Darda kalana ilk yardımı beyler yapıyor, gerekirse düşmanla ilk beyler yüzleşiyordu. İşte o beylerden biri de Şuşa'da önemli sayılan sözü dinlenen Esed Bey idi. Kitapta Esed Bey'in verdiği bir davette geçen konuşmalar dikkat çekicidir. Kırsal kesimde yaşayan bu beylere Difai Partisi tanıtılmış ve destek istenmiştir. Beylerin ikna olmaları için hem bu partinin vatan savunmasında ki rolü hem de bütün Azerbaycan'da ki etkinlikleri anlatılmıştır. Halkın desteğini büyük ölçüde aldığından da bahsedilerek beyler ikna edilmiştir. Böylece halkın sözünü saydığı bu ulu kişiler de Difai Partisi'nin yolundan giden, daha çok kişiye ulaşılmasını sağlayan bir aracı olmuşlardır.

Esed Bey'in evinde Ahmed Bey eski arkadaşı Bilal'le de karşılaşır. Difai partisinin artık bir üyesi de yıllar önce aynı dilicanda seyahat ettiği Bilal'dir. Bilal'in ilk görevi ise Ağdam'a gidip orada gençleri toplayıp savunmaya hazırlamaktı.

Burada bir diğer önemli husus ise Difai Partisi'nin Taşnak Sutyun gibi olmayacağını silahla, terörle hareket etmeyeceğinin vurgulanmasıdır.

Ancak, biz Ermenilerin yoluyla gidip onların yaptıklarını tekrar etmeyiz, inşallah! Bizim varlığımız, güçlü bir teşkilat kurmamız, hakkın, adaletin yanında yer almamız, çok şey kendiliğinden, kansız bir şekilde halledecektir. Kan akıtmaya, terör eylemlerine gerek kalmayacak. Aksine biz, "Türkler barbar, vahşi, ipe sapa gelmez, kanunlara uymaz..." diye yutturmaya çalışılan yalanlarını, atacağımız adımlarla unutturmalıyız. Tek

tek bazı insanlar suçlu olsa da onları bu yola salan asıl suçlu, rejimin ta kendisidir. Rejim değişmedikçe, Kalaşapovların biri gidecek, diğeri gelecektir. Difai Partisi, bir Taşnak Sutyun olmayacak, düşmanlığı tebliğ etmeyecek, aksine, gerektiğinde Ermenilerin hakkını da savunacak. Kafkasya'da nizamı ancak bu yolla sağlarız. Ben Tiflis'te çok sert konuştum: "Ermeni terörüne tahammül edenler, bizim eylemlerimize de tahammül göstermek zorundalar." dedim, ancak biz cinayete cinayete karşılık veremeyiz. Düşmanlığı körüklemenin neticesi işte, önümüzdedir. (Difai Fedaileri s.348-349)

Necef Bey'in Evinde

Ahmed Bey Şuşa'da iken meşhur yazar Necef Bey Vezirov'u da ziyaret etmişti. Necef Bey'in İran Türklerinin de unutulmaması gerektiğini bildiren konuşması dikkat çekicidir. Kurulan bu Difai Partisi'nin Setterhan'a da destek olacağını, Şuşa'ya nasıl yarar sağlayacaksa İran Türklerine de o denli ulaşmasının önemli olduğunu bildirdi.

Necef Bey'in misafirleri Doktor Kerim Bey Mehmandarov ve kardeşi Doktor Setter Ahundlu hanımları ile gelince konuşmanın seyri değişerek kadınların bu mücadeledeki yerlerine geldi. Tiflis'teki Hayriye Cemiyetinin ileri gelenlerinden Gövher Hanım Kacar, Hemide Hanım gibi ulusu için her türlü zorluğu aşmayı kendisine amaç edinmiş olan hanımlardan konuştular. Hanımların eğitiminden, şimdiye kadar belki İslam dinini yanlış yorumladıkları için bunu gerçekleştirememişler kız çocukların okumasına izin verilmemişti; ama bundan sonra şu çok iyi anlaşılacaktı; Avrupa'yı yakalayabilmek için kadınlarında bu inkişafa katılması gerekiyordu. Bu da ancak ilim tahsil etmekle olurdu.

Bakü: Difai Partisi Genel Merkezinde

Ahmed Bey Difai Partisinin yerel teşkilatlanmasını kurmak için yaptığı gezilerin, genel merkezdeki arkadaşlarıyla birlikte bir değerlendirmesinin anlatıldığı bölümdür.

-Beyler! Bugün çok rahatça: "Müslüman Türklerin çok güçlü bir siyasi partisi var ve bu partinin adı, Bakü'den Batum'a, Kafkasya'dan Tebriz'e kadar bütün bölgeye yayıldı." diyebiliriz. Difai Partisi, Kafkasya'daki güçler dengesini değiştirmelidir. Biz bunun ilk işaretlerini

görüyoruz. Bize katılmak isteyen, iş birliği teklif edenlerin sayısı her geçen gün artıyor. (Difai Fedaileri s.359)

Zaman geçtikçe Difai Partisi'nin ve Ahmed Bey'in yardım elinin uzandığı kişilerin sayısı artıyordu. İrşad Gazetesindeki odası her gün Azerbaycan'ın her yerinden gelen insanlarla doluyordu. Özellikle dikkat çeken ise petrol kuyuların da çalışmak için Güney Azerbaycan'dan gelen yoksul halktı; fakat İran'da başlayan inkılâbın yeni haberleri böylece çabucak İrşad'a ve Ahmed Bey'e ulaşır olmuştu. Fakat bu durum ne Şah'ın ne de Çar'ın gözünden kaçmıştı. Bir gün Hacı Zeynalabidin Tağıyev Elimerdan Bey ve Ahmed Bey'i yanına çağırarak şu sözleri söyledi:

-Tahran ile Petersburg arasındaki resmi yazışmaların mahiyeti hakkında bilginiz var mı? Tuttuğu dallar bir eline gelen, halkın talepleri karşısında daha fazla dayanamayan ve seçimler yaptırarak iktidarını halk ile paylaşmak zorunda kalan Şah da, tıpkı Ermeniler gibi, suçu bizim üstümüze yıkmak istiyor. Ruslara şöyle yazmışlar: "İran'ı karıştıran da Bakülülerdir, bunların arkasında Tağıyev duruyor." Birde Teymurhan... Ayrıca Şuşa'dan Muttalibov'un da adını anıyorlar... ..

-Galiba, benim söylemek istediklerimi anlamadınız. İleriyi görebilmek, sadece gazeteci olmayı gerektirmiyor ki! Bu haberler beni uykudan uyandırdı. Gerçekten de, bu meselede biz niye uyumuşuz? Madem bizden şüpheleniyorlar, bırakın öyle bilsinler. Aras'ın karşı kıyısındaki kardeşlerimize yardım etmeliyiz. Benim kuyularda çalışan hemşerilerimizden, elinden iş gelecek olanları, beceriklileri seçip oraya göndermek gerek... Para meselesini düşünmeyin, o işi ben hallederim! Siz, gazetelerde, hemen her gün İran ile ilgili haberler yayınlamaya çalışın! (Difai Fedaileri s.361-362)

Hemide Hanım'ın Yardımı Ve Ayçiçek'in Bulunması

Cemil başından geçenlerden sonra Karabağ'ı Müdafaa Komitesine katılmıştı. Bilalle de orada tanıştılar. Bilal ve Hüsü en yakın arkadaşları olmuş, dert ortağı olmuşlardı. Cemil iyi bir eğitimle kısa sürede iyi bir nişancı ve yakın dövüş ustası oldu. O günlerde Karabağ'a üçyüz atlı ile Hemide Hanım'ın geleceği duyuldu. Cemil'de herkes gibi bu süvarileri görmek için meydana koştu. Suvarilerden biri çok

tanıdık gelince iyice yaklaştı, süvari Cemil'i görünce atından indi; bu yollarda yitirdiği Ayçiçek'ten başkası değildi.

Ayçiçeği Terter Çayında tomruktan kurtulunca olanları çok hatırlamıyordu; fakat onu bulan çobanlar bir otacıya götürmüşler ve iyileşince de Şuşa'ya savaştan önce göçen köylülerini bulmak için yola düşer. Fakat bindiği dilincancı ona Şuşa'nın da savaş meydanı olduğunu en iyisi bu civarın yetim öksüz dostu Hemide Hanım'a gitmesinin olduğunu söyler. Ayçiçek'te çaresiz Hemide Hanım'ın yanına sığınır. Hemide Hanım'ın Şuşa'ya gideceğini duyunca Ayçiçek'te gitmek ister Allah'tan umut kesilmez diyerek Hemide Hanım Ayçiçek'i yanına alır.

Hemide Hanım hemen oracıkta Cemil ile Ayçiçek'in nikâhlarını imama kıydırır. İki nişanlı birbirlerini artık bulmuşlardır; bundan sonra Umudlu'nun intikamını almak boyunlarının borcudur.

Difai Def Etmek Demektir

Karabağ'ı Müdafaa Komitesinde toplanan gençler Bilal önderliğinde hem talim ediyor hem de birbirine dostluk ediyordu; bu gençlerin hepsi Ermeni zulmü görmüş insanın aklı almayacak olaylara şahitlik etmişlerdi. Ayçiçeği ve Cemil, Heyder, Sırhavendli Mireli, Malıbeyli Hüsü gibi hepsinin tek derdi kaybettikleri sevdiklerinin intikamını almaktı.

Muhtar Ve Oğlu Rehim

Difai Partisi'nin amacı aslında çok açıktı kurucuları defalarca Taşnak Sutyun gibi olmayacaklarını teröre ve silaha karşı olduklarını söylemişlerdi; ama Karabağ'ı Müdafaa Komitesine katılanlar ve halk intikam bekliyordu.

-Biz Taşnak Sutyun cemiyetinin izlediği yolu izleyemeyiz. Tüzüğümüzde de açıkça yazılıdır: Difai Partisi bir terör örgütü değildir. Son gelişinde, Ahmet Bey ile konuşmalarımızın esas mevzusu da buydu. Bizim esas işimiz halkı eğitmek, onlara gerçekleri anlatmak, birleştirmek, kanunlar çerçevesinde kendi hakkını talep etmeyi öğretmektir. Bunu başarabilirsek, zora, cezaya gerek kalmaz. Yanlış yola sapanları da uyarmalı, onlara kötü işlerden, millete zarar veren hareketlerden el çektirmeliyiz. Allah'ın yarattığı canı, kulun almaya hakkı yoktur. Bu yolu izlersek eğer, bizim de Taşnak Sutyun Cemiyetinden ve onun üyelerinden bir farkımız kalmaz... Bana göre el içinde kınanarak yaşamak, terör eylemiyle aniden bir kurşunun hedefi olarak öldürülmekten bin defa daha ağır bir cezadır. Terörü ile can almak ceza değil ki! Bir

kurşunla, niçin, hangi suçundan dolayı vurulduğunu bilmeden öldürülmek ceza değil, belki de ölene verilen mükâfattır. Çünkü ölenin bir anda hiç bir sorgulama yapılmadan ömrü bitiyor, vesselam. Ölmeden önce insanın kendi günahlarını idrak etmeye, belki de tövbe edip vazgeçmeye vakti ve hakkı olmalıdır... Bir de, bu teşkilatta başına buyruk hareket edenlere yer yoktur! Ceza hükmünü yalnız Difai Partisinin genel başkanlık makamı verebilir... (Difai Fedaileri s.375)

Kitapta partinin amacı tekrar belirtilmiştir; ama karşı çıkanlar olmuş hatta eğer intikam almazlarsa partinin itibarını kaybedeceğini söylemişlerdir.

Bu günlerde Muhtar ve oğlu Rehim tutuklanmıştır. Muhtar'ın eşi bir Ermeni idi ve Ermenilere Şuşa'daki Türklerle ilgili bilgi taşıyordu. Oğluda O'na yardım ediyordu. Muhtar ve oğlu Rehim öldürüldükten sonra eşide Müslüman mahallesinde barınamadı kardeşlerinin yanına Ermeni mahallesine gitti. Fakat oğlu Eyyub'u götüremedi; Eyyub'da intikam almak istiyordu.

Bilal'in beklediği emir nihayet verilmişti.

“Müslümanları adaletsiz davranan, Müslümanların şerefine haysiyetine dokunan Ermeni yanlısı memurların hiçbiri cezasız bırakılmayacaktır!”

Kerim Bey'in emri yerine getirilecekti, ancak Bilal için asıl mesele, Cemil ile birlikte yapmayı planladıkları Heyvalı baskınınun iznini almaktı. Şans bu ya, teşkilat Başkanlığında buna itiraz eden olmadı, ama bir şartla izin verdiler. “Askeri birliklerimiz, Terter bölgesinden Heyvalı'ya yaklaşınca sizde gider istediğinizi yaparsınız. Şüphesiz, orduyla birlikte hareket etmelerini, onların emniyeti için gerekli görmüşlerdi.

Bilal, arkadaşının intikamını alma işine izin verilmesine, Cemil'in çok seveceğini tasavvur ediyor ve Terter bölgesinden gelen her haberi dikkatli izliyordu. (Difai Fedaileri s.379)

Her Cinayetin Bir Cezası Var

Difai adlı bir teşkilatın, Müslümanlara düşmanlık eden birçok hükümet memurunu ortadan kaldırması haberi, kısa sürede dört bir tarafa yayıldı; meclislerden, evlerden, yüreklerden geçti. Çoğu böyle bir teşkilatın varlığını ilk kez işitiyordu. Suikast Müslümana yakışan bir iş sayılmıyor ve

şeriat kanunlarına uygun değildi, lâkin Kur'an, zulme tahammül etmeyi, adaletsizlikle barışmayı, düşmana boyun eğmeyi, mutiliği de kabul etmiyor, hak yolunda mücadeleyi Allah'ın emri sayıyordu. Difai fedailerinin meramını anlatan ve aynı günlerde elden ele dolaşan bildiriler, zulümden, hükümetin Ermeni yanlısı siyasetinden bıkmış olan halkın yüreğindeki dikenleri çıkarıyordu. Gence intikamı, aşağıdan yukarıya bütün devlet dairelerini endişeye sevk etmişti. Rapor üstüne rapor gönderiyorlar, jandarmayı güçlendirmek için takviye kuvvet istekleri uç uca ekleniyordu. Ermeni terörüne onlarca memurunu kurban veren hükümet, Müslümanların da bu gizli savaşa başvurdukları anda, Kafkasya'nın tamamen kontrolden çıkacağı endişesini taşıyordu. Bu teşkilata dudak büzenlere, Müslüman aydınların cevabı katiydi:

-Difai ne demektir, biliyor musunuz? Def etmek! Direniş göstermek, müdafaa etmek, savunmak... Ne diyorsunuz? Müslüman kendisini savunamaz mı? Müslümanlar, başını cellât kütüğünün üstüne koyup düşmanın gelip onun boynunu vurmasını mı bekleyecek? (Difai Fedaileri s.383-384)

Difai Fedaileri'nin yaptıklarına geçerli sebeplerinin olduğu kitabın değişik bölümlerinde anlatılmıştı. Fakat bu bölümde net bir şekilde ifade edilmiştir.

Bilal ile Hüsü Tiflis'e gittiler; hedefleri Kaşapov'du. Müslümanlara türlü eziyetler eden, Müslüman mahallelerini top gülleleriyle viraneye çeviren, kendisine şikâyete gelen Müslümanları en ağır hakaretlerle geriye gönderen bu devlet görevlisi ölümü çoktan hak etmişti. Hüsü avını iyi takip etti, küçük bir fırsat geldiğinde ise işini bitirdi. Öldürülen Kalaşapov'un yanında bir not bulundu:

"Müslümanlara karşı cinayet işleyenlerin akıbeti bu olacak. Difai."
(Difai Fedaileri s.385)

Türkler arasında da ihanete meyilli olanlar vardı. Bu durum kitapta Gence teşkilatı esas liderlerinden Kadı Mehemed Pişnamazzade ile yine teşkilattan olan devlet görevlisi Sedreddin arasında ki konuşmada şöyle anlatılır:

-Sizin adınız bile, bize yaklaşımı değiştirdi. Artık Ermeni'nin yanında adım başı bizi aşağılayamıyorlar. Ancak üyelerinizden yana dikkatli olun. Aranızda ihanet eden satkınlar var.

-Kadı Mehemed Pişnamazzade şaşkınlıkla sordu:

- Kimden şüpheleniyorsun?

-İnsanımızın kötülüğünü istemem, ancak bizde bu toprağın evladıyız...
Molla Hadi var, tanıyor musun?

-Tanıyorum. Cuma mescidine gelir. Sakin bir adamdır, başka bir niyeti olduğuna inanmıyorum.

-Onu sakın yılanlar soksun! Aranızda ne konuşursanız, anında Rusların avucundadır. Bu haberleri Ruslara o ulaştırıyor.

-Ne biliyor ki ne ulaştırsın?

-Difai ile ilgili etraflı malumat toplamasını istemişler ondan, bu hizmeti karşılığında da 50.000 ruble para vereceklerini vaad etmişler. Aracının kim olduğunu söylesem, kulaklarına inanmayacaksınız...

-Tanıdığım biri mi?

-Yok, tanımazsın, daha doğrusu, tanıyıp tanımadığını bilmiyorum. Bir Ermenidir, bizim dairede tercüman olarak görev yapıyor. Beni yıkıp yandıran da budur. Dökülen masum kanlarından, halkın gazabından korkmadan, sizin sırrınızı Ermeni yer veriyor, Ermeni de yanına beş katıp Ruslara ulaştırıyor. Gence'nin en saygın adamlarını, para ile satılıyor. (Difai Fedaileri s.386-387)

Molla Hadi, Difai Fedailerinden Cemil tarafından öldürüldü. Molla Hadi'nin cenaze namazını kıldıran Molla Azim, Difai hakkındaki bilgileri Ruslara satan Topalhesenli Ehed'de Difai tarafından cezası kesilenlerdendi.

Kadı Mehemed Pişnamazzade'yi rahatsız eden konulardan biride eğitimdi. Müslüman halkı eğitimsiz cahil bıraktıkları yetmiyormuş gibi şimdi de din eğitimine karışıyor Müslümanları bölüp parçalıyorlardı.

“... Bir adamın, iki adamın okul açması ve bütün halkı eğitmesi mümkün değil. Bizim zenginlerin de kalbi taşa dönmüş. Halkın eğitimi söz konusu olduğunda, kuruluşlarını hesap ederler, milletin geleceğini düşünmezler. Paralarını kumar masasına koyar, sokak kadınlarının ayağı altında serper, yabancı bankalara yatırır, ancak millet yolunda harcamaktan imtina ederler... Tüü sizin gayretinize! Siz erkek misiniz? İslam'ın düşmanı olan bu hükümetten ne farkınız var? Bazıları: Çar hükümeti iyidir;

Müslümanlar için Tiflis'te devlet idareleri kurdu, diyorlar. Hayırdır, Çarlık yönetiminin nerden aklına geldi bu Müslümanların meseleleri, diye düşünen yok ki! Hükümetin, İslam'ı da kendi elinde tutmak, onu gözetim altında bulundurmak istediğini anlamıyorlar ki! Beş on kapık verip din adamlarımızın da başını Çar'a bağlıyor hükümet yetkilileri. Hükümetin niyeti ciddi ise, niye Müslümanları parça parça ediyor? Niye bir tarafta Kafkasya Şii'leri Şeyhülislamlığı, diğer tarafta Sünni Kadılığı var... Yani bizde Şii, Sünni ayrılığı o kadar derin mi ki her birine bir temsil idaresi açılıyor? Bu sadece, Rusların içinden geçen düşüncedir. Müslümanları birbirinden ayırmak isteyen onlardır, bu kurumları da ayrılığı derinleştirmek, milletin bir araya gelmesini engellemek için oluşturdular. Bu işleri düşünmeden para harcıyor, ama Müslümanlar için Avrupai okullar açmaktan imtina ediyorlar. Sonra da: Müslümanlar cahildir, eğitimsizdir." diyorlar. Eğitim görmemizle fırsat vermiyorsunuz ki behey gafiller! Hele hesaplarına bak! Güya Rus'un, Ermeni'nin eğitim görmüş insanları, bizim onbeş, yirmi katımızmış! Neye göre yapıyorlar bu hesapları. Soruyorum, bu farkı hükümet bizatihi kendisi yaratmadı mı? Biz hepimiz bu ülkede yaşamıyor muyuz? İkincisi, siz eğitilmiş insan derken, niye sadece Rus-Tatar okullarını bitirenleri sayıyorsunuz? Medrese bitiren eski usullerle ders alanlar, eğitilmiş sayılmaz mı? Ne farkı var? Sadece onlar, Rus-Tatar okullarını bitirenlerden farklı olarak Arap alfabesiyle okuyup yazıyorlar." (Difai Fedaileri s.390-391)

Umudlu'nun İntikamı

Cemil ve Ayçiçek'in beklediği an gelip çattı; ordu iyice Heyvalı Köyüne yaklaşmıştı. Ordunun Heyvalı'ya girmesini bile bekleyemeyen Ayçiçeği, Cemil, Hüsü ve Bilal gece yarısı Heyvalı muhtarı Abraham'ın evine gittiler. Cemil Abraham'ı öldürdü. Karısı ve çocuklarına dokunulmadı.

Umudlu katliamı enteresan bir olaya sebep olmuştu. Cemil ve Ayçiçek oradan ayrıldıktan sonra Umudlu Köyü köpekleri önce kan kokusundan donup kalmışlar sonra bir süre sahiplerini beklemişlerdi. Gelen giden olmayınca köye geri dönmüşlerdi. Katliam yetmiyormuş gibi köyü yağmalamayı düşünen Heyvalıları bundan sonra çetin günler bekliyordu.

...Köpekler Ermenileri Umudlu'ya bırakmıyorlardı. Tüfeği doldurup bir ikisini vursalar da bu, diğer köpekleri daha da kudurtmuştu. Talim görmüş gibi pusuya yatıp bekliyorlardı. Önlerine kim gelse, bir anda etrafını çevirip geri çekilmeye mecbur ediyorlardı.

Ancak Ermenileri köye bırakmayan sadece köpekler değildi. Geceleri Umudlu'dan garip sesler yükseliyor, köyün üstünde garip sesler ve hayalete benzeyen ışıklar uçuşuyordu. Köye yaklaşanları adeta al basıyordu. Atlar durduk yerde ürkiyor, bu seslerden insanların kulakları dayanılmaz şekilde çınılıyordu. Bu inanılmaz sözleri işiten Abram Hesencelallı'nın tek oğlu Armais: "Masal anlatmayın! Elinizde tüfek, altınızda at olduktan sonra, bomboş köye neden giremiyorsunuz!" diyerek kendinden emin bir şekilde atının başını Umudlu'ya döndürmüştü. Birkaç saat sonra da onun karalı haberi gelmişti. Karşısına çıkan köpekler, ya da başka bir sihirli kuvvet, atı ürkütmüş, atın ayağı sürçüp yıkılana kadar kovalamışlardı. Taşlı çaylakta atın altında kalan Armais ölmese de ömür boyu sakat kalmıştı. Boynu kırılmış, felç olmuş, tedavi için Tiflis'e gönderseler de bir faydası olmamıştı... Bir daha köye dönememişti. Keşişin oğlunu ise, kuduzlaşmış köpekler, parça parça etmişlerdi... Köy içinde konuşa konuşa gezen Samsun Kişi:

-Allah'ın parmağı yok ki, sokup gözünüzü çıkarsın, doğru yoldan çıkanların cezasını işte böyle veriyor; ben size iyi ikaz etmiştim. İnsanlıktan çıktığınız için köpekleriniz de sizden yüz çevirdi, diyordu. (Difai Fedaileri s.401-402)

Bakü'ye Davet

Ahmed Bey Bakü'ye döndükten sonra da Karabağ'da olanları takip ediyordu. Şuşa'da yaşananlar intikamlar Ahmed Bey'i rahatsız etmeye başlamıştı; ayrıca Şuşa'da ki kırsal alanlarda yaşayanların şehirlerde ki çatışmalardan, kıyımlardan, başlarına gelecek belalardan haberleri yoktu. Aran Karabağ'ın elde tutulması için Şuşa çok önemliydi. Ama halk alınan intikamlardan sonra Difai'ye karşı daha temkinli yaklaşıyordu. Ahmed Bey'de bu sebeplerle intikamları doğru bulmuyordu. Aran Karabağ'dan gelen misafirleri Bakış Bey Kazımbeyli, Meşedi Şamil Hacıoğlu, Hacı Hüseyin Münşizade ile de bunu paylaştı.

“Ahmet Bey, Muhtar ve oğlu Rehim'in öldürülmesini, Difai Partisi merkezi teşkilatının kararı sayarak, bu olaydan rahatsızlık duyanlar olduğunu biliyordu. “Padles” idi, satkındı, haindi, her neyse, Allah'ın yarattığı canı insan almasın, gerek.” diye düşünüyordu: “yaradan herkesin cezasını nasıl vereceğini biliyor, insanın bu işe müdahalesi dünyada öyle bir karışıklık yaratır ki, önlemek mümkün olmaz. Bu, adalete değil, güçlüye, zalime fırsat vermektir. İkincisi de kim diyor, ölüm en büyük cezadır?, O, keşke sağ kalsaydı, üstelik de çok uzun yaşasaydı, Bütün ömür boyu yüzüne tükürürlerdi, milletin nefretini görürdü. Onun için en büyük ceza da bu olurdu!” (Difai Fedaileri s.404)

Ahmed Bey her ne kadar intikamları hoş karşılamasa da şu bir gerçektir ki Difai'nin bu adaletli yaklaşımı tüm Kafkasya'da çok çabuk yayılmasını, üye sayısının artmasını sağlamıştı. Ermeniler artık Difai'nin faaliyetlerinden çekinir olmuşlardı.

Hatta Rusar memurların da halka karşı ayak yaklaşımı değişivermişti. Kazak, jandarma, polis sokağa çıkarken, silahını evde bırakıyordu. Birçok hainin cezalandırılıp ortadan kaldırılması, binlerce insanın sonu görünmeyen manevi bir terörden kurtarmış, ülkeye rahatlık ve huzur getirmişti.

Teşkilatın yerel liderlerinin işi oldukça basitti. Köylerde cemaati bir yere topluyorlar, önce Kuran-i Kerim okunuyor ve İslam'ın Müslümanlara tebliğ ettiği kurallar; talandan, yağmadan, kan düşmanlığından el çekmenin zarureti hatırlatılıyor, bu kuralları ihlal edenlerin cezalandırılacağı kaydediliyor, Ermenilerle barış içinde yaşamının önemi vurgulanıyor, bundan sonrada halk, kendiliğinden, gönüllü olarak ve ant içerek teşkilata üye oluyordu. Üye kayıt merasimlerinde, devlet aleyhine bir şey bulmak mümkün değildi.

Azerbaycan'da, artık gücüne ve teşkilatçılığına göre Difai Partisi ile boy ölçüşebilecek başka bir teşkilat yoktu. Ancak bu nüfuzun esas sebebi Difai Partisinin adaletiydi. Kısa sürede üye sayısı 20.000'i geçmişti ve neticede Bakü'den Batum'a kadar bütün münakaşa ocaklarında, Ermeniler karşılarındaki gücü görmüş, geçici de olsa, silah bırakmaya mecbur kalmıştı.

Difai Partisi gizli faaliyetleri sayesinde, düşmanı şaşkınlığa uğratan sihirli bir güç olarak şöhret kazanmış, Türkler ve Müslümanların yegâne ümidi haline gelmişti. (Difai Fedaileri s.408)

Barış Teklifi

Devir değişmiş Rusya artık eski Rusya olmaktan çıkmıştı.

Japonya'ya yenilmenin ülkede yarattığı psikolojik ve iktisadi buhranın, görünüşte faal olan ve dışarıdan desteklenen Bolşeviklere ve daha derinlerde hükümetin çok korktuğu Halkçılar Hareketini körüklediği bir anda 17 Ekim manifestosu yayınlanmıştı. Ahmet Bey bu manifesto ile yerel dumalara, taşradaki yönetim birimlerine yetki aktarılmasının, düşünce özgürlüğünün ve demokrasi aldatmacasının, doğal gelişmelerin bir sonucu olarak doğmadığını, geçici bir durum olduğunu anlıyordu. Bu nedenle Rusya'yı iyi tanıyanlar, hükümetin bu vaatlerine ihtiyatla yaklaşıyordu..... Bu yeni ortamda ülkenin ezilen ve bütün haklardan mahrum olan Müslüman ahalisinin dert ve facialarının derinliği, daha açık görünüyordu. Önceden de mevcut olan Müslümanlar Birliği, İslam ittifakı ideolojilerinin bu dönemde güçlenmesi de bu durumla alakalıydı. Bu uğurda yapılan işlerin başında, Hesên Bey Zerdabi'nin aksakalğı ile Azerbaycan aydınları ve İsmail Bey Gaspıralı duruyordu.

Azerbaycan basını kısa bir zaman diliminde, bütün sonraki yüzyıl için örnek olabilecek, önemli işler yapmaya başlamıştı. Lakin bu durum, uzun süre böyle devam edemezdi, devam etseydi, o zaman bu ülkeye Rusya demezlerdi. Bu azatlık ruhu boğulacaktı, Ermenilerin ortaya düşmesi de bu yüzde yüz bu demokrasi temayüllerinin, bu büyük mücadelenin susturulmasına baskıcı Çar rejimine dönüşe hizmet ediyordu. (Difai Fedaileri s.409-410)

Böyle bir ortamda Difai Partisi'nin rolü çok önemliydi. Bütün Kafkasya halkları için Rus zulmünden bir kurtarıcı olarak, millî şuuru oluşturmada siyasi bir parti olarak yer alması gerekiyordu.

Ahmet Bey Difai Partisini, geçiş devrinin, yani muharebe ve millî birlik ile millî kimliğin idraki uğurundaki mücadele devrinin partisi sayıyordu: Difainin bildirilerinin yayılmasıyla durumun değişeceğinden

umutluydu, böylece Taşnak Sutyun Cemiyetinin kirlî yüzü su yüzüne çıkacak, memurların Türklere karşı adaletsizliğine son verilecektir...

Gerçekten de Difai Partisinin meydanda görünmesi, milliyeti ne olursa olsun, bütün Kafkasya halklarının yararınaydı. Hatta bunu Ermenilerde anlamalarına rağmen ikiyüzlü davranıyorlar, ikili oynamaktan vazgeçmiyorlardı. Sözde azatlık uğruna mücadele ediyormuş gibi görünseler de, Müslümanların haklarını dile getirenleri, yani aynı amaca hizmet eden komşuları Türkleri, her fırsatta, bütün vasıtalarıyla gözden düşürmeye çalışıyorlardı. Kendi cinayetlerinin yiğitlik donu biçiyor, Türk'ün adalet arayışına terör damgası vurmaya çalışıyorlardı. Yüzyıllarca bu hokkabazlığa önem veren olmamış, Türk kendi hayatını yaşamıştı. Lakin haberleşme imkânları yaygınlaştıkça, Ermeni uydurmaları Avrupa'daki Türk düşmanlarının işine yaradığından, onların fitne değirmenlerine su taşıdığından dolayı, Ermeniler artık tehlikeli olmaya başlamıştı. (Difai Fedaileri s.410-411)

Kitapta bahsedilen bir diğer husus ta Taşnak Sutyun Cemiyeti kapandıktan sonra Difai Partisi'ne barış teklifi ile geliyor; hatta birlikte çalışmayı istiyorlar. Ahmed Bey'in gelen elçiye verdiği cevap ise takdire şayandır.

-Genellikle bizler "sen Türk'ün son aklına bak." derdik ama Ermeni'nin son aklı da fena değilmiş, deyip birden ciddileşti: peki, bu teklifinizi müzakere edip düşüncelerimizi sizlere iletiriz. Biliyorsunuz, hükümet Ermeniler ve Türkler arasında her ne kadar ayırım yapsa da, bizler Şuşa'da kardeş gibi yaşıyorduk. Sizler daha iyi durumdaydınız, her imkânınız vardı. Ama bir bak, şimdi ne durumdayız? Siz ne kazandınız, biz ne kaybettik? Savaşıyoruz, kan döküyoruz, sonra ayrılıp bakıyoruz ki, yan yana, barış içinde yaşamaktan başka yolumuz yok. Sizde bizde yukarıdakilerin şer fetvasına ne kadar uyarsak, o kadar bedbaht olacağız ve çocuklarımızın geleceğini yitireceğiz... Bakü'ye bir bakın! Ermeniler buraya geleli ya 20 yıl oldu ya da 25.Ama bizden daha iyi yaşıyorsunuz! Gazetelerinizde yazarlar bunu, Ermenilerin becerikliliğine, eğitilmiş olmalarına bağlamaya çalışıyorlar. Bu kadar insafsızlık olmaz! Bir kere de bu hoşgörüden; size kucak açtıklarından dolayı Bakülülere teşekkür etseler olmaz mı? İnsanlık bunu gerektirmiyor mu? Bakü'nün servetine ortak ol, o parayla silah al ve

sonra namluyu bize doğrult! Bu hangi kitapta yazar? Hangi kanuna sığar? İnsanlığa yakışır mı? (Difai Fedaileri s.412)

Yelizavetpol Valiliğinde

Difai Partisi artık gizli kalamıyordu; Yelizavetpol(Gence) valisi Volski'ye gelen gizli belgede Gence'deki bazı Rusların da Difai partisi ile görüştüklerini yazıyordu. Vali bunu Tiflis'in ve Petersburg'un duymaması gerektiğini çünkü kendisini suçlayacaklarını düşünüyordu. Valinin bu konu hakkında hazırlattığı rapor için bilgi veren Ermeni bir kaymakamın Difai hakkında söyledikleri artık Ermenilerin bile sağduyulu olanlarının inandığı bir parti haline geldiğini göstermekteydi.

-Efendim! Ermeni olduğum için Türkler arasında daha dürüst çalışmalıyım. Raporumda da yazdığım gibi, Difai Partisi gerçekten de ciddi bir demokratik teşkilattır, sosyal demokrasi ideolojisini benimsiyor, kendi bayrağı altında faal, demokratik güçleri birleştiriyor. Amacı ise barışçı yoldan toplumsal siyasi mücadeledir. Aksine bir belge ya da delil yok. Karabağ'ı Müdafaa Komitesi ise bana göre, ticaret arababının ve beylerin kurduğu bir teşkilattır ancak Difai Partisinin bir kolu da olabilir. Bu teşkilatın asıl amacı kendi mülklerini korumaktır ve muhtemelen de Difai Partisinin gizli emirlerini bu teşkilat yerine getiriyor olabilir. (Difai Fedaileri s.421)

Vali Volski'nin Tiflis'e Kafkasya canışını Vorontsov Daşkov'a gönderdiği raporda Rus hükümetinin sırf ayakta kalmak için bu iki milletin birbirine düşmanlığının devam etmesi gerektiği yazıyordu.

“Taşnak Sutyun Cemiyeti ile birlikte Türklerin Difai Partisinde kapatmak uygun olmaz; bu, hükümete karşı olan muhalifleri birleştirir. Kendi aralarında her ne kadar çatışma olsa da bu çatışmaların sebebi olarak hükümeti görüyorlar. Bu yüzden, kapatıldıkları anda birbirleriyle diyalog kurmaları kolaylaşır. Bendeki istihbarat bilgilerine göre, bazı yerlerde artık diyalog ve barış için girişimlerde yapılıyor. Her iki parti de aynı kumaşın parçasıdır. Taşnak Sutyun Cemiyeti ve Difai Partisi, her ikisinin de esas hedefi iktidardır... Bu nedenle biz, bunlar arasındaki ihtilafın devam etmesi

için, görünüşte de olsa her birine ayrı muamele yapmalıyız.” (Difai Fedaileri s.425)

Difai fedailerinin intikam cinayetleri devam ediyordu. Fakat öyle isimler seçiliyordu ki ne Ermeniler ne Türkler ne de Ruslar bu duruma hiçbir şey diyemiyordu.

Hedefler o kadar doğru seçiliyordu ki kimse tetikçiyi kınayamıyordu. Bunlardan başka, diğer cezalandırılanlar da ya halka zulmeden ya da Ermeni Müslüman savaşında, Ermenilere silah veren devlet memurlarıydı. Milliyet farkı gözetilmeden, halk yararına hizmet etmeyen Müslümanların da cezalandırılması, teşkilata “Anti Rus” veya “Anti Ermeni” damgası vurulmasını engelliyordu.

Cezalandırılacak olanlar, önceden ikaz ediliyor; doğru yola çağrılıyor, adaletli olması için evine ya da iş yerine mektuplar gönderiliyor ancak bütün çareler tükendiğinde, hakkında ölüm hükmü veriliyordu. (Difai Fedaileri s.428)

Çatlak

Tiflis’in haberinin olmasına sebep olan iki çatlak olmuştu. Birincisi Muhtar ve oğlu Rehim’in öldürülmesi ile ilgili dilekçe yazan Muhtar’ın küçük oğlu Eyyub’un bir dilekçe de Tiflis’e yazmasıydı. İkincisi ise para toplama işiyle ilgiliydi. Her Difai üyesi 30 ruble verecekti. Fakat tek bir adam buna karşı çıktı ve Tiflis’e bir şikâyet mektubu yazdı. Böylece Tiflis gizli gizli Difai hakkında araştırma yapmaya başlamıştı bile.

Bu araştırmalara sebep olan olaylardan biride Çarlık Rusya’sının köhnemiş, rüşvet, adam kayırmanın olduğu adli düzende işlerin yürümemesiyle ilgiliydi. Kimse hükümetin bu işe yaramaz mahkemelerine idari kuruluşlarına başvurmak istemiyordu; hem işleri günlerce sürüncemede kalıyor hem de adaletsizlikle çözülmüyordu. Ama Difai Partisi hem adaletli davranıyor, meseleleri çabuk hallediyordu. Böyle olunca devlet idareleri işlerindeki azalmanın sebebini araştırmaya başlamışlardı.

Devletin görevi olan ancak yapmadığı bir işi Difai Partisi yapıyordu. Eyaletlerdeki birçok küçük anlaşmazlık Difai Partisinin yerel teşkilatlarının adaletli müdahalesi ile çözülmüyordu. Kanuna göre kimin haklı olduğu izah

ediliyor, tarafların rızasıyla anlaşmazlıklar çözüliyordu. Devlet idarelerinin müdahalesinin rüşvetle, sürüncemede bırakmakla sonuçlanacağını bilen insanlar, Difai Partisine müracaat ediyor, bu işlerle ilgili devlete verilecek harcın bir kısmını kendi istekleriyle partiye yardım olarak veriyorlardı. Yerel teşkilatlar bu bakımdan birer hukuk danışma bürosu gibi de hizmet veriyorlardı. Bu işte şeffaflığı sağlamak amacıyla yerel teşkilat temsilcilerine makbuz da verilmişti. Böylece, devlet idarelerine müracaatların sayısı azalmıştı. Kısa sürede böyle bir değişiklik memurların anlamadığı bir işti. (Difai Fedaileri s.431)

Çarlık görevlileri gün geçtikçe artan dilekçeler, şikâyet mektupları karşısında araştırmalarını derinleştirdiler. Difai Partisine ilk müdahale 1908 yılının ilk aylarında geldi.

1908 yılının ilk aylarında, operasyon için düğmeye basıldı ve Difai Partisine karşı açıktan harekete geçildi.

Şuşa kaymakamı Lokatov 25 Mart 1908 tarihli ve Yelizabetbol Valiliği'ne sunduğu üç numaralı raporunda şunları yazmıştı: "... Bu raporla aşağıda adları yazılan Şuşa vatandaşlarının hapsedilerek Şuşa hapisanesine atılması konusunda 23 ve 24 Mart tarihlerinde kabul ettiğim kararımı iki nüsha halinde size gönderiyorum." Bu raporun ekinde hapsedilmesi gerekenlerin listesi sunuluyordu.

K. Lokatov, ayrıca evlerinde arama yapılanların adları ve arama sonucunda düzenlenen tutanakları da raporuna eklemişti.

Tutuklanması konusunda karar çıkarılan bazı adamların yakalanamadığını kaydeden Lokatov, onların bir kısmının Ermenilerle çatışmalar sırasında ölmüş olabileceğini bildiriyor, geri kalanların bir an önce tutuklanması için aldığı tedbirler hakkında da bilgi veriyordu.

Bu rapordan sekiz gün sonra 12 Nisan 1908 Yelizavetpol valisi Kavrilov'un kararı ile birçok Difai Partisi üyesi, Kafkasya'dan çıkarılarak üç aylığına Heşterhan'a sürgün edildi. Difai Partisine mensup İran uyrukluları ise sınır dışı edilerek ülkelerine gönderildi. (Difai Fedaileri s.433-434)

Bu olaydan sonra arkası çorap sökücü gibi gelmişti. Daha önce Kafkasya canişini Vorontsov Daşkov çok ciddiye almadığı Türklerin kurduğu bu partinin artık

başının ezilmesi gerektiğini düşünüyordu. Yerel teşkilatlarla uğraşmaktansa Bakü’de ki merkezine bir operasyon düzenlemek başındaki adam olan Ahmed Bey Ağaoğlu’nu etkisiz hale getirmenin daha doğru bir iş olduğunu düşünüyordu.

Ahmed Bey olan bitenin farkındaydı; bu yüzden yazmaya devam etmek için savunduğu idealler için arkadaşlarının da davet ettiği İstanbul’a gitmeye karar verdi. Şimdi eşi Sitare’yi iknaya sıra gelmişti.

Gidecekleri İstanbul’da çok süt liman değildi. Genç Türkler, İttihat ve Terakki II. Meşrutiyet’i ilan edeceklerdi. Bir toplantı sonrası Ahmed Bey ve Elimerdan Bey arasında geçen konuşmalar Osmanlı Devleti’nin de o dönemde ki siyasi durumunu açıklıyordu. İstanbul’da ki arkadaşları imparatorluğu nasıl düze çıkarabiliriz hesapları yapıyorlardı. Fakat Ahmed Bey bu kadar düşmanın içinden nasıl sağlam çıkıp Fransız İhtilali ile başlayan (!) insan hakları, hümanizm anayasal düzen, demokrasi gibi pek çok mefhumu yerine getireceklerdi, bilemiyordu. O daha çok Türk milletine sahip çıkılması gerektiğini düşünüyordu.

-Bu söylediklerim aramızda kalsın Elimerdan Bey! İşin doğrusu, şimdi imparatorluğa değil, Türk milletine sahip çıkmak, Türk halkını korumak lazım. Başkaları ile ittifakın sonu yok... İster 600 yıl, isterse 1000 yıl sürsün bir devletin ömrü... Sonu iflastır. Kendi ırkının birliği için çalışmalısın. Mesela, Osmanlı Türkleri, Kafkasya Türkleri ve İran Türklerinin birliği için... (Difai Fedaileri s.443)

Artık Difai Partisinin ileri gelenlerinin evleri ve çalışma mekânları da aranmaya başlamıştı. Kadı Pişnamazzade, Elekber Bey Refibeyli, Nesim Bey Usubbeyli ve daha birçokları. Elde edilen veriler birleştirilerek bulunan isimlerden büyük bir kısmı sürgüne gönderilmiştir.

Hacı Zeynalabidin Tağıyev’in Tavsiyeleri

Tağıyev olanlara üzülyordu. Özellikle Ahmed Bey’in İrşad’da ki odasının aranması baya canını sıkıyordu, kendisine ait olan bir gazetede arama yapılması Tağıyev için bundan sonrada evinde arama yapılmasına ortam hazırlayan bir davranıştı. Bu yüzden Bakü genel valisi ile görüşüyor. Bu görüşmeden sonra da Ahmed Bey ve Elimerdan Bey’i yanına çağırır.

-Kaç yıldır aramızda söz sohbet olmadı. Yaptığın işlerden de çok memnunum. Allah sizleri, milletimize çok görmesin! Ancak durum her geçen

gün daha da kötüye gidiyor. Bana kalırsa bir süre Bakü'den uzaklaşman iyi olacak. İstanbul'a git! Bir ihtiyacın olursa, oraya da elimiz ulaşır. Ortalık yatışınca geri dönersin. Hükümetin eline düşmeni istemiyorum! (Difai Fedaileri s.456)

Ahmed Bey'i cevabı ise şöyleydi:

Hürmetli Hacı, İstanbul'daki dostlarım da oraya gitmemi çok istiyorlar hatta ısrar ediyorlar. Sanki onlarla anlaşmışsınız. Doğru söylüyorsunuz, dostlarımdan biri, Osmanlı Devleti'nin baş nazırı oldu. İki günde bir telgraf çekiyor: "Sana ihtiyacım var, şimdi de yanımda olmazsan, yardımını esirgersen, dostluğumuzun ne anlamı kalır? Gençlik arzularımızı hayata geçirmek için Allah bize fırsat verdi. Fırsatı elden kaçırmayalım! Bizi kendinden mahrum etme!" diyor. Hürmetli Hacı, senin iyiliklerin karşılığında sessizce toparlanıp İstanbul'a gitmemin, seni kıracağından çekiniyordum. Allah senden razı olsun. İşimi kolaylaştırdın. (Difai Fedaileri s.458)

Ahmed Bey Bakü'den ayrılmadan dostlarına bir veda mektubu yazdı.

"Biz amacımıza ulaştık. Azerbaycan Türkü'nün şerefini, liyakatini, millî ve dinî haklarını korumaya kadir olduğunu ispat ettik. Zamanı geldiğinde bunu yine ispat edeceğiz! Bugün dünyanın dikkat merkezi İstanbul'dur. Kan kardeşlerimiz bir ölüm kalım mücadelesi içindeler. Anadolu'nun talihi aynı zamanda bizim de talihimizdir. Geçmişimiz bir oldu, geleceğimiz de bir olmalıdır! Başımıza ne geldiyse, bu birliği koruyamadığımızdan geldi. Tarih bakmak için değil, netice çıkarmak için vardır... Hatalarımızı tekrar edersek, Allah bizi affetmez. İşimizi yarım bırakmıyorum, daha geniş bir muhitte devam ettirmeye gidiyorum. Milletlerin bu Çar Hapishanesinden çıkacağına ve o büyük günde görüşeceğimize inanıyorum. Yaşasın bütün ve bağımsız Azerbaycan! Yaşasın Türk birliği ve Türk kardeşliği! Allah'a emanet olun!" (Difai Fedaileri s.461)

1909 baharında Bakü'den ayrıldı. Bu gidiş 15 Eylül 1918'e kadar sürdü, Kafkas İslam Ordusunun ön saflarında Ahmed Bey Ağaoğlu tekrar Bakü'ye girdi.

2.3. Şahıs Kadrosu

Ahmed Bey Ağaoğlu (1869-1939);

Difai Fedaileri romanı Ahmed Bey'in hayatı üzerine kuruludur. Çocukluğundan itibaren İstanbul'a gidinceye kadar Azerbaycan'da yaptıkları siyasi hayatı, Difai Partisi'ni nasıl kurduğunu, arkadaşları ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Romanın merkezi kişisidir. Yazarın duygu ve düşüncelerini dile getiren yüceltilmiş kişidir.

Ahmed Bey ulema sınıfına mensup asil bir ailenin ferdidir. Azerbaycan'ın Şuşa kentinde doğmuştur. Babası O'nun İslami bir eğitim almasını istemiştir. Fakat o bir Rus okuluna gitmiştir. Türklerin azınlıkta buldukları bu okullarda Ermenilerin bütün Rusya'da olduğu gibi yine ayrıcalıklı tutulduklarını şöyle anlatır.

Okulda Türkler azınlıkta olduğundan, Ahmet, Ermeni çocuklarından dayak yiyor; ancak sokağa çıkınca, onlardan intikamını alıyordu. Okuldaki Ermeni çocukları bu "Pis Türk" yalnız yakalıyor, dövüyorlardı; fakat Ahmet de şehirde diğer Türk çocuklarıyla birlik olup onlara gereken dersi veriyordu. Ermeni ve Türk çocukları, birbirleriyle kavga ederek, dalaşarak büyüyorlardı. Ama Ahmet'in asıl içine işleyen şey, bu olaylara karşı, okul müdürlüğünün vurdumduymazlığıydı. "Ermeni hocaların taraf tutması alışılmış bir şeydi. Onlar asla birbirinin ayağını basmazlardı." diye geçirdi içinden Ahmet. Ya Ruslar? Bütün bu haksızlıklar, onların gözleri önünde oluyordu. Öyleyse, neden bu salya saçan kudurmuşları karşılına alıp; okulun düzenini bozmaya hakkınız yok, buna devam ederseniz, gimnaziyada kalamazsınız, demiyorlardı? Ermenileri sevdiklerini, her yerde, her fırsatta belli ediyorlar, ancak buna rağmen benim vatanımda yaşıyorlardı. Burası Şuşa! Burası Karabağ! Benim vatanımdı...(Difai Fedaileri s. 12-13)

1888'de Petersburg'da Mühendislik eğitimi almaya başladı. Aynı yıl gözlerinden rahatsızlandığı için geriye döndü. 1889'da eğitimine devam etmek için Paris'e gitti. Hukuk eğitimi almaya başladı. Paris; Ahmed Bey için ufkunun açıldığı, milliyetçilik fikrinin filizlendiği bir yer oldu; Yusuf Akçura, Ahmed Rıza Bey, Doktor Nazım Bey gibi. Paris; o dönemde milliyetçilik, liberalizm, demokrasi gibi pek çok fikrin geliştiği, tartışıldığı ve pek çok aydının yetişmesine olanak sağlayan bir mekândır. Ahmed Bey Genç Türkler ile de Paris'te tanıştı.

Ahmet, Nazım Bey'i bulup onun aracılığı ile Osmanlı gençleriyle tanıştıktan ve Genç Türklerin toplandığı meclislere katıldıktan sonra, Paris'in inkılâpçı Türk gençliğinin ocağı olduğunu anladı. Ondan sonra, kopup geldiği uzak diyarların sesini duyurmak, İslam dünyasının bu geri kalmış, cehalet içinde yüzen köşesini Avrupa'ya tanıtma isteği daha da güçlenmişti. (Difai Fedaileri s. 50)

Paris'te ünlü Fransız şarkiyatçı James Darmstaedter ve Ernst Renan gibi fikri gelişimini sağlayacak isimlerden ders almıştır.

Panislamist aktivist Şeyh Cemaleddin Efgani ile Paris'te görüşmüş; Müslümanları sadece din kurtarmaya yani gelişen, değişen Avrupa karşısında ilerlemeye yetmeyecekti. Müslümanların geleceğinin, kurtuluşunun insan hakları, eğitim gibi Fransa'da doğan düşüncelere bağlı olduğunu bu Doğulu Şeyh'den edindiği bilgiler ve fikirlerle kanaat getirdi.

1894'te hukuk eğitimini bitirdi. Önce Şuşa'ya baba evine geldi. Sonra Tiflis'e giderek öğretmenlik yaptı; bir taraftan da Kafkas gazetesinde muhabirlik yaptı. Sonra Bakü'ye geçip Kaspi gazetesini çıkarmaya başladılar.

Onun Bakü'ye gelişine en çok sevinen ise, eski dostu Elimerdan Bey oldu. Onun Bakü'ye gelmesini rica eden, bunun için Tağıyev'e rica da bulunan da oydu. Baş redaktörlüğünü yaptığı Kaspi gazetesinde yazarlar içinde, Müslüman yazarların azlığından şikâyet ederek, Ahmet bey gibi güçlü bir kalem sahibinin Bakü'ye gelmesinin çok önemli olduğunu izah etmişti. Aslında Tağıyev de Rusça ve etkili yazılar yazabilecek Türk gazetecilerin eksikliğinden yakınıyordu. Petersburg ve Tiflis gazetelerinde, akli başında Müslüman yazarları ve onların yazdıkları makaleleri görünce yürekten seviniyordu. Bu yüzden Elimerdan Bey'in teklifini ikilemeden kabul etmişti. (Difai Fedaileri s. 80)

Sitare Hanımla evlendi bu evlilikten beş çocuğu olmuştur. Şuşa'nın asil ailelerinden birinin kızıdır. Kızlar Gimnaziyası'na gitmiş tahsil görmüştür.

1905'te Hayat'ı 1906'da Bakü'deki ilk Türkçe gazete İrşad'ı çıkardı.

1905'te Difai Partisini kurdu. Aynı yıllarda alevlenen Türk-Ermeni çatışmalarındaki adaletsizlikleri, haksızlıkları ve devletin taraflı hareket ederek

Ermenileri kayırmalarına karşılık yine Ermeni zulmü görmüş intikam çabasında olan gençlerden Difai Fedailerini oluşturdu.

1909'da baskılar artınca İstanbul'a göç etmek zorunda kaldı. Bu zamana kadar yaşadıklarını yazarımız Sabir Rüstemhanlı edebi bir dille, akıcı bir biçimde tarihi bilgiler ışığında olayları kaleme almıştır. Karabağ Savaşı'nın sebeplerini, gelişimini, Çarlık Rusya'sının savaşa bakış açısını romanda anlatmıştır.

Kerim Bey Mahmandarov (Hekim)

Şuşa'nın ileri gelen aksakallarındandır. Çocukluğundan beri Ahmed Bey'i ve ailesini tanır. Ahmed Bey Paris'ten Şuşa'ya dönerken Kerim Bey ile karşılaşır; bu sohbetten sonra arkadaşlıkları ilerler.

Kerim Bey yeni Ahmet birbirlerini çocukluk yıllarından beri tanışmalar da şimdi tesadüfen karşılaşmaları ve bu karşılaşmanın sonucundaki yol arkadaşlığı, ikisi için de çok değerli olan bir dostluğun başlangıcı olacaktı..... Ahmed'in Londra'daki Şarkşinaslık kurultayından, oradaki müzelerde sergilenen Türk İslam medeniyetine ait eserlerden bahsetmesi, Doğuyu ve Doğu düşüncesini savunmak amacıyla ileri sürdüğü görüşler, sunduğu deliller, kendi medeniyetini ihtirasla savunması, Kerim Bey'i derinden etkilemişti. (Difai Fedailerini s. 65-66)

Karabağ Savaşı'nın en alevli günlerinde Hayriye Cemiyetini kurmuş; Ermeni zulmüne uğramış madurlara yardım etmiştir.

-Ben, Karabağ'da bir tek cemiyet tanıyorum. O da Kerim Bey'in kurduğu Hayriye Cemiyetidir. Cemiyet, savaşın en ateşli döneminde, pek çok yaralıya, evsiz barksız, aç açta kalan kaçkına yardım etti. Hepiniz buna şahitsiniz. Bu yüzden de Kerim Bey ne derse, ben onun dediğini emir telakki ederim, dedi. (Difai Fedailerini s. 346)

Difai Partisi'nin Şuşa Teşkilatı başkanıdır.

Elimerdan Topçubaşı

Romanda zihinsel tiplerden biridir. Ahmed Bey ile Petersburg'da tanıştılar. Ahmed Bey Elimerdan Bey'i şöyle anlatır;

Elimerdan Topçubaşı düşüncelerini Rusça daha iyi anlatan buna karşılık Türkçeyi düşünceye düşünceye, yeteri kadar iyi konuşan, sakın, mantıklı,

sohbetini asıl mecrasından dışarı çıkmaktan hoşlanmayan, kendini fazla öne çıkarmayan, fikirlerinin doğruluğuna inanan, ülkü sahibi, üstelik çok yakışıklı bir gençti. (Difai Fedaileri s. 39)

Elimerdan Bey, iş ortamında herkese aynı gözle bakan, millî taassup ile gazete sahiplerinin ilgilerini uzlaştırmayı becerebilen bir adamdı. İyi ki birbirlerini çoktan beri tanıyorlardı. Ahmet onun şaka yollu dediği gibi; burjuva görüntüsünün arkasında nasıl büyük bir mücadele aşkına ve vatan sevgisinin olduğunu çok iyi biliyordu. (Difai Fedaileri s. 83)

Ahmed Bey Paris'ten döndükten sonra bir müddet Şuşa'da kalır; Elimerdan Bey'in daveti üzerine Bakü'ye Kaspi gazetesine gider. Elimerdan Bey Kaspi gazetesinin baş redaktörüdür.

Bundan sonra Ahmed Bey'in hayatının Azerbaycan'daki kısmında Elimerdan Bey'in önemi artmıştır.

1905 yılında Petersburg'da yapılan Türkler ve Rus bakanlar arasında yapılan görüşmelere de katılmıştır. Tiflis'te yapılan Kafkasya Canişin'i ile barış görüşmelerine de katılmıştır. Burada Ermeni Türk çatışmalarının nasıl barışla sonlanacağını anlatmış; Ermenilerin Müslümanlara karşı tavrını gözler önüne sermiştir.

-Hürmetli Ermeni meslektaşlarım! Gelen her şeyi açık açık konuşalım! Bence, bu savaşı, bazı hükümet memurlarının şer fetvası ile siz aydınlar başlattınız, siz de bitirmelisiniz. Bizim hürmetli temsilcimiz Ahmet Bey, bu savaşta her iki tarafında suçlu olduğunu açıkça yazmıştır. Biz ortamı yatıştırıp asıl suçluları ararken, masum Ermenileri Taşnaklardan ayırırken, Siz: "Müslümanın iyisi olmaz. Bütün Müslümanları kırmak lazım." diye fetva veriyor, bağırdınız. Elinize fırsat geçince de dediğinizi yaptınız. Bakü'deki petrol kuyularında çeşitli milletlere mensup işçiler, birbirlerine "kardeş" diye hitap ediyordu. Ancak bu durum sizin işinize gelmiyordu... Şimdi ovadan yaylaya, yayladan ovaya göçü değil bu hakikatleri konuşmak lazım. Bizler her iki millete de aynı göz ile bakılmasını istiyoruz. Siz ise: "olmaz, bizim payımız daha fazla olmalı." diyorsunuz. Bu nasıl komşuluktur ve bunun adını ne koymamız gerekir? (Difai Fedaileri s. 313)

Kadı Mehemed Pişnamazzade

Romanda zihinsel tiplerden biridir. Gence Gimnaziyası'nın Şeriat dersleri hocasıdır. Ahmed Bey'e Paris'te tanıştığı Şeyh Cemaleddin Efgani'yi hatırlatır.

“Ben Allah adamı olsam da bütün dualarım milletimin mutluluğundan yanadır. Allah'ın dini de kitabı da peygamberi de insanlar için gönderilmiş. İnsanın ezildiği, aldatıldığı yerde minareleri ne kadar yükseltirsen yükselt, faydası yoktur!” (Difai Fedaileri s. 289)

Bu fikirler doğrultusunda eğitime önem veren, milletinin varlığını her şeyden önemli sayan bir din adamıydı. Ahmed Bey'in Tiflis Görüşmeleri sonunda Gence'ye uğrayıp Difai Partisi'ni kuracağını söyleyince verdiği cevap ile O'nu yüreklendirir.

-Benim bir şeriat hocası olduğumu biliyorsunuz. Allah'ın kitabı Kur'an'da da zulme karşı mücadele etmek gerektiği belirtiliyor. Siz yol gösterin, ben şehit olmaya hazırım! (Difai Fedaileri s. 325)

Böylece Difai Partisi ilk olarak Gence'de kurulur. Kuruluş Bildirisini hazırlayanların arasında Pişnamazzade'de vardır.

Halkın eğitimi konusuna çok önem veriyor; camilerde toplanan nezirlerle Gence'de pek çok okul açmıştı. Aynı zamanda eğitimin sadece medrese eğitimi olmasına da karşıydı. Çağdaş okulların ve burada eğitim alanların milleti kurtaracağına inanıyordu.

Aslında Gence Kadısı medrese değil, çağdaş okulların taraftarıydı, açtığı okullarda Çağdaşlığa göre Rus-Tatar okullarından hiç geri kalmazdı, kısacası o, ders programlarının daha millî olmasını istiyordu. Bugün geldiği kanaat ise tamamen farklıydı: O, açtığı okulların giderleri için mali kaynağı bulmuştu. Ziyaretgâhlarda, mescitlerdeki nezir kutularında toplanan paraların bir bölümü bu okullara aktarılacaktı. Bu yolla okulların kapanmasını önleyecek bir yenilerini açacaktı. Önemli bir şeyi keşfetmiş insanlara benziyordu. “Niye şimdiye kadar bu konuya kafa yormamışız? Millet o nezirleri Allah yoluna başlıyor. Allah da Müslüman kullarının kör, sağır, cahil ve başının Ruslara bağlı kalmasını istemez!” diye düşünüyordu. (Difai Fedaileri s. 391)

Ali Bey Hüseyinzade

Romanda zihinsel tiplerden biridir.Tiflis'teki Şeyh Ahmed Selyani'nin torunudur. Ahmed Bey ile Petersburg'da tanıştılar. İstanbul'da tıp eğitimi almıştır. Ahmed Bey Ali Bey Hüseyinzade'yi şöyle anlatır:

Ali Bey ise şair yaradılışlı, fikri göklerde, Türk'ün tarihi geçmişi ve geleceği ile ilgili sonsuz hayaller kuran, ihtirash bulunduğu meclisi coşturmayı başarabilen biriydi. (Difai Fedaileri s. 39)

Bir süre İstanbul'da yaşamıştır. O yılları şöyle anlatır:

“Gençliğimin on dört yılını Osmanlı topraklarında geçirdim. Ülkeyi düştü buhrandan çıkarmak için Genç Türkler ile birlikte gece gündüz çalıştım, hiç bir şeyimi esirgemedim, hiçbir savaştan kaçmadım, şehit olmaya da hazırdım. Türk Yunan savaşında askeri hekim olarak Osmanlı ordusunda görev yaparken de şehitlik arzusu, bir an olsun aklımdan çıkmıyordu. Savaştan sonra millî birlik ülküsüyle çalışan gençlerin teşkilatlarını kurdum. İslam birliği ve İslamcılık şuurundan kopamayan bir ülkede, Türkçülüğün temellerini attım; “İttihad-ı Osmanî” ve sonra onun nezdinde İttihad ve Terakki Partisinin kurulması için herkesten fazla çalıştım... Sonuç ne oldu?” (Difai Fedaileri s. 86)

Yazar Sabir Rüstemhanlı Ali Bey Hüseyinzade'nin Türk dünyası için önemini şu ifadelerle anlatır:

Ali Bey Hüseyinzade o zaman, hekim, yazar, öğretmen, asker, tercüman, İdeolog, ansiklopedi uzmanı ve bir bilge kişi olarak, Osman devletindeki Türkçü Turancı gençliğin piri olarak şöhret kazanacağını nereden bilecekti ki... Sonraları, onu tanıyanlar: “Bütün Türk dünyasında adeta bir peygamber gibi yeni ufuklar açmıştı.” diye yazacaklardı. (Difai Fedaileri s. 86)

Ali Bey İstanbul'da iken pek çok fikir akımını görmüştü. O dönemde Osmanlı Devletinde var olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi akımların Azerbaycan'da da taraf bulmaya başlamıştı. Ali Bey Türkçü ve Turancıdır. Diğer fikir akımlarının Türk milleti için uygun olmadığını Osmanlı Devletinde nasıl son bulduğunu işe yaramadığını, Azerbaycan'da yaşayanlar için de kurtuluş yolu

olmayacağını bir hekim olmasına rağmen etrafındakilere anlatmaya çalışan bir Türk aydınıdır.

Elekber Bey Refibeyli

Romanda zihinsel tiplerden biridir. Gence'nin ileri gelenlerindedir. Güngörmüş, ileri görüşlü, Türk milletinin bekasını isteyen aydın bir kişidir. Difai Partisi'nin kuruluşunda bizzat yer almıştır. Gence teşkilatında görev almıştır. Kitapta Ahmed Bey'in ağzından Elekber Bey şöyle anlatılır:

Elekber Bey, siz Gence'de genç yaşlarınızdan beri "el aksakalı" olarak sayılıp seviliyorsunuz. Devlet yöneticilerini de çok iyi tanıyorsunuz. Uzun süre hükümeti hizmet ettiğinizden, yöneticileri zavallı Müslümanlara nasıl tepeden baktığını da herkesten iyi biliyorsunuz. (Difai Fedaileri s. 331)

Gence'de Difai Partisini tanıtmış, katılımı arttırmıştır. Difai Partisi devlet tarafından zararlı ilan edilince evi aranmış, sürgüne gönderilmiştir.

Hacı Zeynelabidin Tağiyev

Romanda sosyal tiplerden biridir. Azeri iş adamıdır. Dünyada ki ilk petrol sanayisinin kurulmasına ve gelişmesine yardım etmiştir. Tahsil görmemesine rağmen ülkenin eğitim, kültür, iktisadi gelişimiyle yakından ilgilenmiştir. Pek çok projeyi finanse etmiş; pek çok öğrenciye burs vermiştir. Bu öğrencilerin arasında Mehmed Emin Resulzade'de vardır. Rusya Türklerinin ilk gazetesi Kaspi'nin, İrşad'ın sahibidir. Ahmed Bey ile de Elimerdan Bey'in daveti üzerine Kaspi gazetesinde yazmaya başladıktan sonra tanışmışlardır. Tağiyev bu tanıştığı genci ilk görüşmelerde sevmiş fikirlerine değer vermiştir. Bu yüzden gazetede yazıları hakkında;

"ne istiyorsan yaz, milletimizi başka milletler seviyesine çıkarmak için para pul esirgemem, ama hükümete gücümüz yetmez, boş yere yöneticileri kendimize düşman etmeyelim." (Difai Fedaileri s. 82)

Türk Ermeni savaşını bitirebilmek için pek çok görüşmeye de ev sahipliği yapmıştır.

Fakat Difai Partisi devlet tarafından gözaltına alınıp araştırmaya başlanınca Tağiyev sıkıntıya düştü. Bu yüzden Ahmed Bey'in İstanbul'a gitmesine yardım etmiştir.

Şeyh Cemaleddin Efgani

Romanda zihinsel tiplerden biridir. Ahmed Bey Şeyh Cemaleddin Efgani ile Paris'te olduğu yıllarda tanışmıştır. Panislamist bir aktivisttir. Farklı bir yaşam tarzı vardır.

1868 yılında, Afganistan veziriazamıyken ülkesini terk etmişti. Aslında yazdıkları bilim dünyasında hızla yayılan kitaplarında dile getirdiği düşüncelerinin ana eksenini, materyalizm karşıtlığıydı. Onu anti-materyalizmin bayraktarı olarak tanıyorlardı. Bu büyük Doğu'lu müdrikin düşünce sistemindeki olağanüstülük ve kudret, Ahmed'in mücadele azmini artırıyordu. O, Ernest Renan ile Cemaleddin Efgani arasında geçen konuşmaları hayranlıkla dinliyor, iki dostunun bazen sohbet havasından çıkıp ateşli tartışma atışmalarını izliyor ve Efgani ile gurur duyuyordu. İçinden geçen ancak o ana kadar dile getiremediği bir dizi hakikati, yeni dostu Efgani'nin dilinden işittikçe, kendine olan güveni artıyordu. Bu kadar bilgi ve sarsılmaz bir irade! Ondaki bu sarsılmaz gücün kaynağı neydi acaba? Kendisi köklü bir Türk ailesinden çıksa da Farsça, Arapça, Fransızca ve İngilizceyi ana dili gibi mükemmel konuşuyor; Doğu ve Batıyı derinlemesine analiz ediyordu. (Difai Fedaileri s.58)

Efgani'nin İslam Dünyası hakkındaki fikirleri Ahmed'i çok etkilemişti.

Ben İslam'ı dev bir insan vücudu gibi tasavvur ediyorum. O vücut başını, İstanbul'da yere koymuş kollarının birini Afrika'nın kuzeyine, diğerini Kırım ve Orenburg üzerinden Çin'e uzatmıştır. Ayakları ise Orta Asya'nın her yerinde dolaşüyor. Artık bu vücutta ne bir sağlam yer, ne de hasar almamış bir organ kaldı. Ama o dev, her yerinden kanı akarken, yarı canlı bir haldeyken bile, yine demir püsküren nefesini neye sarf ediyor biliyor musunuz? Sadece, kimin haklı kimin haksız olduğu konusundaki çekişmelere! Yalnız o dev vücut, son nefesini verirken, ölüm sebebinin bu çekişmeler olduğunu anlayacak; ama iş işten geçmiş olacak. (Difai Fedaileri s. 59)

James Darmstaedter

Romanda zihinsel tiplerden biridir. Ali Tetkikatlar Enstitüsünde tanıştılar. Ünlü Fransız şarkiyatçıdır. Ernest Renan, Darmstaedter Ahmed Bey'in hocalarıdır. Yaptıkları tartışmalar Darmstaedter'in Ahmed Bey'den etkilenmesine sebep olmuştur.

Kafkasya'dan gelen bu genç, daha ilk çalışmalarında James Darmstaedter'in dikkatini çekmişti. Doğu ve Batı medeniyetlerini aynı derecede aşına olması, Keskin mülahazaları, karşısındaki insanların düşüncelerine tavizsiz yaklaşması, bu meşhur ilim adamını meraklandırmış, aralarında sıkı bir bağ oluşmuştu. (Difai Fedaileri s. 60)

Mehmed Emin Resulzade

Romanda zihinsel tiplerden biridir. Ahmed Bey Bakü'de İrşad gazetesindeyken Mehmed Emin Resulzade ile tanışır.

Bu gün de yeni bir genç gelmişti gazeteye. Bu gencin, "Mehmet Emin" imzasıyla gazetelerde çıkan yazıları Ahmet beyin yüreğindeki dikenleri de çıkarıyordu. Yüz yüze tanıştıklarında, Mehmet Emin'in gerçekten de sinesi dolu, cesur, hiçbir şeyden çekinmeyen, dış görünüşü gibi içinin de güzel olduğunu görmüş, onu samimi bir havayla, biraz da takılarak karşılamıştı. (Difai Fedaileri s.277)

Gözü pek, milliyetçi bir gençtir o zamanlar Mehmed Emin Resulzade; İrşad gazetesinde beraber çalışmışlardır. Fikirlerinin benzerliği sohbetlerinin sıklığından anlaşılır. Himmet Partisi üyesi olan Mehmed Emin Resulzade; partisinin fikirlerini Ahmed Bey'e anlatır.

-Ahmed Bey yazdıklarımın haberdar olmanıza çok sevindim... Himmet partisine gelince... Elbette amacımızı biliyorsunuz. Biz Bolşeviklere veya Rus Sosyal demokratlarına katılmadık. Ermeniler ile Ruslar bir yere toplandılar, onların yanına gidenlerimiz de var ancak azınlıkta kaldıkları için teşkilata nüfuz etme ihtimalleri zayıftır. Bizimkiler "Bağımsız bir teşkilatımız olsun, madem Rus'tan, Ermeni'den kaçınıyoruz, onlarla aynı teşkilatta ne işimiz var?" dediler... Dolayısıyla burada solculuktan başka, millî bir ideal de var... (Difai Fedaileri s.279)

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olacak olan Mehmed Emin Resulzade ile tanışmak Ahmed Bey'e iyi gelmişti. Genç neslinde bu millete sahip çıkacağını düşündürmüş geleceğe umutla bakmasını sağlamıştı.

Kraf Vorontsov Daşkov

Romanda kötü kişiliklerden biridir. 26 Şubat 1905'te Kafkasya canişini(valisi) olarak Çar II. Nikolay tarafından atandı. Yaşı ilerdeydi. Daha önce Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinde bizzat savaşmıştı. Çar tarafından Kafkasya'ya atanmasının sebebi ise bu bölgenin halklarının merkeze karşı gelerek yarattıkları isyan durumunun bastırılması, merkeze uyum sağlamalarını gerçekleştirmektir. Aslında amaçları bu halkları en kısa zamanda Ruslaştırmaktı.

General Daşkov göreve başlar başlamaz Ermenileri kayırmaya başlar;

İlk önce Petersburglu Ermeni tacirlerinin ricasını yerine getirerek, Gregoryan Kilisesine konulan vergileri ve faaliyet sınırlamasını kaldırmış, Gregoryan Kilisesinin daha önce müsadere edilen toprak ve mal varlığını iade etmiş, kilise okullarının yeniden açılmasına izin vermiş Kafkasya'nın farklı farklı yerlerine devam eden bazı uygulamaları da tamamen kaldırmıştı. Daşkov, neredeyse aldığı bütün kararları ve gördüğü işleri, adaletli, kanuna bağlı bir adam olarak şöhret kazanmak için yapıyordu. (Difai Fedaileri s. 305)

Ermeni yanlısı olduğu ve faaliyetlerini bu doğrultuda yaptığı kitabın birkaç bölümünde daha anlatılır. Petersburg barış görüşmelerinde de Tiflis görüşmelerinde de tavrı aynı olmuş; bu savaşın bitmesi için devletin görevi tarafları bir araya getirmektir; anlayışı ile hareket etmiştir. Fakat el altından Ermenileri her zaman desteklemiştir.

Kalaşapov

Romanda kötü kişiliklerden biri olmanın yanında Nihilist tip denilebilir. Şuşa'da ki devlete bağlı askeri birliğin başıdır. Ermeni yanlısı bir devlet görevlisidir. Ahmed Bey'in Kaspi gazetesinde beraber çalıştığı Anna Nikolayevna'nın eşidir. Şuşa'da yaşanan Ermeni terörüne dur diyemediği gibi kendi emrinde olan Kazakları da Ermenilere yardım etmeleri için görevlendirmişti. Bunun üzerine Şuşalı Müslümanlar Petersburg'a mektuplarla Kalaşapov'u şikâyet etmişler; görevinden alınmasını sağlamışlardı.

Ermeni kadınları yeni gelen komutana çariçeye yazdıkları mektuplarla iftira atınca Kalaşapov tekrar Şuşa Garnizon Komutanlığına getirildi.

Sitare:

Abdürrahman Bey Vezirov'un kızıdır. Vezirler neslinden gelir.

Evin içinde serbestçe gezip dolaşan, masada anne ve babasıyla birlikte oturup çay içen, yemek yiyen genç kız, güzelliğiyle daha ilk görüşte Ahmet'i büyüledi. (Difai Fedaileri s. 77)

Kızlar Gimnaziyasını bitirmişti. Eğitilmiş, görgülü, serbest bir kızdı. Önceleri Sitare'nin annesi bu izdivaca olumlu bakmıyordu. Petersburg'da yaşayan Sitare'nin amcası Ferruh Bey annesini ikna etti.

Evlendikten birkaç yıl sonra Bakü'ye taşındılar. Ahmed Bey'in vatani ve milleti için çalışması Sitare'yi de sevindiriyor, kocasına engel olmamak için çocukları O'nun masasından bile uzak tutuyordu. Kocasına her konuda destek olduğu kadar olan bitenlerinde farkında idi. Zaman zaman fikir teatisinde bulunurlardı.

-Vurdumduymazlık da bir siyaset, Ahmet. Hükümetin siyaseti bu... Meseleleri adaletle halledemeyenlerin, milletin sorunlarına doğru cevabı veremeyenlerin vurdumduymazlıktan başka çıkar yolu kalır mı?

Ahmet o anda, dikkatle Sitare'ye baktı ve kendi kendine: Tamam, Sitare eğitim görmüş, ortaokulu bitirmiş bir kadın, ancak durumu bu kadar doğru tahlil etmeyi nereden öğrenmiş, çocuklardan başını alamıyor ki çevrede olan bitenler hakkında düşünsün, diye geçirdi içinden.

Sitare onun içinden geçenleri okumuşcasına devam etti:

-Yazdıklarını okudukça kanım kararıyor. İnsan böyle dert çeke çeke, milletin yükünü daha nereye kadar taşıyabilir? Senin yerinde taş olsa, taş da erirdi... (Difai Fedaileri s. 159)

Keşiş Nikol

Romanda ki kötü karakterlerden biridir. Şuşalı bir Ermeni din adamıdır. 1905-1906 Ermeni- Türk çatışmasında önemli olaylara karışmıştır.

Karşısında oturan keşiş, yaklaşık on yıl önce hemen her gün Şuşa Realni Mektebine gelen ve her gelişinde de bir bahane uydurup ona laf atarak sataşan, Ahmet'e göz verip ışık vermeyen Nikol'dü...Nikol Terovanesyan!, O, Şuşa Eparhiya Mektebinde okuyor olsa da, bir ayağı

Ahmet'in de öğrenim gördüğü Şuşa Realnı Mektebindeydi... (Difai Fedaileri s. 10)

Ermenilere Kafkasya canişinin Gregoryen kilisesini tekrar açma hakkı ve müsadere edilen mallarını geri vermesi üzerine; din adamlarını savaşta bir kalkan gibi kullandılar. Keşiş Nikol gibi bazı din adamları ise bizzat bazı olaylara karışmıştı.

Albay Bilal Karabağlı (Bilal)

Şuşa'nın Malıbeyli köyündendir. Babası Elyar ilim tahsil görmüş, bir devlet memuru idi. Ermenilerle arasındaki bir toprak meselesi yüzünden öldürüldü. Annesi de babasından bir yıl sonra öldü. Bütün yük henüz yaşı küçük olan Bilal'e kalmıştı. Ermeniler bunu fırsat bilerek bu sefer Bilal'i sıkıştırmaya başladılar; güya Bilal'in toprağı üzerine kilise yapacaklardı. Asıl amaçları ise bu arazileri sahiplenmek Türkleri bu bölgede hak iddia etmelerine engel olmaktı. Bilal buna izin vermeyince Heşterhan'a sürgüne gönderildi. Beş yıl sonra dönerken Ahmed Bey ile tanıştı. Gönüldaşlıkları böyle başladı; Difai Partisinin bir fedaisi oldu Bilal de diğer Ermeni zulmü görmüş kişiler gibi.

Ahmed Bey Difai Partisi devlet tarafından sıkıştırılmaya başlayınca İstanbul'a giderken Bilal'de yanında İstanbul'a gider; 15 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu ile Bakü'ye geri döner.

Cemil ve Ayçiçeği

Umudlu Köyü halkındandırlar. Umudlu yakınlarındaki Ermeni köyü Heyvalı köylülerinin Ermeni teröristleriyle işbirliği yaparak tüm Umudlu halkını katletmişlerdir. Umudlu'dan geriye kalan Cemil ve Ayçiçek'tir. Kaçarlarken Terter Çayı'nda birbirlerini kaybettiler; ikisi de diğerinin de öldüğünü düşündüler. Yaşadıkları katliam zaten insanlık dışı ve yürekleri dağlayan bir olaydı; bir de üstüne birbirlerini öldü sanmaları bütün hayatla bağlarını koparmalarına sebep oldu. Fakat onları tek bir şey hayata bağladı: İntikam. Ayçiçek güçlü bir kadın olan Hemide Hanım'ın yanında yaşamına devam etti. Cemil ise Difai Fedailerine katılarak intikamından başka bir şey düşünemez olmuştu.

Hemide Hanım Ermeni zulmünden muzdarip olan Şuşa'ya yardıma gitmeye karar verince Ayçiçek'te onunla gitmek istedi. Umudlu köyünün yadigârları Şuşa'da karşılaştılar, evlendiler ve savaş bitince köylerine döndüler.

Hemide Hanım:

Karabağ'ın asil ailelerinden olan Cavanşir neslinin son bireyi idi. Kitapta ifade edildiği gibi 'bey tabiatlı' bir hanımdı. Yardımseverliği ile nam salmıştır. Umudlu köyü yadigârı Ayçiçek'e de yardım etmiştir. Şuşa'da ki Ermeni zulmüne karşı Türklere yardım için üçyüz atlı ile Şuşa'ya gitmiştir.

2.4. Dil Unsurları

Romancının en önemli görevlerinden biri ana dilini sevmesi, onu en ince ayrıntılarına kadar bilmesi, en işlek ve kıvrak bir biçimde kullanmaya çalışmasıdır. Dilin zenginleşmesi, gelişmesi büyük oranda sanatçıların ana dillerinde yaptıkları tasarruflara bağlıdır. Roman dili, romancının sanatkârca bir görüşle, kendine özgü bir biçimde, tamamıyla şahsi tasarruflarıyla ürettiği bir dildir. Romancı sıradan dil unsurlarına hayat vermeli, kanatlandırmalı, onu zengin çağrışım ve imgelerle doldurmalı, dili adeta yeniden üretmelidir.

Günlük konuşmalarda ya da gazetelerde, dergilerde, resmi yazılarda vs. hep birebir karşılığı olan ve iletişimi sağlama amacını aşmayan 'kullanmalık dil' kullanılır. Romanda ve diğer edebi türlerde ise estetize edilmiş, çağrışım değerleriyle donanmış, imgelerle yüklü bir üst dil olan 'kurmaca dil' kullanılır. Dolayısıyla roman dilinin başarısı ölçülürken kullanmalık dili ne ölçüde kurmaca dile dönüştürebildiğine bakılır (Çetin, 2015:258). Bu da romanı tek düze olmaktan çıkarır. Olayların sırasıyla anlatımı değil dil unsurları ile anlatılan olayların daha ilgi çekici olmasını sağlar. Aynı zamanda devrik cümle kullanımı, samimi hitap ifadeleri deyimler, atasözleri, ikilemeler ve yöresel sözler anlatımı canlandırır ve hareket katar. Okuyucuya romanın yazıldığı dil ve özellikleri konusunda da bilgi verir.

Difai Fedaileri romanı pek çok aydının yollarının kesişmesi ile gerçek hayattan esinlenerek yazıldığı için daha nezih bir dil ile yazılmıştır. Argo ve küfürlere rastlanmaz. Burada daha çok yöresel sözler ve deyimler kullanılmıştır.

'....Gariptir, evlerine beş adımlık mesafede, aşağıdaki mezarlığı görür görmez,şimdiye kadar hiç aklına gelmeyen bu düşünce, birdenbire bir kara duman gibi sardı yüreğini, içini titretti. Bu korkunç düşünce, şimdiye kadar niye aklına gelmemişti? Andıra kalsın bu yürek! Bu baş o yol taşlarından birine dönsün! Niye böyle düşünceler geliyordu aklına!

Romanda kullanılan deyimler genelde dip notla açıklanmıştır. Andıra kalsın bir bedduadır. Deyimler okuyucuda merakı ve romanda ki akıcılığı sağlamaktadır.

Kullanılan devrik cümlelerde okuyucunun dikkatini çekmek, duyguyu daha etkili vermek için kullanılmıştır.

Difai Fedaileri'nde de karşılıklı konuşmalara yer verilerek akıcılık sağlanmıştır.

-Sizin adınız bile, bize yaklaşımı değiştirdi. Artık Ermeni'nin yanında adım başı bizi aşağılayamıyorlar. Ancak üyelerinizden yana dikkatli olun. Aranızda ihanet eden satkınlar var.

-Kadı Mehemmed Pişnamazzade şaşkınlıkla sordu:

- Kimden şüpheleniyorsun?

-İnsanımızın kötülüğünü istemem, ancak bizde bu toprağın evladınız... Molla Hadi var, tanıyor musun?

-Tanıyorum. Cuma mescidine gelir. Sakin bir adamdır, başka bir niyeti olduğuna inanmıyorum.

-Onu sakın yılanlar soksun! Aranızda ne konuşursanız, anında Rusların avucundadır. Bu haberleri Ruslara o ulaştırıyor.

-Ne biliyor ki ne ulaştırırsın? (Difai Fedaileri s. 386)

Roman da iç ses ile kişiler yaşadıkları olayların yaptırdığı çağrışımları ve fikirlerine etkileri anlatılarak; akıcılık sağlanmıştır.

'Anna'nın bu sözleri Ahmed'in beyinde şimşekler çaktırmıştı. Gerçekten de Ermeni mahallelerinde olup bitenlerle pek ilgilenmiyordu. Gerçi şehir halkının birbirleriyle sorunları yoktu. İnsanlar Müslüman-Hıristiyan ayrımı yapmadan beraberce yaşıyor, beraber kazanıyor, kazandıklarını harcıyor, birlikte eğleniyor, birbirlerinin evine misafir oluyor ve birbirlerinin cenazesine, düğününe katılıyorlardı.

Ancak perde arkasında gizli konuşmalardan, şehirdeki Rus subay ve memurlarla Ermeniler arasındaki gizli ilişkilerden, Türklerin haberi yoktu. Daha doğrusu, bunu düşünmüyorlardı bile. Herkes kendi hayatını yaşıyordu.

*Ancak Ahmet, sözün, propagandanın ne demek olduğunu çok iyi biliyordu.’
(Difai Fedaileri s.76)*

2.5. Zaman

Difai Fedaileri romanı Ahmet Ağaoğlu'nun hayatı üzerinden anlatılan bir romandır. Ahmet Ağaoğlu; 1894 yılında Fransa'dan ayrılır, dört ay İstanbul'da kaldıktan sonra Şuşa'ya döner. Yani romanın nesnel zamanı 1894 yılından itibaren başlar.

Roman, Ahmet Bey'in Şuşa'ya dönerken bindiği dilicanda,(Motorlu taşıtlar yaygınlaşmadan önce, iki ya da dört at tarafından çekilen, yük ya da yolcu taşıma aracı) karşılaştığı Kerim Bey Mehmenderov, Bilal ve Keşiş Nikol arasında geçen konuşmalarla başlar.

Vaka zamanı; üç teknik kullanılmıştır. Genişletme yöntemi ile roman karakterleri bazen iç dünyalarını ve düşüncelerini okuyucuya aktarırlar.

'Peki, Rusların Ermenilere 'Allah'ın sevgili kulu' muamelesi yapmalarının sebebi neydi? Neden onlar öz bizler üvey kardeşlik?Ruslar hangi özelliklerine hangi yeteneklerine göre Ermenileri üstün tutuyorlardı?.....Ermeniler için okul açılıyor, onlara ana dillerinde eğitim hakkı veriliyor ancak biz bu talepleri ilettiğimizde, sıra bize geldiğinde, önümüze Çin Seddi çekiliyordu? Bunun sebebi neydi?' Difai Fedaileri s.13

Bazende geçmiş yaşantılara dönülerek genişletme yapılmıştır.

1889 yılı yaz mevsimi geldiğinde, nihayet arzularına kavuşmuş, Sorbon Üniversitesi Hukuk fakültesinde okumaya hak kazanmıştı. Bu sonsuz sevincini ilk önce Petersburg'daki arkadaşlarıyla paylaşmak istiyordu. Petersburg'a çektiği telgrafına gelen cevap onu şaşırttı. Ali Bey Hüseyinzade, o Paris'e geldikten sonra Petersburg'u terk edip İstanbul'a gitmiş, orada Mekteb-i Tıbbiyeye girmişti..... Birkaç gün sonra, İstanbul'dan cevap geldi. Ali Bey,c evabi telgrafında şunları yazmıştı: ' Paris'te İttihad-i Osmani Cemiyeti'nin üyelerini bul. Doktor Nazım Bey ile görüş!'

Ahmed, Nazım Bey'i bulup onun aracılığı ile Osmanlı gençleriyle tanıştıktan ve Genç Türklerin (Jön Türkler) toplandığı meclislere katıldıktan

sonra, Paris'in inkılapçı Türk gençliğinin ocağı olduğunu anladı. Ondan sonra, kopup geldiği uzak diyarların sesini duyurmak, İslam dünyasının bu geri kalmış, cehalet içinde yüzen köşesini Avrupa'ya tanıtmaya isteği daha da güçlenmişti. (Difai Fedaileri s.50)

Bazı olaylarda aynen aktarma yöntemi ile okuyucuya aktarılmıştır.

Elekber Bey Refibeyli:

-Doğru düşünüyorsunuz! Ancak bu teşkilata ne ad verirseniz verin, şüpheyle bakacaklardır. "Tim ""Ordu "ne diyeceksiniz? Başkaları hangi yolu seçiyorsa bizde ona uygun bir adım atmamızdır. En iyi yol, medeni bir parti kurmaktır.

Ahmet Bey sevinçle karşılık verdi:

-Sivil, demokratik bir teşkilat olursa, hiç kimse karışamaz. İki yıl önce, sizin kurduğunuz "Eser " adlı bir teşkilatı vardı, onu biliyorum.

Elekber Bey Refibeyli:

-O, ilk sivil teşkilatımızdı...

Deminden beri gözlerini Ahmet Bey'in üstünden ayırmayan Nesip Bey sakın bir tavırla konuşmaya katıldı:

-Bizler, Gence'de boş durmuyoruz. Solcular daha faaldir. Bir yıl önce Sosyalist Federalistleri Türk İnkılap Komitesi kuruldu. Amacı Müslümanların haklarını müdafaa etmek ve milletler arasındaki anlaşmazlıkları gidermekti... (Difai Fedaileri s.-325-326)

Bazı olaylar anlatılırken ise özetleme(daraltma) yapılarak anlatılır. Burada nesnel zaman sırası dikkate alınmayarak sadece önemli olaylar verilmiştir.

1908 yılının ilk aylarında, operasyon için düğmeye basıldı ve Difai Partisine karşı açıktan harekete geçildi.

Şuşa kaymakamı Lokatov 25 Mart 1908 tarihli ve Yelizabetbol Valiliği'ne sunduğu üç numaralı raporunda şunları yazmıştı: "... Bu raporla aşağıda adları yazılan Şuşa vatandaşlarının hapsedilerek Şuşa hapisanesine atılması konusunda 23 ve 24 Mart tarihlerinde kabul ettiğim kararımı iki

nüsha halinde size gönderiyorum. "Bu raporun ekinde hapsedilmesi gerekenlerin listesi sunuluyordu.

K. Lokatov, ayrıca evlerinde arama yapılanların adları ve arama sonucunda düzenlenen tutanakları da raporuna eklemiştir.

Tutuklanması konusunda karar çıkarılan bazı adamların yakalanamadığını kaydeden Lokatov, onların bir kısmının Ermenilerle çatışmalar sırasında ölmüş olabileceğini bildiriyor, geri kalanların bir an önce tutuklanması için aldığı tedbirler hakkında da bilgi veriyordu.

Bu rapordan sekiz gün sonra 12 Nisan 1908 Yelizavetpol valisi Kavrilov'un kararı ile birçok Dıfai Partisi üyesi, Kafkasya'dan çıkarılarak üç aylığına Heşterhan'a sürgün edildi. Dıfai Partisine mensup İran uyrukluları ise sınır dışı edilerek ülkelerine gönderildi. (Dıfai Fedaileri s.433-434)

Romanda anlatma zamanı ise; 2014'tür. Soykırım iddalarının yüzüncü yıl arifesinde Türk Ermeni Çatışmalarının perde arkasını anlatır.

2.6. Mekân

Ahmet Bey'in çocukluğundaki Karabağ'ın şehirleri özellikle çocukluk yıllarının geçtiği Şuşa hem sosyal zenginlikleri ile hem de coğrafi özellikleri ile anlatılır.

Eğitim almak için gittiği Paris'in fikirler şehri olduğundan ve Türkçü gençlerin fikirlerini geliştirmek için özgürlükler şehri olduğundan bahsedilir.

İstanbul'dan bir şehir olarak bahsedilmese de Osmanlı Devleti'nden ve buradaki Ahmet Bey'in arkadaşlarından yazar sıklıkla söz eder.

Bakü; Ahmet Bey'in hayatındaki önemli şehirlerden biri olarak anlatılır romanda. Çünkü pek çok gazetede fikirlerini tüm Türk Dünyasına duyurmayı bu şehirden başarmıştır.

Gence; Dıfai Partisi'nin ilk teşkilatlandığı, Ahmet Bey'in pek çok fikirdaşının bulunduğu için romanda sıklıkla anlatılır.

Petersburg; Ahmet Bey'in ilk üniversite hayatının başladığı şehir olarak ve dostları Ali Bey Hüseyinzade, Elimerdan Topçubaşı ile tanıştığı şehirdir. Ayrıca yıllar sonra bu şehre Türk-Ermeni Savaşlarına bir çözüm bulmak için de gittiği anlatılmıştır.

Tiflis; Kafkasya'nın merkezidir. Canişin (genel vali) burada bulunur. Türk-Ermeni Savaşlarına çözüm bulmak için Kafkasya genel valisi ile görüşmeleri de romanda ayrı bir bölüm olarak ele alınmıştır.

Somut mekân olarak açık mekânlar; şehirlerin sosyal yaşantıları ile anlatılmıştır. Olayların, diyalogların geçtiği mekânlar ise kapalı mekânlardır.

İşe başladığı gün öğleden sonra odasının kapısı çalındı. 'Gel' dedi. Kapı açıldığında şaşkınlıktan adeta donup kaldı. Gelen, çoktandır görmediği ve hâlâ Şuşa'da yaşadığını sandığı Anna Nikolayevna'ydı. Anna içeriye girip bu eski dostu ile tokalaştı:

-Gazeteye yeni bir adam geldi, aslen Şuşalı imiş, hem de müslüman dediklerinde, aklıma ilk gelen de sen oldun Ahmet Bey. Gelişine çok sevindim. Artık birlikte çalışacağız.

- senin burada çalışıyorsun? Şuşa'dan ne zaman geldin?

- sen Tiflis'e gittikten sonra ben de Bakü'ye taşındım. Çünkü kardeşlerim burada yaşıyorlar! Galiba bunu sana söylememiştim. Her neyse, şimdi kendime göre bir iş buldum. Sağ olsun Sayın Topçubaşov benim burada çalışmam için yardımcı oldu, işe aldı. Sitare Hanım nasıl, iyi mi? Çocuklarınız var mı? Benden ona çok selam söyle...(Difai Fedaileri s.81)

Kullanılan mekânlar genelde simgesel bir nitelik taşımaktadır.

Burçlar kalesi bir adalet divanıydı. Dost, düşman; Müslüman, Hıristiyan ayırmadan, herkese değer veriyor, başvurduğu makamlarda adalet bulamayıp çaresiz kalanlarının dayanağı oluyordu. Deli Aslan ve yoldaşları, 'Difai Partisi' adını duyduklarında ise, Burçlar Kalesi, Difai Partisinin bir parçasına dönüştü.(Difai Fedaileri s.109)

Romanda soyut mekân kullanımına rastlanmamıştır.

3. DOLU ROMANININ TARİHSEL BOYUTU ÜZERİNE BİR İNCELEME

3.1. Yazar Akil Abbas'ın Hayatı

Akil Abbas 1 Nisan 1953'te Ağcabedi'ye bağlı Hacılar köyünde dünyaya geldi. 1955 yılında, ailesinin Ağdam'a göçmesi nedeniyle orada yaşadı. Ağdam 1 Numaralı Orta Okulundan mezun olan Akil Abbas daha sonra Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesini bitirdi ve Aksu'daki "İnternat Mektebinde" öğretmen olarak göreve başladı. "İlim ve Hayat" dergisinde foto muhabirliği ve şube müdürlüğü; "Sovyet Kendi" gazetesinde ise özel muhabirlik görevlerinde bulundu. Halen "Adalet" gazetesini baş redaktörüdür. Yazı hayatına 1970'lerde başlamış olsa da yayımlanan ilk hikâyesi olan "Şirinlik" 1976 yılında "Edebiyat ve İncenanat" gazetesinde yer aldı. Daha sonra, 1977 yılında "Şebede Nazım" adlı hikâyesi "Ulduz" ve "Azerbaycan" dergilerinde yayımlandı. Sonraki yıllarda "Kıyamet Gecesi" ve "Kapkara Uzun Saçlar" (2003) povestlerini kaleme alan Akil Abbas'ın eserleri 1976 yılından bu yana Azerbaycan gazete ve dergilerinde, düzenli olarak yayımlanmaktadır.

Akil Abbas, kendisine has edebi üslubu ve yazı tarzı ile fark yaratan sanatçılardandır. Onun "En Hoşbaht Adam", "Batmankılıç", "Kar Üstünde Kan İzleri", "Günah" ve "Dolu" gibi eserleri, Azerbaycan edebiyatında özel bir yere sahiptir. 2012 yılında Akil Abbas'ın "Dolu" adlı romanı, bir devlet projesi olarak aynı adla sinemaya uyarlandı. Bu film, son yıllarda, Azerbaycan sinemasının en başarılı örneklerinden biri olarak gösterilmektedir. Dolu adlı romanı Karabağ meselesini konu edinmiştir ve Akil Abbas bu romanında, Karabağ meselesinin perde gerisindeki olaylara farklı bir pencereden bakmıştır. Dolu filminin sadece Azerbaycan'da değil, ülke dışında Rusya, Gürcistan, Türkiye ve Kazakistan'da da gösterimde olması ve izleyiciler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanması Karabağ gerçeklerinin bütün dünyaya ulaştırılması bakımından oldukça önemlidir. Akil Abbas sadece senaryosunu yazdığı bu filmle değil farklı eserleriyle de Azerbaycan hudutları dışında da tanınan nüfuzlu bir yazardır. Onun "Çadırda Üzeyir Hacıbeyov Doğmaz", "Batmankılıç", "Dolu", "Allah'ı Katil Edenler" ve diğer eserleri, farklı dillerin yanında Türkçeye de çevrilmiş ve Türkiye'de yayımlanmıştır. Yazarlığı ve gazeteciliğinin yanında siyasi faaliyetleri ile de tanınan Akil Abbas 2005 ve 2010 yıllarındaki seçimlerde milletvekili seçilerek Azerbaycan Parlamentosundaki yerini

almıştır. Bütün bu işlerini edebi yaratıcılık faaliyetleri ile birlikte yürüten Akil Abbas pek çok içtimai etkinliğin hazırlayıcısı ve uygulayıcısıdır.

1 Nisan 2013'te 60 yaşına basan Akil Abbas, Azerbaycan Cumhurbaşkanlığınca "Şöhret" madalyası ile ödüllendirildi. Devleti ve halkı için durmadan çalışan bir yazarın bu ödüle layık görülmesi eminiz ki kendisi için de oldukça önemlidir.

Romanda yazar pek çok mecaz kullanmıştır böylece anlatacağı gerçekliğe edebi bir güzellik katmıştır. Bunlardan ilki Sahipsiz Devletin Sahipsiz Evlatları'dır.

".....Bu sahipsiz devletin bu sahipsiz evlatları ,önü düşman arkası ise hiçbir şeye dayanmayan siperin içinde silahlarını en çok sevdikleri insanlar gibi bağirlarına basarak içleri kan ağlayarak şehrin üzerine yağın Dolu'ya kederle çaresizlikle bakıyorlardı." (Dolu s.17)

Yazar bu mecazda Azeri Devletini Karabağ olaylarında yeterli derecede görevini yapmadığını düşünerek eleştiriyor. Romanın farklı bölümlerinde defalarca kez bu durum ifade ediliyor.

Kullanılan bir diğer mecazda Vurgun Vurmuş Gençler romanda ki dipnot üçte bu ifade şöyle tanımlanmıştır:

"Vatan topraklarını koruyup savunmayı ülkü edinen, hiçbir şeyi olmayan ve yegâne servetleri canlarını bu yola adayan gençler" Bu gençler arasında daha önce suçta karışmış olanlarda vardır.

"Toplumun onlara hangi gözle bakması umurlarında bile değildi. Çünkü onlar bu topluma da, onun kanunlarına da çoktan sırt çevirmişler, onlara tükürüp geçip gitmişlerdi. Bazen içine tükürdükleri kanunların pençesine düşüp birer birer dolaştıkları hapishaneler bile onları yıldıraramamıştı." (Dolu s.22)

Bu durum bize Caferov'un bahsettiği toplum ve devlet arasındaki uyumsuzluğu anımsatmaktadır. Karabağ Savaşında Vurgun Vurmuş Gençlerin savunmada ön safları almaları halkın onlara olan güveni daha önceki Azerbaycan Devleti ile kanunların halkı tam anlamıyla yansıtmadığı gerçeğini kanıtlar niteliktedir.

Vurgun Vurmuş Gençlerin savaş için hiçbir eğitim almadıkları Komutan'ın defalarca kez Savunma Bakanlığına başvurmasına rağmen talim için bir subay gönderilmediği bu yüzden liselerdeki askerlik dersi veren öğretmenlerin talimi yaptırıldıkları anlatılır.

At Belindeki Adam olarak mecazlaşan Azerbaycan Devleti'nin memurları, zenginleri, ileri gelenleridir. Bunlar, olan olaylar, yapılan zulümler karşısında sessiz kalmakla ve daha sonra hiç kale almadığı Vurgun Vurmuş Gençlerin karşısında zaman zaman zor durumda kalmışlardır.

“Yutkuna yutkuna bakıyordu. Belki de şimdi şimdi insan gözünde görmeye mecbur olduğu bu Vurgun Vurmuş Gençlerden birisinin araya girmesini ve düştüğü zor durumdan kendini kurtarmasını bekliyordu.” (Dolu s.22)

At Belindeki Adam “yılan gibi topladığı zenginliğin üzerinde kıvrılıp yatan, evi barkı yerle bir edilenlere yardım etmeyen yüksek görevli adamlar” (Dolu s.28) olarak tanımlanmıştır. Bu adamlar milis güçlerin korkularından çoğu zaman Vurgun Vurmuş Gençlere yardım etmişlerdir. Bu da gösterir ki bir kesim hem sefalet hem de Ermeni zulmü içinde diğer bir kesim ise menfaatleri peşindedir. Yazara göre zaten Karabağ'ın kaybedilmesindeki en büyük etkenlerden biride budur.

Beyaz Saray; “Dolu” romanında kullanılan pek çok mecazlardan biridir. Ağdam şehrinde konuk evine verilen isim Karabağ Savaşı sırasın da bu bölgeye gelen misafirleri ağırlayan zaman zaman halkın canını acıtan kararların ya da davranışların olduğu bir mekân adıdır. Bu durum roman da şöyle anlatılır:

“ Bakü'den Ermenilere engel olmak için değil, halkı uyutmak gayesiyle yollanan bütün yüksek görevliler de, yakın ve ya uzak şehirlerden güya yardım adı altında yollanan, aslında ise omuzu kalabalık görevlilere yaranmaya gelen yöneticiler buraya toplanıyordu. Bu Beyaz Saray denen yer ikinci Merkezi Komiteye dönmüştü. Ancak bu ikinci Merkezi Komiteyi ülkenin birinci adamı değil ikinci adamı yönetiyordu.....” (Dolu s.53)

Romandaki “Dünyanın bu En Güzel Ölüsü” ifadesi bir çatışma sırasında şehit olan Peleng için kullanılmıştır.

Şeytan; Stalin (Dolu s.113)

Şeytanın evlatları; Stalin'in Cellatları

Asker Gömleklili Sürücü; bir Karabağ şehidinin oğlu Komutan'a yardım eden O'nu Dünyanın En Güzel Şehrine en yakın yere götüren gençtir.

3.2. Kitabın Önsözü

Kitabın önsözü Seyfettin Altaylı tarafından yazılmıştır aynı zamanda Türkiye Türkçesine aktaranda O'dur. Önsözde Azerbaycan Türkçesinin ve Türkiye Türkçesinin buldukları coğrafya dolayısıyla başka dillerden oldukça etkilendiklerinden kültürlerimizin de bu durumdan nasibini aldığından bahsedilir. Akil Abbas'ın yazar kişiliğinden, hayat kesitlerinden, eserlerinden örnekler verilmiştir.

3.3. “Dolu” Edebiyatın “Karabağnamesi” Nizami Caferov

Kitabın bu bölümünde Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Muhabir üyesi, milletvekili Nizami Caferov'un kitap hakkındaki, Karabağ olaylarının tanıtılmasında ve hiç bahsedilmeyen yönleriyle anlatılmasına değinilmiştir.

Nizami Caferov'a göre Karabağ Savaşı sadece Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki anlaşmazlıklardan ibaret değil

“Orada millî bağımsızlık hareketi, Sovyetler Birliği İmparatorluğunun darmadağın olması, etnik tartışmalar, sistemin çökmesi ve yerine neyin geleceği bilinmeyen bir devir... Bu çetrefilli durumda olayların asıl çehresini ortaya çıkarmaya engel oldu. Duygusalıklar da son derece karmaşıktı. Çünkü burada birçok taraf vardı ve bunlar da süreci etkiliyordu.” (Dolu s.9)

Dolu romanının savaş dönemi edebiyatına ve verilerine dayandığı Caferov tarafından da ifade edilir.

Yazarın Karabağ'ı çok iyi tanıdığı toplumsal ve siyasi yapısını iyi bildiği içinde çok iyi tasvirler yaptığı söylenebilir. Romanda geçen Dünyanın En Zengin Şehri ismi Ağdam şehrine ithaf edilmiştir. Bu şehre yapılan Ermeni müdahalesinin bir süreç olarak değil bir karakter olarak ele alındığını etraflıca anlatan Caferov romanın “suçluluğun da anatomisini ana hatlarıyla” ortaya koyduğunu söylüyor.

“Hükümetin suçladığı ve hapse tıktığı insanlar nasıl oluyor da Rusların aşırı desteğiyle Ermenilerin şehri işgal hareketine karşı en önce karşı

koyuyor? Örnek olarak halk niçin o suçlularla birlikte omuz omuza çarpışarak kendini ifade etti?” (Dolu s.11)

Bu soruların cevaplarının da romanda verildiği söyleniyor. Demek ki halk bu suçlulara güveniyor; Caferov’un bir tespiti de romanın ne kadar gerçekçi olduğunu bir kez daha gözler önüne seriyor

“Hatta resmi daireler de suçlulara önem vermek mecburiyetinde kalıyor. Yönetici kurumlar parçalanabilir, ancak suçluların oluşturduğu kurum parçalanmıyor ve hâkimiyeti elde etmeği göz önüne bile almıyor. Sanki onların genetik yapısında bağımsızlığı savunma vardır. Bundan dolayı onların halkı savunma sorumluluğunu üstleniyorlar.” (Dolu s.12)

Bu ifade daha önceki devlet yapısının da halkı yansıtmadığını ortaya koyuyor.

Caferov’un bir diğer tespiti de romanda Türkiye Türklerinin Karabağ problemin de desteği ve yardımı konusuna birkaç kez değinilmiş olması ve az olduğu düşünülmektedir. Yazar Akil Abbas’ın da bu konuyu alaycı bir şekilde işlediği fakat o dönemde ki Türkiye’nin ve dış siyasetinin buna müsait olmadığı konusunda fikir yürütülüyor.

3.4. Dolu ‘Akil Abbas’ Kitabın Konusu

Kitap Seyfettin Altaylı’nın yazdığı Önsöz, Nizami Caferov’un yazdığı Dolu Edebiyatın Karabağnamesi’dir bölümleriyle başlar. Roman kısmı ise iki bölümden oluşur.

Dolu Karabağ Savaşı’nı kişiler üzerinden anlatan, Ağdam şehrinin işgalini, insanların ruh durumlarını çok anlaşılır bir şekilde sunan bir romandır. Ayrıca romanda tarihsel gerçeklikler hoş bir edebi dille anlatılmıştır. Tarihe de kaynaklık edebilecek bir özelliğe sahiptir. Kullanılan dil özellikleri ile belki bir tarihçinin yapamayacağı kadar duygular verilmiş, insanların devletten beklentileri, Azerbaycan devleti ve ülkenin diğer yerlerinde yaşayan insanların olaya bakış açıları tenkit edilmiştir.

“Diğer bölgelerden gayret damarı kabarak gelen gönüllülerden başka halkın geneli bu savaşa, Ermenistan’ın Azerbaycan’a açtığı savaş gözüyle değil, Ermenistan’ın Dünyanın En Zengin Şehrine karşı açtığı bir savaş gibi bakıyordu.” (Dolu s.39)

Savaşın başlaması aynen bir filme benzetilmiş Karabağ halkının daha önce izlediği Alman –Sovyet Savaşı’ni konu alan filmlerden savaşı bildikleri ama gerçekte yaşanan savaşta daha önce “Bizimkiler” olarak adlandırdıkları Ukraynalılar, Letonyalılar, hatta Ermenilerin artık karşılarında olduğunu ifade etmiştir.

“.....Geçmişteki bizimkiler Ermenilere en pahalı ve yeni yapım silahları verseler de, şimdiki zamandaki bizimkileri onların karşısında eli yalın bırakmışlardı. Bu Filmde fırlatılan bombalar bizlerin tepesine yağıyordu. Yakılan, yıkılan evler bizim, kafası kesilen çocuklar bizim, tecavüze uğrayan kadınlar bizim kadınlarımızdı. Bu Film’deki Almanlar bizdik.” (Dolu s.19)

İfadeden de anlaşılacağı gibi diğer Sovyet uydu devletlerinin taraflı hareket edip Ermenilere yardım ettikleri tarihsel bir gerçeklik olarak verilmiştir.

“Bu dehşet kokan filmin senaryosunu dünyanın Büyük Devletlerinin Büyük Sarayları’nda yazmışlardı.” (Dolu s.19)

Büyük devletlerinde bu savaşta kendi çıkarları için Ermenileri destekledikleri ve bu savaşın çıkmasında önemli rol oynadıkları romanın farklı bölümlerin de tekrar tekrar bahsedilmiştir.

Romanda Karabağ Savaşı başladıktan sonrada Azerbaycan Hükümeti’ni temsil eden memurların, ileri gelen zenginlerin ve Azerbaycan’ın diğer yerlerinde yaşayan insanların olaya yeterince ilgi göstermedikleri savaşın ve romanda Vurgun Vurmuş Gençler olarak adı geçen milis kuvvetleri engellemeye çalıştıkları anlatılmıştır.

“Hükümet onları Ermenilere değil de kendine düşman olarak görüyordu ve bu gönüllü taburları halk nazarında iki paralık etmek için elinden ne geliyorsa onu yapıyor, haklarında yüzlerce şayia yayıyordu.” (Dolu s.29)

Bahsedilen şayialardan birisi de geceleri şehre dolu yağmaya başladığında herkes evlerini terk ediyor; başka şehirlerden, yerlerden gelen hırsız çetelerde evleri soyuyor. Hükümet tarafından bunun sorumlusu olarak milis güçler gösteriliyor.

“...Ermeni bir taraftan , hükümet bir taraftan ,siz (gazeteciler kastediliyor) de bir taraftanHükümet yoktur beyim.Var ama kim için , kendileri için . Hükümet hükümet olsaydı, aklımız arkamızda kalmadan

savaşmamız için kadını, çoluk çocuğu çoktan buradan çıkarmalıydı. İnsan ne kadar dayanabilir? Gece siperdesin, sabah gelip bir bakıyorsun roket düşmüş ocağına, evini barkını, aileni parça parça etmiş. Bu yöneticileri dünyaya anneleri getirmiş de, bizleri inek mi doğurmuş?” (Dolu s.32)

gibi serzenişler Komutan'ın ağzından bir gazeteciye anlatılmıştır. Hükümetin bu savaştaki eksikliklerinden biride savaş alanından sivilleri çıkarmamış olmasıdır. Bazı gazetecilerin yalancı haberleri de konu edilerek Karabağ bölgesinin kesinlikle halk tarafından boşaltılmadığı hükümetinde sivilleri korumak için tedbir almadığı önemle belirtilmiştir. Gazetecilerin o dönemde Karabağ'daki bazı şehirlerdeki yaşayanların kaçtığı yazması eleştirilmiştir. Bunun Ermenilere verilen bir sinyal olarak değerlendirmiştir, yazar. Bu anlamda tarih için de roman, kaynaklık etmeye devam etmektedir.

Romanda Dünyanın En Zengin Şehri olarak ifade edilen Ağdam şehrinin savaştan önce ticarete ne kadar ileri olduğu şu sözlerle anlatılır:

“Çoğu alışverişle meşguldü. Moskova'dan girip Kiyev'den çıkıyor, Kiyev'den girip Riga'dan çıkıyorlardı. Son zamanlarda Polonya'ya bile yönelmişlerdi. Dünyalarca malı şehre taşıyıp getiriyorlardı. Hatta Moskova'da bulunmayan şeyleri bu şehrin pazarında bulmak mümkündü. Hatta ortada Dünyanın bu en zengin şehrinin pazarında atom bombasının bile satıldığı söylentileri dolaşmaktaydı.” (Dolu s.38)

Fakat durum savaşla birlikte değişmiş artık hiçbir şey eskisi gibi değildir.

“Hükümetin bütün tehditlerine rağmen şehrin zenginleri gönüllü milislere yardım elini uzatıyordu. Ancak bu kadar gönüllüyü yedirip içirmek, silahını cephanesini temin etmek bir şehrin gücünün yeteceği şey değildi. Ellerinde avuç dolusu altınlarla Gence şehrinde, Şerbak'ın(1992'de Azerbaycan'daki Rus orduları komutanı) önünde sıralarını bekliyorlardı ki, bırakınız BTR'i hiç olmazsa bir uçaksavar veya tanksavar alabilsinler. Dünyanın bu en zengin şehri, Şerbak'ı dünyanın en zengin generali yapmıştır. Altın sudan ucuzdu ve bir makineli tüfeğe bir avuç altın veriyorlardı.” (Dolu s.38).

Bu ifadeler Rus askerlerinin de kendi çıkarları doğrultusunda bu savaşı tetiklediği Karabağlılara silahları olduğundan çok daha pahalıya sattıkları anlaşılıyor ki, bu da tarihe tanıklık eden başka bir husustur.

Karabağ'da yaşayan kadınların duyguları Peleng adlı kahramanın anası üzerinden anlatılmıştır. Anaların her gün oğullarını cepheye gönderirken yaşadıkları ve duyguları şöyle anlatılır.

“Önceleri her sabah çarpışmaya yolladığı evlatlarının eve dönüşünü endişeyle çırpınan bir kalple beklemek, analara çok zor geliyordu. Çocuklar cepheden dönünceye kadar yürekleri ağızlarına geliyordu. Gün boyu o kadar adak adıyorlardı ki, bütün ev barklarını satsalar bile Tanrı'ya olan borçlarını ödeyemezlerdi. Ancak gün geçtikçe analar buna da alıştı, aynen Dolu'ların gümbürdemesine alıştıkları gibi.” (Dolu s.41)

Kadınların da topraklarını, vatanlarını, eşlerini, oğullarını terk etmeyip kaldıkları ve milis güçlere yardımları ve desteklerine de değinilmiştir.

Karabağ halkının Türkiye'den beklentileri, hasreti ve Türkiye'ye verdikleri değer Peleng ve anası arasındaki konuşmada verilmiştir.

- *Yavrum peki bu Türkler niçin yardıma gelmiyorlar?*
- *Gelmişler anacığım gelmişler!*
- *Tanrım sana şükürler olsun. Peki, kurban olduklarım neredeler?*
- *Bakü'de dönerhane yapıyorlar.*
- *Dönerhane nedir yavrum?*
- *Dönerhane silah fabrikasıdır.*
- *Onların ayaklarının bastığı yere kurban olayım! Onlar olmasa, Ermeniler bizi topluca katledip bitirmişti. (Dolu s.43)*

Bu konuşmada hem sitemi, hem Türkiye'ye duyulan yakınlığı, hem beklentileri, hem de Türkiye'ye verilen değeri görebiliriz. Edebi ustalığı bu duyguların bir arada verilmesi ispatlar. Türkiye'ye verilen önem Peleng'in Devlet Başkanı tarafından “millî kahraman” unvanı aldığı günkü coşkuyu anlatmak için yapılan tasvirdedir.

“En son böylesi bir tantana Türkiye’nin, Dünya Kupası finallerinde üçüncü olduğu gece yaşanmıştı. Halk kitleler halinde, naralar atarak sokaklara, caddelere akın etmişti... Ağlayan mı dersin, elinde Türkiye bayraklarını sallayan mı dersin, kocaman ateşler yakan mı ...” (Dolu s. 122)

Karabağ halkının hükümetle ayrı olduğu insanların kendi oluşturdukları kanunların güvendikleri insanların olduğu şu sözlerle açıklanıyor:

“Her tarafta olduğu gibi Dünyanın En Zengin Şehri’nin parti sekreteri bölge yöneticisi, savcısı, reisi vardı, ancak diğer şehirlerden farklı olarak bu şehrin devlet tarafından tayin edilmeyen, ancak herkes tarafından kabul gören kendi sekreteri, yöneticisi, savcısı, reisi vardı. Hükümetin tayin ettikleri, halk tarafından kabul gören şahsiyetlerin dediklerini kabul etmek, onların sözünü dinlemek mecburiyetindeydi. Buraya gelen her görevli Sovyet kanunlarıyla değil, bu şehrin kanunlarına göre hareket etmeliydi.” (Dolu s.44-45)

Görüldüğü üzere şehrin tarihsel dokusu, toplumsal yapısı her şeyiyle kendi kaderine bırakılmış gibidir.

Savaş başladığında da durum değişmemiş romanda yine tarihe de kaynaklık eden fakat romanın da dokusu içinde işlenmiş olan devletin savaşa bakışı şöyle anlatılır:

“Savaş başladığında şehrin tayin edilmiş görevlileri, Hadım Ülkenin Hâkim Lideri’nin (Dipnotta Ayaz Muttalibov olduğu ifade edilir.)hatasından dolayı Ermenilerin topunun tüfeğinin önünde aciz kalıp şehri koruyamadığında, tayin edilmeyen yöneticiler buranın sorumluluğunu kendi üzerlerine almışlardı. Şehir artık onların elindeydi.” (Dolu s.46)

Savaş sırasında da Bakü’den Karabağ bölgesine pek çok hükümetin atadığı yöneticiler gelmiş; fakat bunlar boş laftan öteye geçememiştir. Romanın karakterlerinden biri olan Komutan bu durumu şöyle dile getirir:

“Bazen de işsiz güçsüz, hiçbir işe yaramayan kimseleri şehirdeki Lenin Meydanında toplayıp mikrofonu kapmak için dalaşarak, biraz Bakü’deki Hükümeti, biraz mahalli idareyi yerip, biraz da Ermenilere hakaret ederek yumruklarını havaya kaldırıp:

- *Sıkı durun biz buradayız! Diye haykırıyorlar, sonra da dağılıp gidiyorlardı.*

- *Bu şehri Sovyet Hükümeti mahvedemedi, ancak Bakü'den gelen bu çocuklar darmadağın edecekler.” (Dolu s.54-55)*

Gelen yardımların usul-i erkâna uymaması da cabasıydı. Halkın yardım malzemelerinin dağılımının da birbirine girmesi pek çok kişinin aşığılanması şehir sekreterinin ağına gidiyordu.

“Son günlere kadar mal mülk sahibi olan zengin insanlar bile bir çuval un için yumruklaşıyordu. Düne kadar basit bir küfür için cana kastedilen bu şehirde küfrün bini bir para idi. Ne aksakalı vardı, ne de kadını kızı.” (Dolu s.56)

Şehir sekreteri defalarca yukarıya telefonla durumu bildirmiştir. Bu durum yukarıdakileri rahatsız ettiği için bu savaşta çıkarları olanların işine gelmediği için sekreteri “Birinciye” (Ayaz Muttalibov’a) şikâyet etmişler ve türlü iftiralar atmışlardır. O dönemde var olan siyasi çekişme kullanılarak halkı düşünen, devletin devamını isteyen, devleti temsil eden liderler suçlanmışlardır. Bu durum romanda şehir sekreterinin başına gelenler üzerinden anlatılmıştır. Halk Cephesi lideri Haydar Aliyev’e yakın olduğu O’ndan emir aldığı gibi iftiralar Ayaz Muttalibov’a duyurulmuş O’da KGB başkanına bir kumpas kurmasını birbirlerini vurmalarını sağla demiştir. Görüldüğü gibi Karabağ halkı sadece Ermenilere karşı değil, kendi çıkarları için, bu savaşı tetikleyenlere karşı da mücadele verir. Bu soruna bir örnekte At Belinde Olan Adamdan gelir. Kendisine yapılanlardan dolayı Vurgun Vurmuş Gençlerden öç almak isteyen ve bunun içinde şehrin emniyet amiri ile görüşüp uygunsuz tekliflerde bulunarak Drakon’un öldürülmesini ister. Hatta bu öç için “ikinci” (Viktor Petroviç) ile işbirliği yapar. Reis (şehir emniyet amiri) ile “ikinci” arasındaki konuşma dikkat çekicidir.

- *Sana emrediyorum, hemen şimdi git o serserileri yakalayıp hapse tık.*

- *Yoldaş Polyaniçko, ben bu emri yerine getiremem.*

- *Niçin?*

- *Onları hapsedsem Ermeni teröristleriyle kim çarpışacak, burada oturanlar mı? (Dolu s.66)*

Bu konuşmadan sonra Reis istifa ederek Vurgun Vurmuş Gençlere katılır. Böyle işleyişte ki aksaklıklar yukarıya doğru gitmektedir. En alttaki yönetim kadrosundan başlayan bu durum SSCB'nin çıkardığı ve uyguladığı kanunlara kadar uzanır. Romanda;

“Gorboçov, halkın elinde bulunan silahların toplanmasıyla ilgili emri çıkardığında, Ermeniler bu emri kıçlarını silip kenefe atmışlardı. Bizde ise reisler daha fazla silah teslim etmek için kendilerini yiyip bitiriyorlardı, sanki önceden planladıkları pamuk kotasını dolduruyorlardı. Ancak O (Dünyanın En Zengin Şehrinin Reisi) , yukarıdan ne kadar baskı yapılırsa da kimsenin evine bir milis yollayıp silah istemedi.” (Dolu s.67)

Buradaki ifade gösteriyor ki Ermeniler ve Azerbaycanlılara farklı muamele yapılmış SSCB'nin de Ermeniler üzerinde çok etkisi yoktur.

Romanda anlatılan bir çarpışma Vurgun Vurmuş Gençlerin imkânsızlıklar içindeki üstün mücadelesini ve Peleng ve Drakon'un her ne olursa olsun böyle bir savaş ortamında birlikte hareketleri sanki birilerine bir şeyler anlatmak ister gibi ele alınmıştır.

Romanın ikinci bölümünde ise Rus Ordusu tarafından Karabağ'ın Azerbaycanlılardan alınıp Ermenilere nasıl verildiği ve o günler de halkın çektiği sıkıntı anlatılır. Komutan hayatta kalır fakat bu günleri görmemeyi yeğler.

Karabağ'ın Rusların yardımıyla Ermeni işgaline uğramasından sonra da her şey daha kötüye gider. Halk çadır şehirlere yerleştirilir. Yardımlar yine gelir, fakat aynı rezillik içinde dağıtılır. İnsanların gururları ve onurları hiç düşünülmeden romanda bu kısım Peleng'in anasının ağzından anlatılır. Evladını nasıl özlediği, hasretini psikolojik tespitlerle yazar, dile getirir.

“..... sabaha kadar Peleng'i çocuk iken nasıl yıkadığımı, nasıl elinden tutup okula götürdüğünü, sabah sabah nasıl çarpışmaya yolladığını gözünün önüne getiriyordu... bunları düşününe düşününe mutlu oluyordu... Peleng yanındaydı, kucığına sığınmıştı, saçlarının kokusunu hissediyordu. Kokusunu hissettiği bu saçları okşaya okşaya ona güzel güzel masallar anlatıyordu.....” (Dolu s.102)

Komutan Karabağ'ın Rusların yardımıyla Ermeni işgali sırasındaki çatışmada yaralanır. Hastanede kendine geldiğinde önce doktorun sevinci ile karşılaşır. Fakat

kapıda beklemekte olan sorgu hâkimi komutanı bir suçlu olarak görür. Bir an önce tutuklayıp Bakü'ye götürmek ister koluna kelepçe takılmasını isteyince yanındaki polisler

“- Reis (bütün devlet memurları için kullanılan genel tabir) o bizim “millî kahraman” unvanı almış bir subayımızdır.” (Dolu s.105)

diye cevap verirler. Doktorunda müdahalesiyle kelepçe takılmaz. Halk dışarıda komutan'ın çıkışını bekler, doktor halka tedavi için Komutan'ın Bakü'ye gönderildiğini söyler ama gerçek çok farklıdır.

Bakü'ye giderken Vurgun Vurmuş Gençlerden hiç birinin sağ kalmadığını hepsinin ülkesini savunurken şehit olduğunu öğrenir. Bütün bu olanları anlamlandırmaya çalışırken Bakü'ye vardığında yargılanır, fakat karar ta baştan yazılmıştır. Ceza kanununun pek çok maddesinden suçlanır. Fakat O'nu en çok acıtan şey uğruna çarpıştığı, bazılarının hayatlarını kurtardığı insanların, kendisi hakkında yalancı şahitlik yapmasıdır. Vurgun Vurmuş Gençler'den birinin babası da yalancı şahitlik yapınca oğlu mahkeme salonunda Komutan'dan af diler. Bu olay romanda şöyle anlatılır.

“-Komutan babamı affet! Affet babamı! Komutan neden beni ölümün pençesinden kurtardın?! Keşke o zaman ölüp gitseydim de, seni kafeste görmeseydim. Komutan, damarlarımda dolaşan kan sana karşı yalancı şahitlik yapan babamın kanı değil, yaralandığım zaman senin bana verdiğin kandır bunu unutma.” (Dolu s.110)

Hâkim gencin dışarı çıkarılmasını ister.

“Yıllardır askeri disiplin aşılayamadığı bu genç, kapıdan çıkarken bir anda geri döndü ve topuklarını birleştirerek ona asker selamı verdi.

Sorgulama boyunca yerinden kıvılcıdamayan ve tek bir kelime dahi etmeyen Komutan da ayağa kalktı ve onun asker selamına mukabele etti.

Bu anda salonda bulunan bütün gençler ayağa kalktılar ve komutan'a asker selamı verdiler.

Bu durumu gören hâkim ne yapacağını şaşırıldı ve mahkemeyi bir hafta erteledi.” (Dolu s.110)

Son kararın verileceği gün Komutan Diyarbakır valisi Reşit Paşa'nın mahkemesini anlatır. Kendisinin de Reşit Paşa ile aynı kaderi paylaştığını ifade eder.

Azerbaycan'ın millî şairlerinden Hüseyin Cavit'in eserlerinden alıntılarla Komutan'ın içinde bulunduğu psikolojik durumun tahlili yapılmış; Komutan'ı koydukları hapisanede yatan Azerbaycan'ın güzide millî şairleri hakkında bilgiler verilmiştir. Romanın bu kısmı biraz daha didaktik özellikler taşımaktadır. Ayna Sultanova ve Hamit Sultanov'a yapılan işkenceler tüm gerçekliği ile gözler önüne seriliyordu. Tarihe bir ışık tutacak noktada romanda bu hapisanede bir müddet kalmış ya da ruhunu Allah'a teslim etmiş Azerbaycan'ın ünlü isimlerinin hikâyelerinin tasvirlerle anlatılmasıdır.

Komutan ilk yakalandığında Şuşa'da pek çok Azerbaycan aydınının kaldığı hapisanede kaldı. Bu hapisanenin yapım öyküsü de çok ilginçtir.

“....Han kızı Natevan'ın kardeşinin anısı için yaptırdığı hapisanede ...

...O, kardeşini Rus Çarı Nikol'a yakalatıp Sibirya'ya yollamak istediği zaman Çar'a:

- Zatı muhteremlerimiz, izin verin Şuşa'da bir hapisane yaptırayım, kardeşim de cezasını o hapisanede çöksün.

Çar Nikola da Han kızının sözünü yere düşürmemiştir.” (Dolu s.119)

Şehir Ermeniler tarafından işgal edilince hapisane müdürü kapıları açtırmış her ne kadar suçlu iseniz de sizleri burada ölüme terk edemem hemen kaçın kurtulun demiştir. Fakat mahkûmların cevabı ilginçtir.

“hapisanenin tayin edilmemiş reisi ileriye doğru bir iki adım atıp:

- Reis, bir erkeklik yapıyorsun, gel birisini daha yap! Emir ver hapisanede ne kadar silah varsa bize versinler. Suçlarımızı hiç olmazsa kanımızla yıkayalım” (Dolu s.120)

Diyerek Ermenilerle gönüllü olarak mücadele etmişlerdir.

Yazar SSCB'nin dağılışının insanlar da yarattığı etkinin sadece televizyon dizileri ve bir takım magazin haberlerinden ibaret olduğunu anlatır. Avrupa'ya açılan kapının insanlara Karabağ İşgali'ni unutturduğundan şikâyet eden Komutan'ın ağzından bu dönemdeki siyasi çekişmeleri de romana taşır. Komutan hapisaneden

çıktıktan sonra gördükleri karşısın da çoğu zaman utanç duyuyordu. Sanki herkes her şeyi unutmuş normal hayatlarına dönmüştü, hatta siyasi çekişmeler bile başlamıştı. Bunlar karşısında Dünyanın o en güzel şehrinde ölmesi gerektiğini fazladan yaşadığını

“şehrin ölüyorsa sen de ölmelisin” (Dolu s.127)

İfadesi en güzel şekil de anlatır. Şehrinin Düşman eline geçmesinde en büyük kabahati kendinde görüyordu. Zaten ev sahibi de O’ndan evini boşaltmasını istemişti. O’da Dünyanın En Zengin Şehri’ne gitmeye karar verdi. Arabanın kalkmasına daha vakit olduğu için girdiği çayhanede satranç oynayan iki kişi gördü. Satranç Komutan için çok önemli bir oyundur. Yazarın Komutan hapisteyken Komutan ile Avrupa’dan gelen İnsan hakları savunucuları arasında olan müsabakayı akıcı bir dille anlatışı romanda merak hissinin de yoğunlukla yaşandığı bölümlerindendir. Komutan iki Avrupalı hukukçuya dersini verir.

Çayhanede arabasının vaktini bekleyen Komutan Dünyanın o en güzel şehri hakkında ki gazetecilerin ileri geri konuştuklarını duyunca kendini tutamaz ve gazetecileri bir güzel döver. Karakola gidince ilginç bir tesadüfle karşılaşır. At Belinde Olan Adamın oğlu karakolun revidir. Ona çok büyük alaka ve saygı gösterir. Babasının Komutan’dan saygıyla bahsettiğini kendisini ölümden nasıl kurtardığını anlattığını ifade eder. Burada yazar Sovyet hâkimiyeti ortadan kalkınca kişilerin daha önce siyah-beyaz kadar farklı olmalarına rağmen aynı ortak noktada nasıl buluştuklarına da güzel bir kanıt sunar.

Komutan Asker Gömleli Sürücüsüyle birlikte Dünyanın En Güzel Şehri’ne en yakın yere kadar gider. Sınırdan geçip ilerler bir çoban çocuğun “Hey emmi gitme orası Ermenilerin” demesi kanına dokunur. Daha çok dokunan şey ise sınırın bu tarafındaki insanların hiçbir şey olmamış gibi hayatlarına devam edip olanı biteni bu kadar kolay kabullenişleridir. Yazar duyarsızlaşmayı yeni rejimin bir getirisi olarak görür.

Komutan elini uzatsa şehrine girecek kadar yakınlaşır ama ulaşamaz bunun burukluğu ile önce bir kebabçı dükkânına gider, sonra ise çocukluğunda, gençliğinde gittikleri su kanalına. Yazarın Komutan için yazdığı sonda çok dramatiktir. Çocukken, gençken yakalamaya çalıştıkları ama hiç yakalayamadıkları “gümüşi

balıklardan” birini yakalayıp etrafında da Vurgun Vurmuş Gençleri bir balığın peşinden giderken görmesi yazarın mecaz dilini ustaca kullandığını da gösterir.

3.5. Şahıs Kadrosu

Peleng

Romanın merkezi kişisidir. Yüceltilmiş kişidir. Vurgun Vurmuş Gençlerdendir. Drakon’un arkadaşı şehit olan kardeşinin yerine koyduğu bir gençtir. Reşit Behbudov’un kalpağı ve hançeri Ağdam’da kaybolunca Drakon aramış ve Peleng de çıkmıştır. O gün tanışmışlar, Drakon O’nu ceza almaktan kurtarmıştır. Peleng’in sesi çok güzeldir; Reşit Behbudov Peleng’e bu özelliğinden dolayı kalpağını ve hançerini hediye etmiştir.

Drakon

Romanda yüceltilmiş biridir. Vurgun Vurmuş Gençlerden biridir. Hükümetin atamadığı ama halkın güvenilir olarak kabul ettiği zamanın da sözüm ona suça karışmış biridir. Çok merttir. Toplum ondan hem korkar hem de saygı duyar. Sovyet Döneminde bile belinden silahı eksik olmaz, ama kimse de ona karışamaz. Her türlü suça meyli vardır, fakat kendine düstur edindiği bir takım değerler ve kurallar da vardır.

“Dünyanın En Zengin Şehrinde herkesi bir şeylerle tanıyorlardı. Kimini görevi ve mevkisi, kimini parası, kimini soyu sopu, O’nu da sözünün eri olarak tanıyorlardı. Kim neye sahipse onun semeresini görmüştü. Ancak O, sahip olduğu “sözünün eri” meziyetinden dolayı Magadana (Rusya’nın en büyük hapisanenin olduğu yer) giderek beyaz ayları görerek geri dönmüştü.” (Dolu s.44)

Bu vasıflarıyla zaten şehrin tayin edilmemiş yöneticilerinden olmuştu. Devletten maaş falan almaz; belinde taşıdığı silah bile ruhsatsızdır. Ama bu şehirde hırsızlığın olmamasını sağlayan da O’dur. Drakon’un korkusundan Dünyanın bu En Güzel Şehrine hırsızlar uğrayamaz. Her sorunun, her olayın üstesinden gelir. Hatta hükümetin atadığı yöneticilerin yapamadıkları çözemedikleri olayları bile O çözebilir. Reşit Behbudov ‘un kaybolan hançer ve kalpağını bulduğu gibi , “Dolu” romanında anlatılan bu olay aslında hükümetin atadıkları ile atanmamış yöneticiler arasındaki farkı ve atanmış yöneticilerin halktan ne kadar uzak olduklarının da göstergesidir.

Komutan

Vurgun Vurmuş Gençlerin Komutanıdır. Hem korktukları, çekindikleri hem de saygı duyulan bir isimdir. Romadaki en önemli kahramanlardan biridir. Dünyanın En Güzel Şehri Rusların yardımıyla Ermeniler tarafından işgal edildiğinde, yaralanmış iyileşince suçlu sayılıp yirmi yıl hapis yatmıştır. Hapisten çıkınca da insanların nasıl bu kadar duyarsız olduklarını hiçbir şey olmamış gibi hayatlarını devam ettirdiklerini anlamaya çalışır. Bu durumu Sovyetlerin dağılmasına rejimin değişmesine bağlar.

Roman da kişiler kurgulanmış kişiliklerdir. Gerçek hayatta varolmamış; fakat bu kişiliklere benzeyen pek çok kişi varolmuştur.

3.6. Dil Unsurları

Romancının en önemli görevlerinden biri ana dilini sevmesi, onu en ince ayrıntılarına kadar bilmesi, en işlek ve kıvrak bir biçimde kullanmaya çalışmasıdır. Dilin zenginleşmesi, gelişmesi büyük oranda sanatçıların ana dillerinde yaptıkları tasarruflara bağlıdır. Roman dili, romancının sanatkârca bir görüşle, kendine özgü bir biçimde, tamamıyla şahsi tasarruflarıyla ürettiği bir dildir. Romancı sıradan dil unsurlarına hayat vermeli, kanatlandırmalı, onu zengin çağrışım ve imgelerle doldurmalı, dili adeta yeniden üretmelidir.

Günlük konuşmalarda ya da gazetelerde, dergilerde, resmi yazılarda vs. hep birebir karşılığı olan ve iletişimi sağlama amacını aşmayan ‘kullanmalık dil’ kullanılır. Romanda ve diğer edebi türlerde ise estetize edilmiş, çağrışım değerleriyle donanmış, imgelerle yüklü bir üst dil olan ‘kurmaca dil’ kullanılır. Dolayısıyla roman dilinin başarısı ölçülürken kullanmalık dili ne ölçüde kurmaca dile dönüştürebildiğine bakılır (Çetin; 2015:258). Bu da romanı tek düze olmaktan çıkarır. Olayların sırasıyla anlatımı değil dil unsurları ile anlatılan olayların daha ilgi çekici olmasını sağlar. Aynı zamanda devrik cümle kullanımı, samimi hitap ifadeleri deyimler, atasözleri, ikilemeler ve yöresel sözler anlatımı canlandırır ve hareket katar. Okuyucuya romanın yazıldığı dil ve özellikleri konusunda da bilgi verir.

Dolu romanı Akil Abbas’ın dil unsurlarını usta bir şekilde kullandığı, Azerbaycan Türkçesinin unsurlarını yansıttığı önemli bir eserdir. Romanda Vurgun Vurmuş Gençler daha önce suçlu (?) insanlar, eğitimsiz insanlar oldukları için

küfürlü konuşmalar ve argo kullanmışlardır. Verilen diyaloglar bu kelimeler kullanılarak canlandırılmıştır.

'...Yüz bin manat al doğru Gence'ye git, o Şerbak mıdır, ne şerefizdir bilmem, onun adamlarına ver, kendisiyle konuşmuşum, bir şeyler verecekler al getir tabura ver...' (Dolu s.40)

Romanda karşılıklı konuşmalar kullanılarak anlatılan olaylar monotonluktan kurtarılmıştır.

- *Sana emrediyorum, hemen şimdi git o serserileri yakalayıp hapse tık.*

- *Yoldaş Polyaniçko, ben bu emri yerine getiremem.*

- *Niçin?*

- *Onları hapsedsem Ermeni teröristleriyle kim çarpışacak, burada oturanlar mı? (Dolu s.66)*

Şahısların iç sesleri de pek çok konuya açıklık getirmiş, karakterlerimizin iç dünyaları, psikolojileri hakkında bize bilgi verirken; romana akıcılık sağlamıştır.

'Komutan durdu, suratından pişmanlık yağan Peleng'e baktı-bu çocuklar ne kadar yaşlandılar Tanrım. Savaş bu gençleri her gün biraz daha yaşlandırıyordu. Şansları yaver giderek kendilerine değmeyen kurşunlar ruhlarına, sevgilerine, arzularına saplanıyordu. Aslında farkında olmadan sevgileri de, arzuları da, ruhları da çoktan ölmüştü. Yalnızca yarına olan ümitleri yaşıyordu ve o ümitli yarınları ölümden kurtarmak uğruna savaşa tutuşmuşlardı. 'ne yaşıyorsak boşuna yaşıyoruz.' Diyorlardı....(Dolu s.37)

Romanda yazar pek çok mecaz kullanmıştır. Böylece anlatacağı gerçekliğe edebi bir güzellik katmıştır. Okuyucuyu okurken düşündüren bu ifadeler romana hareketlilik katmıştır.

".....Bu sahipsiz devletin bu sahipsiz evlatları ,önü düşman arkası ise hiçbir şeye dayanmayan siperin içinde silahlarını en çok sevdikleri insanlar gibi bağırarak basarak içleri kan ağlayarak şehrin üzerine yağın Dolu'ya kederle çaresizlikle bakıyorlardı." (Dolu s.17)

3. 7. Zaman

Romanda nesnel zaman 1990-1993 yıllarıdır. Bu yıllarda meydana gelen Azerbaycan Ermenistan Savaşını konu alır.

Vaka zamanı ise üç yöntem kullanılmıştır. Genişletme yapılarak iç ses aktarımı yapılmıştır.

“Her tarafta olduğu gibi Dünyanın En Zengin Şehri'nin parti sekreteri bölge yöneticisi, savcısı, reisi vardı, ancak diğer şehirlerden farklı olarak bu şehrin devlet tarafından tayin edilmeyen, ancak herkes tarafından kabul gören kendi sekreteri, yöneticisi, savcısı, reisi vardı. Hükümetin tayin ettikleri, halk tarafından kabul gören şahsiyetlerin dediklerini kabul etmek, onların sözünü dinlemek mecburiyetindeydi. Buraya gelen her görevli Sovyet kanunlarıyla değil, bu şehrin kanunlarına göre hareket etmeliydi.”(Dolu s.44-45)

Özetleme(daraltma) yapılarak bazen nesnel zamana riayet edilmeden önemli olaylar verilmiştir.

“Savaş başladığında şehrin tayin edilmiş görevlileri, Hadım Ülkenin Hâkim Lideri”nin (Dipnotta Ayaz Muttalibov olduğu ifade edilir.)hatasından dolayı Ermenilerin topunun tüfeğinin önünde aciz kalıp şehri koruyamadığında, tayin edilmeyen yöneticiler buranın sorumluluğunu kendi üzerlerine almışlardı. Şehir artık onların elindeydi.” (Dolu s.46)

Aynen aktarma yönteminin eserde sıklıkla kullanıldığını görüyoruz.

“Yıllardır askeri disiplin aşılayamadığı bu genç, kapıdan çıkarken bir anda geri döndü ve topuklarını birleştirerek ona asker selamı verdi.

Sorgulama boyunca yerinden kıılmıdamayan ve tek bir kelime dahi etmeyen Komutan da ayağa kalktı ve onun asker selamına mukabele etti.

Bu anda salonda bulunan bütün gençler ayağa kalktılar ve komutan'a asker selamı verdiler.

Bu durumu gören hâkim ne yapacağını şaşırıldı ve mahkemeyi bir hafta erteledi.” (Dolu s.110)

3.8. Mekân

Roman başlarda dar bir çerçevede sadece “Dünyanın En Zengin Şehri” olarak tasvir edilen Ağdam’da başlar. Ağdam şehrine atılan Dolu ismi verilen bombalar yağmaya başladığında insanlar şehrin dışına kaçıyorlardı.

Romanda savaşla ilgili Karabağ’ın başka şehirlerinde gerçekleşen olaylar da anlatılır. Şuşa, Bakü, Hankendi bu şehirlerdendir.

Romanda daha çok açık mekânların kullanıldığını görüyoruz. Savaş konu edinildiği için özgürlüğüne düşkün, mücadele ruhlu gençler yani milis kuvvetler daha çok açık mekânlarda bulunmuştur.

Romanda bazı iç mekânlarında kullanıldığını görmekteyiz. Kişisel diyalogların değil daha çok genel anlatımların yapıldığı mekânlar olarak yer verilmiştir. Kullanılan iç mekânlar genelde umuma açık olan ortak kullanım alanlarıdır. Çayhane, karargâh gibi.

Roman da bir diğer önemli mekân ise Ağdam Hapishanesi’dir. Şehre düşman girince hapishane müdürü herkesin düşmana karşı hareket etmesi gerektiğini ifade edip suçluları(!) serbest bırakmıştır. Bu suçlular hapishane bölgesinde güçlü bir savunma oluşturmuşlardır.

Ağdam şehrindeki Türklerin Vurgun Vurmuş Gençlerin kullandıkları karakolda önemli mekânlardandır. Vurgun Vurmuş Gençler arasında geçen olaylar, kendi iç dünyaları ile baş başa kalışları hep bu karakolda gerçekleşmiştir. Yaptıkları talim ve alıştırma da yine bu karakolun bahçesinde yapılmıştır.

Konuk Evi de dikkat çeken mekânlardandır. Dünyanın En Zengin Şehrine yardım etmeye gelen kişiler bu evde kalıyordu. Misafirlerle yapılan sohbetler burada yapılıyordu. Çoğu kimse yaptığı yardımlarla hükümetin gözüne girmeye çalışıyordu. Bu yardımlar dağıtılırken de aklın onuru ve gururu hiç gözetilmiyordu.

Peleng ve annesinin yaşadığı ev ise aslında Karabağ’daki sivil insanların savaş sırasındaki günlük hayatlarını ve hissiyatlarını yaşadıkları yerd. Oğlunu cepheye gönderen bir annenin duyguları hep bu evde yaşanmıştır. Bu sebeple kasvetli, fakir bir ev tasviri yapılarak yaşananların ve yaşayanların duygusu mekân aracılığıyla verilmiştir.

Romanda soyut mekân kullanımını görmemekteyiz. Bunun sebebi olarakta gerçek yaşanmış bir olayın romana konu edinilmesi olarak varsayıyoruz.

4. SONUÇ

Difai Fedaileri ve Dolu adlı romanları tarihsel boyutu üzerine yaptığımız inceleme bize aşağıdaki sonuçları verdi.

Her iki roman da Karabağ olaylarını anlatır. Fakat nesnel zaman olarak Difai Fedaileri romanı 1905-1906 Türk-Ermeni Savaşı'nı konu alırken, Dolu romanı 1990-1993 yılları arasında yaşanan Türk-Ermeni Savaşını konu almıştır.

Romanlarda vaka zamanı olarak üç yöntem kullanılmıştır. Genişletme yapılarak karakterlerin geçmişte yaşadıkları olay anlatımına yer verilmiştir. Aynı zaman da iç ses kullanılarak karakterlerin o anki psikolojilerine de yer verilmiştir. Aynen aktarım ve daraltma yöntemleri de kullanılmıştır. Böylece olaylar karakterler ve günlük yaşama kaymış tarihsel olayı okuyucu için anlamak daha kolay hale gelmiştir. Aynı zaman da olayların karakterler üzerinde bıraktıkları izler kronoloji öğrenimine de katkı sağlar.

Her iki romanda da soyut mekân kullanımı bulunmaz. Bu romanlar gerçek olayları konu edindiği için soyut ya da hayal ürünü mekânlara yer verilmez. Dolu romanı Azerbaycan milis güçlerini ve sıcak savaşı konu aldığı için açık mekân kullanımı ve iç mekân kullanımında da daha çok umuma açık mekânların kullanımını görüyoruz. Difai Fedailerinde ise mekânlar simgesel anlam taşımaktadır. Hem iç mekânlar hemde dış mekânlarda o dönemin duygusunu yaşayan insanların psikolojilerini yansıtmak amacı ile kullanılmıştır. Umudlu köyü, Burçlar Kalesi gibi. Mekanların bu şekilde simgesel kullanımı o dönemin yaşam şartlarını ve olayın yaşandığı koşulları bize daha iyi anlattığından okuyucunun tarih yanılığısına (anakronizm) düşmesini de engeller.

Her iki romanda da benzer özelliklerin daha fazla olması dikkat çekicidir. Savaşlar her ne kadar farklı zamanlarda yaşansa da sebepleri hemen hemen aynıdır. Yönetimdeki hükümetlerin savaşa yeterince ilgi göstermedikleri, iki romanda da geçer. Dolu romanında Azerbaycan devlet adamları arasında fikir ayrılıklarının olmasından kaynaklı ilgi göstermediklerini anlatırken Difai Fedaileri romanında barış görüşmelerine çağırılan tarafların kendi aralarında bu problemi çözmeleri istenerek anlatılır.

Azeri zenginlerinin kendi çıkarları için olaylara sessiz kalmasına her iki romanda da değinilmiştir. Ermeni halkı ile kıyaslar yapılmıştır.

Halkın cehaleti, Difai Fedaileri romanında Ahmet Bey aynı zaman da bir eğitimci olduğu için -ki bazı okullarda Fransızca dersi vermiştir- her fırsatta Azerbaycan Türklerinin cahillikten nasıl kurtarılması gerektiği anlatılmıştır. Dolu'da ise halkın yıllarca bilinçli olarak cahil bırakıldığına vurgu yapılmıştır.

Rusların Ermenileri desteklemesi, Difai Fedaileri romanında Rusların bir devlet politikası gereği kendi dindaşlarını kayırdıkları, devlet memurlarının bile taraf tutarak yıllarca beraber yaşadıkları Türkleri göz ardı ettikleri ileri sürülmüştür. Ayrıca olluk kuvveti olan Kazakların Ermeni tarafında savaşa iştirak etmelerinin anlatılması da bunun bir kanıtıdır. Dolu romanında; Gorbaçov'un silah toplatma emri Kafkasya halklarından Ermenilere uygulanmamış aksine Ermeniler bir de millî ordu kurmuşlardır.

Büyük devletlerin bölgedeki çıkarları için yapılan mezalime sessiz kalması, Çarlık Rusya'sı Dönemini anlatan Difai Fedaileri de SSCB döneminin son süreçlerini ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerini anlatan Dolu da büyük devletlerin bu bölgedeki çıkarları için Ermenilerin yaptıklarına göz yumduklarını ifade ederler.

Sivil halkın Ermeni zulmüne maruz bırakılması, Difai Fedaileri'nde anlatılan Umudlu köyü katliamında da Revan katliamında da Şuşa işgalinde de pek çok sivil halkın hayatını kaybettiğini anlatır. Dolu romanında da Ağdam kentinin yetkililer tarafından boşaltılmadığı, savaş alanında sivillerinde olduğundan yakınılır. Bu da bize Ermenilerin insanlık suçu işlediğinin kanıtıdır.

Azeri halkında aksakalların(ileri gelenlerin) ehemmiyeti, her iki romanda da şehirlerin ileri gelenlerinin atanmış yöneticilerden çoğu kez halk üzerinde daha etkili olduğu vurgulanmıştır. Bu da bize Azerbaycan'ın sosyal yapısının zaman içerisinde değerlerini kaybetmediğinin bir kanıtıdır.

Toplum ve hükümet uyuşmazlığı, Difai Fedaileri romanında Petersburg'da ya da Tiflis'teki yöneticilerin halktan kopuk oldukları; bazı gerçekleri bilseler de çözüm odaklı olmadıkları anlatılır. Dolu'da ise hükümet içindeki fikir ayrılıkları ile ilgilenmekten halkın durumunu bile görmeye muktedir olmayan bir yönetici kesiminden bahsedilir.

Askeri eğitim bile almamış gençlerin Ermeni düzenli ordusuna karşı mücadeleye zorlanması; Difai Fedailerinde “Difai’ye Götüren Yollar” bölümünde Fedailere katılan gençlerin Ermeni zulmüne uğradıkları anlatılır. İntikam almak isteyen, yaralı gençlerin bu teşkilata katıldığı vurgulanır. Fakat bu gençler askeri bir eğitim almamışlardır. Dolu romanında da “Vurgun Vurmuş Gençler” olarak ifade edilen gençlerin bir kısmının suça meyilli oldukları hüküm giymiş oldukları ama bir askeri eğitim almadıkları anlatılır. Bu da bir kez daha Ermenilerin bu savaşlarda insanlık suçu işlediklerini kanıtlamaktadır.

Difai Fedailer romanı aynı zamanda bir biyografik eserdir. Ahmet Ağaoğlu’nun tüm yönleri ile hayatı anlatılmıştır. Edebi kişiliğinin yanında Azerbaycan’ın tarihi şahsiyetlerinden biridir. Azerbaycan demokrasi aşamalarında önemli bir mihenk taşıdır. Roman bu yönü ile okuyucuya kendinden birşeyler bulma şansı verir. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayarak tarih öğrenimine katkı sağlar.

Her iki romanı dil unsurları açısından incelendiğinde; her iki yazar da dil unsurlarını usta bir şekilde kullanarak okuyucuda öncelikle bir merak uyandırmış daha sonra ise ilgi çekerek duyguların ifadelerini sağlamıştır. Bu durum okuyucu için soyut olan tarihsel bir olayın, somutlaştırılmasını sağlamış, adeta tarih ete ve kemiğe büründürülmüştür.

Tarihî romanların karakteristik özelliğini taşıyan iki roman da bir edebiyat ürünü olarak tarihe ışık tutmada son derece önemli bir yere sahiptir. Bir tarihçinin belgeler doğrultusunda verebileceği ilmi bilgiyi, tek düze olmaktan çıkarmıştır. Kişiler ve hayatları, toplumun olaylara bakış açısını da romanın içine katıp, edebi ve akıcı bir dil kullanıp tarihin daha rahat, zevkli ve kolay öğrenilmesini sağlamaktadır.

5. KAYNAKÇA

- Adıgüzel, S. (2006), Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme, *Selcuk University Social Sciences Institute Journal*, Vol. 15, p1-17. 17p., Konya.
- Adıgüzel, H. (2003). *Sabir Rüstemhanlı Edebi ve Politik Kişiliği*, Bayrak Yay., İstanbul.
- Argunsah, H. (1990). *Türk Edebiyatında Tarihî Roman (Türk Tarihiyle İlgili)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- (2002). *Tarihî Romanın Yükselişi. Hece* [Roman özel sayısı], (65/66/67) 440-449, Ankara.
- Altuner, İ. E., (2006). Kafkas İttihad Terakki Fırkası ve Programı, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, s. 40., Kırgızistan.
- Ata, B., (2000). Tarih Öğretiminde Bir Araç Olarak; Tarihî Romanlar, *Türk Yurdu*, S. 153-154, s.158-166, Ankara.
- Aytaç, G., (1990) *Çağdaş Türk Romanı Üzerine İncelemeler*, Gündoğan Yayınları, 1990, Ankara.
- Collingwood. R. G. (1990). *Tarih Tasarımı* (Cev. K. Dinçer), Ara Yayıncılık, İstanbul.
- Carr, E.H. (1996). *Tarih Nedir?* (Çev. G. Gürtürk), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Çeri, B. (2000). Cumhuriyet Romanında Osmanlı Tarihinin Kurgulanışı, *Tarih ve Toplum*, 33 (198), 19-26, Ankara.
- Çetin, N. (2015). *Roman Çözümleme Yöntemi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Dilek, D. (2001). *Tarih Derslerinde Öğrenme ve Düşünce Gelişimi*, Pegem A Yayınları, Ankara.
- Dilek, D. ve G. Yapıcı (2005). Öykülerle Tarih Öğretimi Yaklaşımı, *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 18, s. 115-130, İzmir.
- Doğan, M. C., (2000). Tarihî Romanın Dinamikleri Ve Son On Beş Yıllık Tarihî Romanları, *Türk Yurdu*, 20 (153-154), 140-157, Ankara.
- Erol, Kemal (2012). Tarih - Edebiyat İlişkisi ve Tarihî Romanların Tarih Öğretimine Katkısı, *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, C 1, s. 59-70.

- Furrer, P. (2000). Mekânın Adlandırılması Ve Tarihsel Romanda Tarih Bilinci (Çev. İ. Tuna), *Tarih ve Toplum*, 33 (198) 27-31.
- Goldmann, L. (2005). *Roman Sosyolojisi* (Çev. A. Erkay), Birleşik Yayınevi, Ankara
- Göğebakan, T. (2004). *Tarihsel Roman Üzerine*, Akçağ Yayınları, Ankara
- Güngör, Erol (1995), “*Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*”, Ötüken Yayınları (9. Baskı), İstanbul.
- Jenkins, K., (1997). *The Postmodern History Reader*, Routledge, London and New York.
- Kaplan, M., (1978). *Nesillerin Ruhü* (4. baskı), Dergâh Yayınları, İstanbul.
- , (1982). *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Öztürk, C., ve Dilek, D. (Der.). (2002). *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Pegem A Yayınları, Ankara.
- Özyılmaz E. V. (2013). Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 15/2, Ankara.
- Sevinç, E., (2004). Tarihle Romanın Buluşması. <http://www.hurriyet.com.tr/agora/article.asp?sid=4&aid=1106>.
- Seyidova, S. (2014).Uluslararası Kuruluşların Dağlık Karabağ Sorununa Bakış Açıları ve Etkileri, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/4 Spring 14, p. 1035-1048, Ankara.
- Şahin, İ. (2000). Türk Romanının Tarihi Gelişimi, *Türk Yurdu*, 20 (153-154), 45-65.
- Şirin, İ. (2000). Kolektif Kimlik İnşa Aracı Olarak Tarihî Roman, *Türk Yurdu* 20 (153-154), 170-178.
- Taşkıran, C., (1995). *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.
- Tuncay, M. (2000). Tarihî Roman Açıkoturumu. *Tarih ve Toplum*, (198) 4-16.
- Tural, Sadık K. (1993). *Tarihî Roman Geleneği Ve Cezmi*, Doğumunun Yüz ellinci Yılında Namık Kemal, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- . (1991). *Zamanın Elinden Tutmak*, Ecdad Yayınları, Ankara.

Türkeş, O. (2000). Cumhuriyet Romanında Cumhuriyet Tarihi (1920-1970), *Tarih ve Toplum*, 33 (198) 42-50.

Yalçın A.,-Çelik, D. (2005). *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Yıldırım, D.,- Özönder, C., (1991). *Karabağ Doyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

